

UOT 81-11

**MÜXTƏLİFSİSTEMLİ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏLƏRİ VƏ ONLARIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ****YUNUSOVA ŞÖLƏ ƏSƏD qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent**e-mail: yunusovashole@gmail.com*

Açar sözlər: müqayisəli-tipoloji araşdırma, tamamlıq budaq cümləsi, bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər, vasitəli tamamlıq budaq cümləsi, vasitəsiz tamamlıq budaq cümləsi.

Son dövrlərdə dilçilikdə müxtəlifsystemli dillərin qrammatik quruluşunun müqayisəli – tipoloji tədqiqinə maraq xeyli artmış və bu sahədə müəyyən uğurlar əldə edilmişdir. Müxtəlifsystemli dillərin müqayisəli – tipoloji araşdırılması, qarşılaşdırma yolu ilə öyrənilməsi qarşılaşdırılan dillərin ümumi və spesifik dil faktlarını daha dərinlən öyrənməyə kömək edir, tipoloji araşdırmalar üçün baza rolunu oynayır və bu baxımdan böyük aktuallıq kəsb edir. Bildiyimiz kimi, ingilis və Azərbaycan dilləri öz qrammatik quruluşlarına görə fərqli dillərdir. Dillərin geneoloji təsnifinə əsasən ingilis dili qrammatik quruluşuna görə analitik dil olub, mənşə etibarı ilə Hind-Avropa dilləri ailəsinin German dilləri qrupuna, Azərbaycan dili isə aqlütinativ quruluşa malik olub, türk dilləri ailəsinə daxildir.

Məqalədə iki müxtəlifsystemli dil materialları əsasında ingilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri müqayisəli araşdırılmış, oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənəşdirilmişdir.

Tamamlıq budaq cümlələri obyekt münasibətlərini (hərəkət, iş, hal-obyekt) ifadə edən dil vasitələrindən biri kimi rəngarəng struktur xüsusiyyətlərinə malikdir və tabeli mürəkkəb cümlələri təşkil edən baş və budaq cümlələr arasında sıx əlaqə var.

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədəki xəbər funksiyasında işlənən feilin şəxsi formasının, bəzən də xəbərin bir hissəsi kimi işlənən feilin şəxssiz formalarının mənasını tamamlamağa xidmət edir və tamamlığın suallarına cavab verir:

He knew that he could not live without her. – O bilirdi ki, o, onsuz yaşaya bilməyəcək.

Göstərilən nümunədə ingilis variantı Azərbaycan variantı ilə struktur, məna və bağlayıcı ilə işlənməsi baxımından tam oxşardır.

İngilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, hər iki dildə tabeli mürəkkəb cümlələrdə nitq, görmə-eşitmə, təfəkkür, yaddaş, qərar, razılaşma, arzu, istək, hərəkətə sövq etmə, inandırma, müsahibə, təsir etmə, hiss və psixoloji hal, iş və vəziyyət bildirən feillər işlənir.

Tamamlıq budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlələrdə tamamlıq budaq cümlələrinin aydınlaşdırdığı feillər şəxsi və şəxssiz forma ilə ifadə olunur. Bu feilləri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ingilis dilində tamamlıq budaq cümlələri baş cümlənin məsdərlə ifadə olunan mübtədasını, sadə feili xəbəri, mürəkkəb feili xəbərin məsdərlə ifadə olunan hissəsini, cerundla ifadə olunan mürəkkəb ismi xəbərin tərkib hissəsini, məsdərlə, cerundla, feili sifətlə ifadə olunan təyini, cerundla ifadə olunan tamamlığı izah edir.

Azərbaycan dilində isə tamamlıq budaq cümləsi məsdər, məsdər tərkibi, feili sifətlə ifadə olunan mübtədanı, tərkibində məsdər və lazımdır, gərəkdir, olar, olmaz birləşmələri olan şəxssiz cümlələrdə mürəkkəb feili xəbəri, o, bu əvəzlilikləri ilə ifadə olunan vasitəsiz və vasitəli tamamlığı, baş cümlədə işlənməyən vasitəli və vasitəsiz tamamlığı, feili bağlama və ya feili bağlama tərkibi ilə ifadə olunan zaman, tərz-i-hərəkət zərfliyini aydınlaşdırma və tamamlama bilir.

Azərbaycan dilinin materialları əsasında aparılan araşdırmalar göstərir ki, tamamlıq budaq cümlələri baş cümlənin xəbərini, məsdər, feili sifət, feili bağlama və onların tərkibləri ilə ifadə olunan mübtəda, tamamlıq və zərfliyini tamamlayır. Lakin Q.Ş.Kazımov qeyd edir ki, tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin məsdər, feili bağlama və feili sifətlə ifadə olunan mübtədasına, tamamlığına, zərfliyinə və təyininə də aid ola bilər [1,350].

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlədəki xəbərlərdə ifadə olunan zaman forması danışiq vaxtının nisbiliyinə əsaslanır: “Nisbi danışiq vaxtı dedikdə isə zaman əlaqələrinin əsas kimi qəbul edilmiş hər hansı başqa bir danışiq vaxtı əsas götürülür” [2].

İngilis dilində tamamlıq budaq cümlələrinin zaman formalarının işlənməsinin spesifikliyi özünü zamanların uzlaşması qaydasında təzahür etdirir. Müasir ingilis dilində tamamlıq budaq cümlələrinin baş cümləsində feil keçmiş zamanda olduqda budaq cümlədəki feil də keçmiş zaman formalarından birində işlənir. Bu baxımdan ingilis dilində zamanların uzlaşmasında aşağıdakı qaydaları nəzərə almaq lazımdır:

1. Baş və budaq cümlələrdəki hərəkətlər keçmişdə eyni vaxtda icra edildikdə baş cümlənin xəbəri keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasında (*The Past Indefinite Tense*), budaq cümlənin xəbəri isə keçmiş zamanın qeyri-müəyyən (*The Past Indefinite Tense*) və ya keçmiş davamedici zaman (*The Past Continuous Tense*) formasında işlənir. Məsələn: *I heard that he was ill. I saw that he was writing a letter.*

2. Budaq cümlədəki hərəkət baş cümlədəki hərəkətdən əvvəl icra edildikdə budaq cümlədə keçmiş zamanın bitmiş (*The Past Perfect Tense*) və ya keçmiş zamanın davamedici bitmiş forması (*The Past Perfect Continuous Tense*) işlənir: *She said that she had seen her. He asked me what I had been doing during my summer holidays.*

Əgər budaq cümlədəki hərəkət baş cümlədəki hərəkətdən əvvəl, dəqiq vaxtda baş verdikdə, budaq cümlədəki feil keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasında işlənir: *He said that his father was born in 1960.*

3. Budaq cümlədəki hərəkət baş cümlədəkindən sonra icra edildikdə, budaq cümlədəki feil keçmişə nəzərən gələcək zaman formalarından birində (*The Future in the Past Tense* və ya *The Future Continuous Perfect in the Past Tense*) işlənir: *I felt that she would be happy. He said that he would have come by the time I came back.*

Zamanların uzlaşması qaydalarının ingilis dilində əhəmiyyət kəsb etməsindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində baş cümlənin xəbəri keçmiş zamanda işlənsə də, baş cümlədəki hərəkətlə budaq cümlədəki hərəkətin eyni vaxtda və ya sonra icra edildiyi hallarda tamamlıq budaq cümlələrinin xəbəri indiki və gələcək zamanlarda işlənə bilər (məsələn: *Mən əmin idim ki, siz onun ünvanını bilirsiniz.* – *I was sure you knew her address.*) [3,36-37].

İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələrinin komponentləri arasında sintaktik əlaqənin ifadə vasitələrinin araşdırılması əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, ingilis dilində tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə aşağıdakı ifadə vasitələri ilə bağlana bilər:

-bağlayıcılarla (*that, if, whether, lest*): *I suddenly remembered that, I had any money.*

-bağlayıcı sözlərlə. Bağlayıcı sözlər bağlayıcı əvəzliliklər (*who, whom, whose, what, which, whoever, whatever, whichever* və s.) və bağlayıcı zərflərdən (*where, wherever, when, whenever, why, how* və s.) ibarətdir. *She had forgotten where they were.*

-sözönüləri ilə. Sözönüləri ingilis dilində tamamlıq budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan vasitələrdir və bunlara misal olaraq *about, for, after, before, to, except, of* və s. göstərmək olar: *I was astonished at what they had told me.*

-tabelilik intonasiyası ilə. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında sintaktik əlaqənin başqa ifadə vasitələri (bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər) olmadıqda, əsas yük intonasiyanın üzərinə düşür. Belə vəziyyətdə tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri ardıcıl sıralanır ki, bu da

tabelilik intonasiası ilə müşayiət olunur. O. Musayev bunu yanaşma üsulu adlandırır [4, 281]. Məsələn: *I think, I should like him very much.*

Azərbaycan dilində isə tamamlıq budaq cümlələrini baş cümlələrə bağlayan əsas vasitələr bunlardır:

-ki bağlayıcısı. Məsələn: *Hiss edirəm ki, Siz hərəkətinizə görə peşmansınız.*

-kim, nə, hər nə, hər kim, hər kəs, nə qədər, nə təhər və s. bağlayıcı sözləri. Məsələn: *Səndən nə soruşsalar, hamısına cavab ver.*

-tabelilik intonasiası. Məsələn: *Adam istəyir, lap başını götürüb getsin.*

-sa, sə, mı, mi, mu, mü şəkilçiləri. Məsələn: *Dərsi kim öyrənibsə, onu danışdıracaqlar.*

İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələrində budaq cümlələrinin baş cümlələrə bağlanma vasitələrinin fərqli cəhətləri ingilis dilinin flektiv-analitik, Azərbaycan dilinin isə aqlütinativ-sintetik quruluşlu dil olması ilə bağlıdır.

İngilis dilində tamamlıq budaq cümlələri baş cümlədə işlənən qavrayış, arzu, hiss, əminlik bildirən “*sure, sorry, pleased, desirous, anxious*” və vəziyyət bildirən “*aware, afraid*” kimi sözlərdən sonra gəlir və bu sözlərin mənasını tamamlayır:

He was sorry, he was late. – O, təəssüfləndi ki, o, gecikib.

Tamamlıq budaq cümlələri mövqeyinə görə iki qrupa bölünür: 1) prepozitiv tamamlıq budaq cümlələri, 2) postpozitiv tamamlıq budaq cümlələri [5,163].

Prepozitiv tamamlıq budaq cümlələri baş cümlədən əvvəl işlənir və baş cümləyə ingilis dilində “*that, if, lest*” bağlayıcıları, Azərbaycan dilində isə “*ki*” bağlayıcısı vasitəsilə birləşir: *I knew that he would come to me. – Mən bilirdim ki, o, mənim yanıma gələcək.*

Postpozitiv tamamlıq budaq cümlələri isə, bir qayda olaraq, baş cümlədən sonra işlənir. Komponentlərin belə sıralanma qaydası Azərbaycan dilinə xasdır və bu zaman tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcı sözlər (kim, nə, hər kim, hər nə, hər kəs, nə qədər, nə təhər) və -sa, -sə şəkilçiləri (bağlayıcı sözlərlə birgə) vasitəsilə bağlanır: *Biz nə ediriksə, düz edirik.*

İngilis dilində tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə “*whether*” bağlayıcısı ilə bağlandıqda tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə görə müxtəlif mövqələrdə işləyə bilər: *Whether she had changed her mind about what to say I did not know. We discussed whether we should go to see him.*

Dediklərimizdən belə qənaətə gəlmək olar ki, ingilis dilində tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə görə, əsasən, postpozitiv mövqedə, Azərbaycan dilində isə prepozitiv və postpozitiv mövqedə işlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində tamamlıq budaq cümlələrində baş və budaq cümlələrin başqa quruluşda işlənməsi də mümkündür:

-budaq cümlə baş cümlənin ortasında işləyə bilər. Məsələn: *O,başını qaldıraraq mənə - “sizə istədiyiniz kitabı gətirmişəm” - dedi.*

Baş cümlə budaq cümlənin ortasında işlənir. Məsələn: *“Elə isə”, - dedi – “ özüm gedib baxım”.*

-baş və budaq cümlənin hissələri növbə ilə işlənir. Məsələn: *Atam :”Televizoru niyə açmırsan?” - dedi, -“aç, baxaq”.*

İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlığın sadə cümlələrin tərkibində müxtəlif növləri olduğu kimi, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində də tamamlıq budaq cümlələri müxtəlif növlərə ayrılır. N.A.Kobrina baş cümlədəki idarəedici sözün tələbinə görə ingilis dilində tamamlıq budaq cümlələrinin dörd növə ayrıldığını göstərmişdir [6,437]:

1.Vasitəsiz tamamlıq budaq cümlələri (*The Direct Object Clauses*). Vasitəsiz tamamlıq budaq cümlələri daha çox nitq feilləri ilə işlənir: *She told me that her husband had photographed her.*

2.Vasitəli tamamlıq budaq cümlələri (*The Indirect Object Clauses*). Vasitəli tamamlıq budaq cümlələri ingilis dilində az işlənir: *I am quite sure, I shall understand it.*

3.Tamamlıq budaq cümləsi Koqneyt tamamlığın (qohum tamamlığın) funksiyasında olur (*The Cognate Object Clause*). Bu tamamlığı səciyyələndirən başlıca xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onun

(tamamlığın) ifadə vasitəsi olan isim, həmin cümlədəki xəbərlə - feillə eyni kökdən olur. İsimlə feil arasında olan bu əlaqəni nəzərə alaraq, həmin növ tamamlığı cognate – qohum tamamlıq adlandırırlar [4,251]. Məsələn: *He and his mamma knew very few people and lived what might have thought very lovely.*

4.Sözünlülük tamamlıq budaq cümlələri (*The Prepositional Object Clauses*). Bu halda tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə *after, about, before, for, of, as to, beyond* sözünlüləri ilə bağlanır: *I want to be paid for what I do.*

Azərbaycan dilində isə baş cümlələrin xəbərləri nitq feilləri ilə ifadə olunan tamamlıq budaq cümlələri vasitəsi ilə, vasitəsiz nitqlə əlaqədardır. Bunların baş cümləsinin xəbərləri ən çox demək, söyləmək, danışmaq, soruşmaq, tapşırmaq, xahiş etmək, əmr etmək, nəql etmək, əhd etmək, təsdiq etmək və başqa feillərlə ifadə olunur. Baş cümlə danışanın sözlərini ifadə etməklə, budaq cümlədəki sözlərin sahibini də bildirir [7,315].

Vasitəsiz tamamlıq budaq cümlələri kimi?, nəyi?, nə?, vasitəli tamamlıq budaq cümlələri isə kimə?, nəyə?, kimdə?, nədə?, kumdən?, nədən?, kimlə?, nə ilə?, nə halda? suallarına cavab verir.

Müasir Azərbaycan dilində Koqneyt tamamlıqdan danışılır, lakin demək olar ki, dilimizdə də buna oxşar hadisə mövcuddur[4,251]. Məs.: *Hər kim ki, ovçu idi, ona ov ovlamaq tapşırılırdı.* Belə cümlələrə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rast gəlmək olur. Bu hal əyani olaraq göstərir ki, müasir ingilis dilində olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də xüsusi növ tamamlığın mövcud olmasından danışmaq mümkündür [4,251]. Ancaq bəzi qrammatika kitablarında bu idarəedici sözün tələbinə görə vasitəli və vasitəsiz tamamlıq budaq cümlələrinə aid edilir.

İngilis dili tamamlıq budaq cümlələri Azərbaycan dilinə tamamlıq budaq cümləsi, mənaca bağlı iki sadə cümlə, mübtəda budaq cümləsi, təyin budaq cümləsi, məqsəd budaq cümləsi kimi tərcümə olunur. Azərbaycan dili tamamlıq budaq cümlələri isə ingilis dilinə tamamlıq budaq cümləsi, semantik cəhətdən bağlı iki sadə cümlə, mübtəda budaq cümləsi, xəbər budaq cümləsi, məqsəd budaq cümləsi, səbəb budaq cümləsi vasitəsilə tərcümə olunur.

Elmi yeniliyi: Təqdim olunan məqalədə müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri müqayisəli araşdırılmış, oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Təbiiqi əhəmiyyəti: Ali və orta məktəblərdə müəllim və tələbələr ingilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini nəzərə almaqla, məqalədən elmi mənbə kimi istifadə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Nurlan, 2008, 500 s.
2. Axundov A.A. Feilin zamanları. Bakı: ADU, 1961.
3. Əsədova M.N. İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri. Bakı: Nurlan, 2007, 146 s.
4. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif. 1986, 368 s.
5. Vəliyeva N. Dil tipologiyasının aktual problemləri. Actual problems of language typology. Актуальные проблемы языковой типологии. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 509 s.
6. Кобрина Н.А., Корнеева Е.А., Оссовская М.И., Гузеева К.А. Грамматика английского языка. СПб.: Союз, 1999, 496 с.
7. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Üçüncü nəşr. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.

РЕЗЮМЕ
ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ ПРИДАТОЧНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ
И ИХ СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ
Юнусова Ш.А.

Ключевые слова: *сравнительно-типологическое исследование, союзы, союзные слова, прямое дополнительное придаточное предложение, косвенное дополнительное придаточное предложение.*

В статье, исследованы дополнительные придаточные предложения в английском и азербайджанском языках, определены их схожие и различные характеристики. Различия особенностей в структурной системе дополнительных придаточных предложений связаны с флективно-аналитической структурой английского и агглютинативно-синтетической структурой азербайджанского языка.

SUMMARY
THE OBJECT SUBORDINATE CLAUSES IN DIFFERENT SYSTEMATIC ENGLISH AND
AZERBAIJANI LANGUAGES AND THEIR COMPARATIVE ANALYSIS.
Yunusova Sh.A.

Key words: *typological –comparative research, conjunctions, conjunctive words, indirect object subordinate clause, direct object subordinate clause.*

In the article object subordinate clauses in the English and Azerbaijani languages have been comparatively researched, and their similar and different characteristics have been defined. Different characteristics in the structural system of object subordinate clauses are connected with flective-analytic structure of the English language and agglutinative – synthetic structure of the Azerbaijani language.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	19.06.2017
	Son variant	27.09.2017

UOT 81-25

KOMMUNİKATİV KONFLİKT VƏ YA KONFLİKTİ ÜNSİYYƏT**EMİNLİ BÖYÜKXANIM İBRAHİM qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, f.f.d., baş müəlim**e-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru**Açar sözlər: evfemizm, nitq mədəniyyəti, manipulyasiya, psixolinqvistika, sosiolinqvistika, konflikt.*

Sivilizasiyanın müasir inkişafı dövründə, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun möhkəmləndiyi bir zamanda mədəniyyət məsələlərinin öyrənilməsinə diqqət daha da gücləndirilməlidir.

Dil cəmiyyətdə, ilk növbədə, insanlar arasında ünsiyyətə xidmət edir. Münasibətlərin formalarından asılı olaraq, ünsiyyətin səviyyələri də müxtəlif olur. Ünsiyyətin məna səviyyəsi ilə anlam səviyyəsi arasında, informasiya və təsir aspektləri arasında kontekstlə, bütün anlam şəraiti ilə müəyyən edilən sıx qarşılıqlı əlaqə vardır. Bu əlaqəni informasiya və bu informasiya ilə necə hərəkət etmək haqqında göstəriş, əmr arasındakı əlaqə kimi təsəvvür etmək olar. Beləliklə, əgər məna özündə ümumi informasiya daşıyarsa, anlam ünsiyyətə girənlər arasında əlaqəni göstərir, nitq davranışını təşkil edir və istiqamətləndirir, coxvariantlı, coxmənəli, konkret, təsirli səciyyə yaradır.

Nitq insana məxsusdur. İnsan öz nitqini unikal fərdi şəxsiyyət kimi, özünəməxsus səciyyəvi əlamətlərin daşıyıcısı kimi, emosiyaların və temperamentin, fərdi ifadə keyfiyyətlərinin sahibi kimi ifadə edir. Həm fərdi və səs xüsusiyyətləri, həm də psixoloji durum, zahirı görkəm və davranış keyfiyyətləri – səciyyəvi şəxsiyyətin təzahür etməsi üçün vacib olan bütün bu keyfiyyətlər insana təbiətdən verilir. Müxtəlif fəaliyyətlərdə bir-biri ilə eyni olan, bir-birini təkrar edən nitq mümkün deyildir.

Nitqin xarakteristikaları mütəhərrikdir. Nitqin formaları və strukturu nitq şəraitindən və nitqin motivindən, insanın psixoloji və fiziki vəziyyətindən, tərəf-muqabillər arasındakı münasibətlərin səciyyəsiindən asılı olaraq dəyişir.

Günün müxtəlif vaxtlarında insanın əhvali-ruhiyyəsi, fiziki vəziyyəti dəyişdiyi kimi, onun nitqinin ifadəliliyi, tempi, aktivlik istiqaməti, nəhayət, üslubu da müxtəlif olur. Nitq həssas bir barometr kimi şəraitə uyğunlaşır. Nitqin fərdi calarları, emosional xüsusiyyətləri tükənməz olub, insanın davranışı kimi hüdudsuz və zəngindir.

Millətin və bəşəriyyətin xilası mədəniyyətdədir. Nitq etiketlərinin gücü ünsiyyətdə mübadilə etdiyimiz məlumatın xüsusi səviyyəsini əks etdirməsindədir. «Nitq etiketinin sehri həm də ondadır ki, bizim qarşılıqlı fəaliyyətimizə, həqiqətən də, qapı acır.» (199, 52-54). Nəzakətlik insana hörmətin ifadə formasıdır və bu forma da nitq etiketi stereotiplərində əks olunur. Məhz forma və stereotip. Nitq davranışı forması kimi nəzakətliyi müdafiə etmək lazım gəlir. Çünki bu, həm nəzakətli olana, həm də nəzakətlə müraciət olunana lazımdır; burada hər 2 tərəf qalib gəlir; həm «mən», həm «sən». Nəzakətlə danışan həm özünün, həm də müraciət olunanın qürurunu qoruyur. Hər bir şəxsin qüruru, eyni zamanda cəmiyyətin qürurudur. Buna görə də nəzakətlik uğrunda mübarizə aparmağa dəyər. Nəzakətlik öz-özünə yaranmır. Onu erkən vaxtlardan ailədə, uşaq bağçasında, məktəbdə tərbiyə etmək lazım gəlir.

Dilə sahib olmaq şəxsiyyətin uğurlu sosiallaşmasının mütləq şərtidir. Şərqi müdrik fikrinə görə, “həqiqət danışanın dilində deyil, dinləyənin qulağındadır”. Dinləmək bacarığı yaxşı xasiyyətin ən vacib və effektiv elementlərindən biridir. Balzak yazırdı ki, dinləmək təkcə nəzakətliyin olması demək deyil, həm də etinasızlığın əlamətidir. İnsanlarla ünsiyyətdə hec nə diqqət mərhəməti qədər yüksək dəyərləndirilmir. Ciddi, düzgün danışmaq, sərtliyə, qayda-qanuna olan məhəbbətə, soyuq hisslərə işarə edir. Dinləməyi bacarmaq rəhbərin (başçının, ağsaqqalın) peşəkarlıq əlamətidir. Dilin zənginliyi insana özünü təsvir etməyin müxtəlif imkanlarını təqdim edir. İnsanın dilində öz daxili aləminə, onun şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə xas olan söz və ifadələr nə qədər cox olarsa, bu, ona

özünü anlamağa, dəyişməyə, özü ilə başqa insanlar arasındakı fərqləri görməyə imkan verəcək. İnsanlar dilin verdiyi imkanlardan müxtəlif cür istifadə edirlər. Kennet Tomas yazırdı ki, “Ünsiyyət insanlara bəxş edilmiş ən ali sevincdir”. İnsanlar, ilk növbədə, ünsiyyət baryerlərini aradan qaldırmalıdır. Daniyel Uebster deyirdi ki, mənim nəyim varsa, əlimdən alın, amma mənim nitqimə dəyməyin və mən tezliklə yenə hər şeyi əldə edə biləcəyəm”. Ünsiyyət qurarkən bu hala diqqət yetirmək lazımdır: müvəqqəti olaraq öz problemlərini unutmaq, qəlbini şəxsi iztirablardan azad etmək və həmsöhbətə münasibətdə hazır göstəriş və inandırılardan uzaqlaşmaq. Yalnız bu halda həmsöhbətin nə hislər keçirdiyini anlamaq, onun emosiyalarını “görmək” mümkündür.

Kommunikativ fəaliyyət münasibətlərin düzəlməsi və ümumi nəticə əldə edilməsi məqsədilə iki və daha artıq insanın razılaşma və birləşməyə yönəldilmiş söylərinin qarşılıqlı təsiridir. Ünsiyyət informasiya mübadiləsində olan, eləcə də bir-birini qəbul etmə və anlama vəziyyətində olan insanlar arasındakı qarşılıqlı təsir prosesidir. Hər ünsiyyət xoşməramlı, xoşniyyətli, xoşnəticəli olmur. Bəzi hallarda insanların ünsiyyət prosesi konflikt situasiyalara çevrilir. Kommunikativ konflikt – ünsiyyətin xüsusi tipinin nəticəsidir, kommunikativ aktın xüsusi halıdır, xüsusi nitq davranışının nəticəsidir. Konflikt situasiyanın strukturu subyekt prizmasından və onun mental-psixoloji durumundan keçir.

Konflikt çox zərif və həssas məsələdir. Görəsən, mümkündürmü konfliktə heç girməyəsən və yaxud konfliktə heç vaxt girməyən insanlar mövcuddurmu? Konfliktin yaranma səbəbləri sırasında dil vahidlərinin (vasitələrinin) yeri və rolu hansı dərəcədədir? Təbii ki, cəmiyyətdə insanlar bir-biri ilə mütləq şəkildə ünsiyyətə daxil olurlar. Cəmiyyətdən təcrid olunmuş normal və sağlam həyat mümkün deyil. Sosial mühitdə bütün insanların ünsiyyətə girmə və ya ünsiyyət saxlama bacarığı da eyni deyildir. İnsanlar müxtəlif olduqları kimi, onların maraqları, tələbləri, davranışları, xasiyyətləri də müxtəlifdir. Bir qrup insanlar var ki, onlar üçün şəxsi maraqlar daha vacibdir, cəmiyyətə və onun üzvlərinə tələbləri böyükdür, davranışları şəxsi, subyektiv maraqlarından irəli gəlir. Bu tip insanların nitqində işlənən dil vahidləri fərdin spesifik əlamətlərini, xasiyyətini, dünyagörüşünü əks etdirir. Xarakterdə daha çox üstünlük təşkil edən “eqo” onun ətrafdakı insanlarla, onların istək və maraqları ilə hesablaşmasına imkan vermir. Nəticədə, nitqdə disfemizmlər, vulqar sözlər və bu leksik vahidlərlə zəngin əmr cümlələri daha çox işlənir. Xüsusilə də, “mən” əvəzliyi cümlədə, demək olar ki, bütün sintaktik vəzifələrdə ən fəal işlənən leksemlərdən birinə çevrilir.

Nitqdə işlənən söz və ifadələr xarakterdə və ətraf mühitdəkilərə münasibətdə mövcud olan səciyyəvi əlamətləri əks etdirir. Təbii ki, seçim bizimdir: biz söz və ifadələri seçirik. Bəzən məqsədsiz surətdə yetişən konflikt situasiyalar olur ki, aqressiv xarakterli leksik vahidlər münaqişənin daha da qızışması, dərinləşməsi və mürəkkəbləşməsinə səbəb olur. Təbii ki, bunun əksi olan “sülhməramlı dil vahidləri” münasibətləri sahmana sala bilər, “konflikt situasiyanın üzərinə” “su səpib” söndürə bilər. Deməli, dil vahidləri ünsiyyətin tənzimləyicisi rolunu oynamaq imkanına malikdir. Və hətta, fikrimizcə, hər cür ünsiyyətin həm müsbət, həm də mənfi sonluqla nəticələnməsi nitqdə işlənən dil vahidlərindən asılıdır.

Konflikt situasiyaların növləri müxtəlifdir: 1) Dinamik tipli konflikt münasibət tipini adlandırır; 2) Paradigmatik tipli reaksiyalar; konkret konflikt tipləri olan mübahisə, münaqişə, savaş, müharibə. 3) Konflikt situasiyanın dərin tərəfi – emosional, intellektual və iradi münasibətlər – qarşıdurma, situasiya subyektlərinin maraqlarının toqquşması, eləcə də zahiri (xarici) ətraf mühitdə daxili qarşıdurmanın ifadəsi, konfliktli bürüzə verməyin fiziki formaları (qışqırıq, tonun yüksəlməsi, səs).

Konfliktin fiziki formaları iki qrupa ayrılır:

a) Şəxsi konflikt qarşıdurmalar; dava, qarşılıqlı zərbə yetirmə, əlbəyaxa savaş, kiminləsə nəyə görə və ya nəyin əleyhinə mubarizə və s.

b) geniş sosial kütləni cəlb edən konflikt situasiyalar: müharibə, iki və ya daha artıq dövlət, xalq, tayfa və ya ölkədaxili ictimai qruplar arasında hərbi mübarizə, hərbi döyüş və s.

Təbii ki, bütün bu proseslər nitq təzahürü ilə özünü bürüzə verir. Kommunikativ strategiyani elə qurmaq lazımdır ki, elə kommunikativ davranış seçmək lazımdır ki, konflikt situasiyanın inkişafını öncədən görmək, konflikt situasiyanı öncədən proqnozlaşdırmaq və idarə etmək mümkün olsun. Müxtəlif növ konfliktlərin əsasında hər zaman düzgün seçilməmiş kommunikativ və ya nitq

davranışı dayanır. Dil müxtəlif tip və səviyyəli konfliktlərin yaranmasına, inkişafına və həllinə istiqamətlənir.

Bəzi hallarda ayrı-ayrı fərdlər münasibətlərin gərginləşdirilməsinə, ünsiyyətin pozulmasına səbəb olan kobud, qaba söz və ifadələr, söyüş və qarğışlardan istifadə edirlər. Bəzən bu adət, vərdiş halını da alır. Psixologiyada koproliya adlı bir anlayış mövcuddur. Yunanca “kopros” – “nəcis, cirk”, “liya” – “nitq” deməkdir. Bu termin heç bir səbəb və bəhanə olmadan söyüşlərə, pis, eyib, ədəbsiz sözlərə xəstəlik səviyyəsində tutulma, bəzən də qarşısı alınmaz impulsiv maraq deməkdir. Bu anlayışı elmə ilk dəfə fransız həkimi, uşaq psixiatriyasının banilərindən biri J.M.İtar gətirmişdir. İlk dəfə o, Turett sindromunu elmi cəhətdən təsvir etmişdir. Koprolaliya, əsasən, Turett sindromunda uzə çıxır, amma daha üç xəstəlik zamanı da: şizofreniya, progressiv iflic, az hallarda maniakal vəziyyətlərdə də müşahidə olunur. Turett sindromlu xəstələrin 10%-i qədərində koproliya özünü göstərir. Cox az hallarda insultdan sonra beynin uzvi zədələnməsi və ya ensefalit, eləcə də nevroloji xəstəliklər – neyroakantositoz və Zyoşa Nixen sindromu zamanı rast gəlinir. Koprolaliya şəxsiyyətin fəaliyyətinin azalması, təcavüzkarlıq edə bilməyi bacarmağa işarə edir. Bəzi müəlliflərə görə, qadınlarda koproliyanın olması onların xüsusiyyətlərinin dərin deqradasiyasının etibarlı sübutudur. Koprolaliyaya yaxın anlayış olan kopropoksiya – qadağan və ya eyib sayılan jestikulyasiyaya impulsiv maraqdır: kopropoksiya isə soyuşların yazılmasına maraqdır. Bir qisim fərdlərarası konfliktlərə koproliya da səbəb olur, münaqişəni kəskinləşdirir, münasibətləri ağırlaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Гольдин В.Е. Этикет и речь. Саратов: Саратовский Университет, 1978, 112 с.
2. Колшанский А.Н. Паралингвистика. М.: Наука, 1974, 274 с.
3. Коммуникативный синтаксис //Сборник научных статей. М.: МАНПО, 1984, 203 с.
4. Формановская Н.И. Вы сказали «здравствуйте». // Речевой этикет в нашем общении. 3-е издание, М.: Знание, 1989, 156 с.

РЕЗЮМЕ

КОММУНИКАТИВНЫЙ КОНФЛИКТ ИЛИ КОНФЛИКТНОЕ ОБЩЕНИЕ

Эминли Б.И.

Ключевые слова: эффемизм, культура речи, манипуляции, психолингвистика, социолингвистика, конфликт

В обществе люди обязательно общаются друг с другом. В ряду возникновения конфликтов велики место и роль языковых единиц (средств). В социальной среде не все люди обладают одинаковым умением входить в общение и поддерживать его. В статье исследуется коммуникативный конфликт, причины его возникновения в общении и рассмотрены пути его устранения.

SUMMARY

COMMUNICATIVE CONFLICT OR CONFLICT COMMUNICATION

Eminli B.I.

Key words: evfemizm, culture of speech, manipulation, psycholinguistics, sociolinguistics, conflict

In a society, people inevitably communicate with each other. The place and role of language units (means) are very large among conflict emergence reasons.

Communication skills of people in social environment are not the same. In the article, communicative conflict or causes of conflict communication, which is one of the topical problems of a society, have been researched and looked through with solutions.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	09.09.2017
	Son variant	27.09.2017

UOT 81-11

INVERSION IN THE ENGLISH LANGUAGE

KARIMOVA DILARA ABUZAR

*Sumqait State University, Senior lecturer**e-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru***Keywords:** *word order, disorder of word order, linguistic, language, text, theme, structure*

Understanding the nature of the language and thought, or at least what they are not, is just about as important as any understanding can be. Both are at the basis of our lives; in a sense they are our lives. Is language a distinct faculty? Is it controlled by parts of the brain dedicated to language? Is human thought language? If it is, are we intellectual prisoners limited to thinking what language can describe, and allows us to think? Or is language a human invention? Is thought essentially independent of language, but in practice critically influenced by it?

Much, politically and socially, depends indirectly on which is the correct view, and much depends on the view of linguistics, neuroscientists and philosophers, whether they are correct or not [1, 117].

In general, an "inversion" is a changed order of things. If X usually comes before Y, the inverted order will be Y first, then X. When looking at the grammar of the English language we see inversions for instance in the normal order of the subject and the verb in a sentence. To explain what an inversion is in English, first think of a simple sentence like: "*Graffiti is ugly.*" In sentences like this the subject (*graffiti*) must come before the verb (*is*). This is the normal order. The most common example of the inverted order of the subject and the verb is seen in questions such as: "*Is graffiti ugly?*" The English language often use this kind of inversion in order to make a question, but this is not the only time that the normal order of the subject and the verb in a sentence is inverted. Changing standard word order is called "inversion". Inversion in English usually refers to placing the auxiliary, modal, or main verb before the subject. Inversion is used with a certain aim, often for emphasis [3.204-206] f.ex.

*Never before have I seen such beauty.**Heç vaxt belə gözəllik görməmişəm.**There can be another problem.**Orada başqa problem ola bilər.**Away ran the witch and the monster.**İfritə və əcaib div qaçıb getdilər.*

In linguistics, inversion is any of several grammatical constructions where two expressions switch their canonical order of appearance, that is, they invert. The most frequent type of inversion in English is subject–auxiliary inversion, where an auxiliary verb changes places with its subject; this often occurs in questions, such as *Are you coming?*, where the subject *you* is switched with the auxiliary *are*. In many other languages – especially those with freer word order than English – inversion can take place with a variety of verbs (not just auxiliaries) and with other syntactic categories as well.

Subject–auxiliary inversion:

The most frequently occurring type of inversion in English is subject–auxiliary inversion. The subject and auxiliary verb invert. f.ex.

a. **Alice will** stay.b. **Will Alice** stay? - Subject–auxiliary inversion with yes/no questiona. **Alice has** done it.b. What **has Alice** done? - Subject–auxiliary inversion with constituent questiona. **Alice has** helped at no point.

b. At no point **has Alice** helped. - Subject–auxiliary inversion with fronted expression containing negation (negative inversion)

a. If **we were** to surrender, ...

b. **Were we** to surrender, ... - Subject–auxiliary inversion in condition clause [4.25-24]

The most common type of inversion in English consists in moving the auxiliary verb into the position before the subject. This type of inversion is most frequently used in questions. f. ex.

<i>Did Lena go to the park yesterday?</i>	<i>Lena dünən parka gedib?</i>
<i>What are you doing now?</i>	<i>Sən indi nə edirsən?</i>
<i>Is this story long?</i>	<i>Bu hekayə çox uzundur?</i>
<i>How long is this story?</i>	<i>Bu hekayə nə qədər uzundur?</i>
<i>Has she found her keys?</i>	<i>O açarlarını tapdı?</i>

Inversion refers to an irregular verb placement form: Use of Question Form In this case, the question form (auxiliary + subject + main verb) takes the place of the standard positive sentence structure. f.ex.

I not only enjoy classical music, but I also have a season ticket to the symphony. Not only do I enjoy classical music, but I also have a season ticket to the symphony.[3,168-170]

The default order in English is subject–verb (Subject Verb), but a number of meaning-related differences (such as those illustrated above) motivate the subject and auxiliary verb to invert so that the finite verb precedes the subject; one ends up with auxiliary–subject (Aux-Subject) order. This type of inversion fails if the finite verb is not an auxiliary:

a. **Alice stayed.**

b. **Stayed Alice?** - Inversion impossible here because the verb is not an auxiliary verb

Subject–verb inversion

The verb in cases of subject–verb inversion in English is not required to be an auxiliary verb; it is, rather, a full verb or a form of the copula *be*. If the sentence has an auxiliary verb, the subject is placed after the auxiliary *and* the main verb. f.ex.

a. **She will come** into the room.

b. Into the room **will come she**.

Since this type of inversion generally places the focus on the subject, the subject is likely to be a full noun or noun phrase rather than a pronoun. Third-person personal pronouns are especially unlikely to be found as the subject in this construction. f.ex.

a. Down the stairs **came the dog**. - Noun subject

b. Down the stairs **came it**. - Third-person personal pronoun as subject; unlikely unless *it* has special significance and is stressed

c. Down the stairs **came I**. - First-person personal pronoun as subject; more likely, though still *I* would require stress

There are a number of types of subject-verb inversion in English: *locative inversion*, *directive inversion*, *copular inversion*, and *qualitative inversion*.

The following cases of inversion occur when some parts of the sentence, for example, the adverbial modifier of place or direction, come at the beginning of the sentence. Inversion in such cases consists in moving the auxiliary verb, and in some cases the main verb (i.e., the whole tense form), into the position before the subject. [1.54-58]

Such cases of inversion are rather formal and emphatic. They are generally used in formal writing and in literary works. The examples below are given in pairs: Inverted word order – Standard word order.

Inversions with "so", "neither" and "nor": When "so", "neither" and "nor" are used to make short agreements they are followed by an inversion.

"I am not into hip hop." "Neither am I." (Or: "Nor am I.")

"I am fond of flamenco dancing." "So am I."

Or they can be used in the following way (also including an inversion).

*Jennifer buys only organic fruit and vegetables, and **so** does Hugh.*

*They don't mind the higher prices, and **neither** do we. (Or: ...nor do we.)*

Inversions after negative adverbials: There are some words and phrases that function as adverbials that sometimes need an inversion. Look at these two sentences.

*Bob **rarely** speaks to himself.*

***Rarely** does Bob speak to himself.*

The adverb here is "rarely". If it comes after the subject, there is no inversion (as in the first sentence), but if it comes before the subject, we need an inversion. The word order is inverted and in the case of the sentence about Bob we use the auxiliary verb "does" in the same way we do in questions (although this isn't a question). The sentence with the inversion sounds more formal or more literary, and sentences like this are less common in ordinary conversation. Here are some examples with other phrases used in the same way.

***Seldom** does Bob get invited to parties. (seldom = rarely)*

***Never** have we seen such a breathtaking view.*

***At no time** did the prisoner look as if he might confess.*

***Not only** is she a great dancer but she is also an amazing mathematician.*

***Not until** she took up rock climbing did she overcome her fear of heights.*

***Under no circumstances** will prisoners be allowed to give interviews to the media.*

***Little** did she realize that her grandmother was really a wolf.*

This is used to describe rules for which there are no exceptions. The alternative without the inversion is:

Prisoners will not be allowed to give interviews to the media under any circumstances.

It means that the girl didn't realize at all that her grandmother was really a wolf.

Inversion isn't possible if the adverbial doesn't come before the subject. Compare the following sentences with the corresponding sentences above.

She is not only a great dancer but she is also an amazing mathematician.

It was not until Effie left Brooklyn that she realized how attached she had become to the place.

The following three are used to describe an event that happened immediately after another.

***Hardly** had he stepped outside when it started to rain.*

***Scarcely** had he stepped outside when it started to rain.*

***No sooner** had he stepped outside than it started to rain.*

Note that the past perfect tense is used to describe the event that happened first.

The following sentences with "only" include inversions. Note that it is not always the first verb that is inverted.

***Only after** he arrived at the airport did he look for his passport.*

***Only if** you look through this dark glass will you be able to see the spots on the sun.*

*We accepted the invitation. **Only later** did we suspect it might be a trap.*

***Only by** threatening extreme physical violence was the teacher able to control the class.*

Note that there is no inversion when "only" is used in the following way.

Only Fiona knew the answer to the question.

Conditionals with inversions:

In conditional (hypothetical) sentences we can sometimes drop "if" and use an inversion.

Should you see Nigel, give him my regards.

Were I in your shoes, I would make a formal complaint.

Had I known it was her birthday; I would have bought her a gift.

Note that "should", "were" and "had" are the only verbs that can be inverted in this way. (And "were" is also used with he, she and it) [4, 68-72].

Inversion in translation:

Ali asks the teacher.

Əli müəllimdən soruşur.

<i>The teacher asks Ali.</i>	<i>Müəllim Əlidən soruşur.</i>
<i>I shall bring my note-book with me.</i>	<i>Mən noutbukumu özümlə gətirəcəyəm.</i>
<i>My note-book I shall bring with me.</i>	<i>Mən özümlə noutbukumu gətirəcəyəm.</i>
<i>The lost hopes</i>	<i>puç olmuş ümidlər</i>
<i>The hopes lost</i>	<i>ümidlər puç olmuş [5.9].</i>
<i>Council in map error "farce" over city schools shake-up.</i>	
<i>Şəhər məktəbləri silkələməsi onların tikilərkən xəritəsinin səhv olduğu haqda məzhəkəsində</i>	
<i>şura. Yəni məktəbin çertyoju bünövrədən səhv olub və valideyinlərin qorxusuna səbəb olub.</i>	
<i>Arrests after cannabis seized</i>	<i>həbslər, həşiş tutandan sonra</i>
<i>End of road for junction upgrade</i>	<i>qovşağ təkmilləşdirmə üçün yolun sonu</i>
<i>No charges over hoax royal call</i>	<i>yalan zəng üzərindən heç bir ittihamlar</i>
<i>Top 10 most romantic Valentine's destinations</i>	<i>Müqəddəs Valentin gününü tərənnüm edən</i>
	<i>top 10-luqlar və s. [6.64]</i>

REFERENCES

1. David Crystal. The structure of English language. London, 2002, 347p.
2. Internet resource: www.usefulenglish.ru (Grammaring A guide to English grammar); www.grammaring.com; www.davidcrystal.com
3. Greenbaum S. and Quirk R. A student's grammar of the English language. Harlow, Essex, England: Longman, 1990.504p.
4. Veysalli F.Y. The basic of structural linguistic, Studio Filology, Bakı: Mürtərcim, 2008, 304s.
5. Hacıyeva M. Azerbaijan teacher. 2012.- 30 march.- S.9.
6. "THE PRESS AND JOURNAL" – Aberdeen local news since 1747, Saturday, February 2, 2013 (70p) www.pressandjournal.co.uk

XÜLASƏ İNGİLİS DİLİNDƏ İNVERSİYA Kərimova D.A

Açar sözlər: *söz sırası, söz sırasının pozulması, dilçilik, dil, mətn, mövzu, quruluş*

Ünsiyyət yaratmaq üçün insanlar müxtəlif məqsədli fikirlər ifadə etməli olur, bu və ya digər həyat faktı haqqında məlumat verir, onun haqqında soruşur, yaxud da onu əhatə edən aləmdən aldıkları təsirə cavab olaraq öz hiss-həyəcanlarını bildirirlər. Bütün bunlar ünsiyyət zamanı cümlələr vasitəsilə ifadə edilir.

РЕЗЮМЕ ИНВЕРСИЯ НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКЕ Каримова Д.А

Ключевые слова: *порядок слов, нарушение порядка слов, языковедение, язык, текст, тема, структура*

Для общения люди выражают свои мысли, информируют о тех или иных жизненных фактах, задают вопросы или показывают эмоциональное отношение к тому или иному событию. Все это во время общения между людьми выражается при помощи конкретных предложений.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	19.06.2017
	Son variant	27.09.2017

UOT 81'44

OĞUZ BOYU PADARLAR QUBADLIDA

ƏHMƏDOVA ELNARƏ HÜSEYNAĞA qızı

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim**e-mail: ahmedovaelnara03@gmail.com**Açar sözlər: toponim, oykonim, etnonim, Qubadlı, Padar*

Padar Qubadlı rayonunda Balasoltanlı inzibati ərazi dairəsində, Rayon mərkəzindən 27 km şərq uzaqlığında, Həkəri çayının sol sahilindəki dağətəyi ərazidə Balasoltanlı, Qaraimanlı və Sarıyataq kəndləri ilə qonşuluqda yerləşən kəndin adıdır. Padar kəndi dəniz səviyyəsindən 810 m hündürlükdədir.

Padar Azərbaycan etnogenezində iştirak etmiş tayfalardan birinin adıdır. Tarixi mənbələrdə türksöylü padarların Qafqaz Albaniyasından əvvəlki dövrlərdə yaşadıkları barədə məlumatlara rast gəlinir. Etnonim yunan mənbələrində “paddir” kimi göstərilir.

Padar etnoniminin mənşəyi ilə bağlı tədqiqatçıların müxtəlif və çox maraqlı fikirləri mövcuddur. M.Baharlıya görə, padarlar Səfəvilər tərəfindən Cənubi Azərbaycandan Şimali Azərbaycana köçürülmüş və Ağ hunların nəslindən olan Qayı tayfasının tərkibində qaçar, əfşar, zülqədər, çoban, baharlı, ustacalı, lək, xəlili, sorsor, şəfəq, ussalı, zəngənə, armalı və digərlərinin də daxil olduğu 200 ailədən biridir. Onların bu əraziyə köçürülməsi guya yerli dağistanlıları, xüsusilə, ləzgiləri itaətə gətirmək məqsədi daşıyırmış [1, 46-48]. Əsasən, şimal bölgəsində yaşayan padarlar zaman keçdikcə ictimai-iqtisadi səbəblərdən müxtəlif ərazilərə yayılaraq həmin yerlərdə, daha çox Muğan və Qarabağda məskunlaşmışlar. Padarların bir qolu Otuziki elinə qoşularaq Qarabağ əyalətinin Bərgüşad (indiki Qubadlı) mahalında yerləşmişdir. Axtaçı, İlxiç, Gəbəli v. s. kimi oymaqları olmuşdur.

T.Əhmədov öz tədqiqatlarında belə bir qənaətə gəlmişdir ki, padarlar Elxanilər dövründə (XIII əsr) Orta Asiyadan Azərbaycana köçürülmüş və əsas yaşayış yerləri Cənubi Azərbaycan olmuşdur. XVI-XVII əsrlərdə onların bir hissəsi Səfəvilər tərəfindən Azərbaycanın torpaqlarına köçürülmüşlər. Sonralar ictimai-siyasi və ticarətlə əlaqəli səbəblərdən bir yerdən başqa yerə köç etmiş və yaşadıkları yerlərə öz adlarını vermişlər [2, 86-87].

Tədqiqatçı E.Nuriyev padar etnonimini oğuz-səlcuq tayfaları ilə əlaqələndirir və padarları maldarlıqla məşğul olan köçəri tayfa kimi göstərir. [3, 39]

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşri olan “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”ndə deyilir: “Şahsevənlər tayfa ittifaqında mühüm rol oynayan padarlar sonralar müəyyən ictimai-iqtisadi hadisələrlə əlaqədar müxtəlif ərazilərə səpələnmişlər. XIX əsrdə Cavad qəzasında yaşayan padarların ilxiç, qaraçörüklü, axtaçı, pölüklü, küyülcü və s. tirələrindən, ümumiyyətlə, 20 tirə və 218 ailədən ibarət olması haqqında məlumat mövcuddur [4, 150].

Tədqiqatçı Pilipenko “baydar” və “padar” oykonimlərini eyni bir onomastik vahidin müxtəlif fonetik variantları kimi göstərmişdir. Pilipenko yazırdı ki, 1360-cı ildə Krımda xan və xan olmaq iddiasında olanlar arasında yaranmış ixtişaşlar və qarışıqlıq nəticəsində Mamay xan noqay tayfasından olan manqıtlara qarşı düşmən mövqeyində idi. Bu səbəbdən Krım manqıtlarının nəslindən olan baydarları məğlub edib, onları Qafqaza qovur. Burda da baydarları digər böyük türk sərkərdəsi Əmir Teymur təqib etməyə başlayır. Baydarlar aclıqdan və yoxsulluqdan can qurtarmaq üçün bir neçə illər Cənubi Qafqazda və Zaqafqaziyada köçəri həyat sürmüş, tədricən oturaq həyata alışmış və bu ərazidə məskunlaşaraq bu torpaqların daimi sakinlərinə çevrilmişlər.

Pilipenko həmçinin qeyd edir ki, Gürcüstanın cənubunda Ermənistan sərhədində bir zamanlar türklərin yaşadığı Kveto-Kartli vilayəti və bu vilayətin Marneuli inzibati ərazi vahidliyində əhalisi 1230 nəfərdən ibarət olan Baydar kəndi yerləşir. Yerli sakinlərin razılığı ilə Krımdan köçürülmüş baydarlar burda məskunlaşmışlar.

Padarlar XVI-XVIII əsrlərdə Borçalı-Qarabağ ərazilərində paydar//padar adı ilə tanınmış və həmin ərazidə yaşamışlar. XVI əsr Qarabağ türkmənlərinin bir qolu olan və Otuziki kimi tanınan boyun tərkibində də padar olaraq bilinməkdə idilər. Pilipenko padarların məhz Qarabağdan Borçalı-Qazax ərazisinə gəlməsi və burda məskunlaşması fikrini təkidlə söylərkən yerli tərəkməmələrin də Otuziki boyundan olması faktını əsas tutur.

Ə.Çingizovlu "Padar eli" adlı məqaləsində yazır: "Azərbaycandakı padar toponimləri XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycana köçürülmüş eyni adlı tayfanın adını daşıyır. 1593-cü il Osmanlı qaynağında Arazbar qəzasında, indiki Füzuli rayonu ərazisində Qarabağın sayılan-seçilən uluslarından olan Otuziki elinin Badar adlanan oymağı olmuşdur. Padar eli Şirvan xanlığının yaranmasında, sərhədlərinin yayılmasında fəal rol oynayıb".

Ə.Çingizovlunun padar etnonominin mənşəyi ilə də bağlı maraqlı mülahizələri var. O, sözün adaçımı haqqındakı fikirlərini belə izah edir: "El öz adını ünlü monqol sərkərdəsi Baydar noyondan alıb. Baydar adı işlənə-ışlənə Padar biçiminə düşüb. Badar sözü türk dillərində "kiçik tarla", "dağınq sahə", "kiçik ərazi" anlamlarında da işlədilir. Dilimizin yaddasında padar-bucaq frazeoloji ifadəsi yaşayır. Bu ifadə "xaraba", "uçuq-sökük", "qarət olunmuş yer" və başqa mənələrdə işlənir" [5, 43-44].

E.Əhmədova etnonimin "pad" və "ar" komponentlərindən yaranması fikrini irəli sürür. Tədqiqatçıya görə, "ar" komponenti bir çox türk dillərində "adam", "kişi" mənələrində işlənən "ər" sözü ilə əlaqəlidir ki, bu söz bəzi etnonimlərin tərkibində həm də -lı şəkilçisinin sinonimi kimi işlənməmişdir. "Pad" kökünü isə türk mənşəli bata/pata/pada/ (dua, xoşbəxt, uğurlu, bəxtiyar) sözü ilə əlaqələndirir. Müəllif eyni zamanda sözün qədim şumer dilində işlənməmiş "bad" (divarla əhatələnmiş yer) və qədim elam dilindəki "patın" (sahə, yer, yurd) leksemi ilə də əlaqəli ola biləcəyi fikrini istisna etmir və etnonimi "yurd damı, yurd kişisi, yurdçu" və "yerli" mənələrində izah edir [6, 117-118]. Zənnimizcə, etnonimin bu cür izahını onun leksik-semantik baxımdan aydınlaşdırılmasında ən doğru variant kimi qəbul etmək məqsədəuyğundur.

Professor N.Əsgərov qeyd edir ki, başqa türk ölkələrində padar etnoniminə təsadüf olunmur. Bu etnonimlə bağlı yer adlarına yalnız Azərbaycan ərazisinə rast gəlinir. Müəllif N.Volkovaya istinadən yazır: "Qafqaz xalqları yerli azərbaycanlıları 4 bölgə əsasında adlandırmışlar: birinci tatar, ikinci türk, üçüncü qacar, dördüncü yığcam qrup şəklində yaşayan padarlar (onlar Azərbaycanın şimal-şərqində yaşayırlar) və muğnalılardır [7, 231].

Padarların özlərinə məxsus adət-ənənələri var. Həddindən artıq mühafizəkar və adətlərinə sadıqdırlar. Padar ailələrində atanın sözü ailənin bütün üzvləri üçün qanundur. Həyatlarını bir qadınla başa vurmağı üstün tutur, boşanmağı həm özləri, həm də ailələri və nəsiləri üçün rüsvayçılıq hesab edirlər. Erkən yaşda evlənmək padarlarda məqbul sayılmaz. Qız qaçıрмаq, qaçaraq evlənmək kimi adətlər onlar üçün yolverilməzdir. Adətən, həmtayfalarıyla evlənməyə üstünlük verirlər. Başqa xalqdan, məsələn, ləzgilərdən qız alırlar, ancaq onlara qız verməzlər. Hətta tayfa daxilində məzhəb ayrı-seçkiliyi də var. Şiə padarlar sünni padarlarla qohum olurlar.

Padarlar ölənlərinin üçünü, yeddisini, qırxını və bir də 52-ci gününü qeyd edirlər.

Padar kəndində Kiçik Həkəri dərəsi adlanan yerdə Albaniya dönəminə aid kilsə də vardır. Təəssüf ki, yarıuçuq vəziyyətdə olan bu kilsə işğala qədər tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmışdır. Kənd ərazisində Xan dərəsi, Kiçik Həkəri dərəsi, Məcidli düzü, yaqub dərəsi və s. kimi mikrotoponimlər də mövcuddur.

Azərbaycanın bir sıra bölgələrində, məsələn, Xaçmaz rayonunun Yergüc sovetliyində Armud Padar, Ağsu rayonunda Padarqışlaq, Dəvəçi, Xaçmaz, Hacıqabul, Oğuz, Sabirabad rayonlarında Padar adlı kəndlər, Cəbrayıl rayonunda Padardərə, Zaqatala rayonunda Padarçay çay adları

mövcuddur. Kürdəmir rayonu ərazisində Padar çölü və eyni adda kənd adı var. Tarixi sənədlər göstərir ki, Borçalı mahalında Padar adlı oykonim mövcud olmuş, hətta padar antroponim kimi də işlənmişdir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Qubadlı toponimlərinin tərkib hissəsi olan Padar etnooykoniminin lingvistik xüsusiyyətləri, padarların etnik kökü, yayılma arealı, tədqiq olunan ərazidə məskunlaşma tarixi və səbəbləri tarixi faktlar əsasında araşdırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalə ali məktəb müəllimlərinin toponimlərin tədrisi prosesində əlavə elmi material kimi istifadəsi üçün yararlıdır. Eyni zamanda etnonim və toponimlərlə bağlı elmi tədqiqat işlərində məqaləyə istinad edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev (Baharlı) M. Azərbaycan: Coğrafi-təbii etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. Bakı: Azərbaycan, 1993, 192 s.
2. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 1991, 318 s.
3. Nuriyev E. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası. Bakı: Elm, 1989, 110 s.
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: 2 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 303 s.
5. Çingizəli Ə. Padar eli // "[Soy](#)" jurnalı 2 (10), Bakı, 2008, s. 43-47.
6. Əhmədova E. Padar etnoniminin mənşəyinə dair // Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı, 1988, s. 117-118
7. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidləri. Bakı: Elm, 2005, 485 s.
8. Urud M. Zəngəzur toponimləri. Bakı: Nurlar NPM, 2013, 400 s.

Rus dilində:

1. Пилипенко А. Крымскотатарские колонии на Кавказе и в Закавказье // Газета "Ветан Крым". Крым, 2011.

Elektron mənbələr:

<https://az.wikipedia.org/wiki/Padarlar>
<http://maidan.org.ua/static/mai/1298664142.html>

РЕЗЮМЕ

ОГУЗСКОЕ ПЛЕМЯ ПАДАР В ГУБАДЛЫ

Ахмедова Э.Г.

Ключевые слова: *топоним, ойконим, этноним, Губадлы, Падар*

В статье речь идёт о лингвистических особенностях и этнических корнях этноойконима Падар, являющегося частью топонимов Губадлы. Здесь также даны сведения о распространении топонима, истории и причинах поселения падаров.

SUMMARY

OGHUZ TRIBE PADAR IN GUBADLI REGION

Akhmedova E.H.

Key words: *toponym, oikonym, ethnonym, Gubadli, Padar*

The article is about the linguistic features and ethnic roots of ethnooikonym Padar which is the part of toponyms of Gubadli region. Spread of toponym, its history and reasons of padar's settlement are also studied.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	11.04.2017
	Son variant	27.09.2017

UOT 82.192; 398.8

OZAN-AŞIQ ŞEİRİNDƏ TƏSƏVVÜF¹**BAYRAMOV ASLAN ƏHMƏDXAN oğlu**²**İSGƏNDƏROV BALAKİŞİ ATA KİŞİ oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti,**Folklorşünaslıq ETL, 1-professor, 2-elmi işçi**e-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru**Açar sözlər: ozan, aşiq, sufi, təriqət, mərifət, poeziya, Tanrı*

Həyatını Məhəmməd peyğəmbərə həsr etmiş, əmlakı və ailəsi belə olmayan fanatik dindarlar Mədinədə tikilmiş məscidin bir küncündə, əl-suffada yaşadıkları üçün onlar sufi adlandırılmışlar. Şərqsünas Bertels və Bartold bu kobud dərvişləri kobud parçadan tikib geydikləri geyimlərə görə sufi adlandırdıklarını qeyd edirlər. Lakin gərək əvvəlcə sufi olmalıydı ki, onların geyimləri də yarana idi [8, 76-77]. Bir çoxları isə peyğəmbərlərə sadıq olan və suffada gecələyən, sonralar böyük bir cərəyan təşkil edən sufilərin sələfləri olan sufilər peyğəmbərin vəfatından sonra onun həyat tərzini, dediyi kəlamları, xasiyyət və əməllərini təbliğ etməklə məşğul olmuşlar. Bu şəxslər dərvişlik edərək təsəvvüfün-sufiliyin təməlini qoymuşlar. Onlar islamın əleyhinə olmamış, islamın özünəməxsus şəkildə izahı və şərhinə görə başqa islam cərəyanlarından fərqlənmişlər. Onların baxışlarında buddizm, şamanizm və neoplatonizmin ünsürləri təzahür edir. Sufilərin ali məqsədi mənəvi kamilliyə çataraq Allaha qovuşmaqdır. Təriqətçilər Allaha və peyğəmbərlərə sevgilərini və dualarını öz dillərində zikr edirlər.

Türkmən kütlələri IX-X əsrlərdə islam dinini qəbul edərkən böyük ölçüdə əski adət-ənənələrini də mühafizə etmək məcburiyyətində qalmışlar. Onlar ilk vaxtlar qarmaqarışıq və sıxıcı dini qaydaları yayan dərviş və seyidlərə o qədər etibar etmir, qam-şaman inancı ilə yeni din (islam dini) arasında bir paralellik qurmağa can atırdılar. Beləliklə, Orta Asiyada Xoca Əhməd Yəsəvi tərəfindən qurulan Yəsəvilik təriqəti ilə türk sufiliyinin əsası qoyulmuş və bir siyasi quruluş kimi ortaya çıxmışdır [7, 27-28]. Səmimi inam və davranışlarına heyran olan xalq, ona çox bağlandı. Dünyada və axirətdə onu əziz saydı. Onu ərənlər qatına çıxarıb şanına əfsanə düzəldilər. Anadolu və Türküstan övliyalrı Xoca Əhməd Yəsəvini pir saydılar. Bu gün də onun məqbərəsi müqəddəs bir ziyarət kimi Qazaxıstanda qalmaqdadır:

*Mühəmmədin, bilin, zətı ərəbdir,**Təriqətin yolu bütün ədəbdir.**Həqiqət bilməyən insan deyildir,**Biliniz, heç bir şeyə bənzəməzdir [15, 16].*

Ələvi-bəktəşi, heydəri, nəqşibəndi, xəlvətiyyə, bəhayi və s. inancların əsasları böyük ölçüdə Əhməd Yəsəvi baxışlarına əsaslanır. Xorasan, İran, Cənubi Qafqaz, Anadolu, hətta Balkan ölkələrinə qədər bu təriqətlər yayılmışdır [12, 30]. Müsəlman ölkələrində bu dini inanclar hələ də qalır. Kosova, Xorvatiya, Bosniyada da bu rituallar bu gün də yerinə yetirilməkdədir. Köçəbə türklərin əski inanclarına uyğun gələn musiqi, rəqs və səmanın qadın və kişilərin birlikdə zikr törənlərinə qatılmaları bir ritual kimi formalaşmışdır [2, 76-77].

Orta çağ dövründə ozan sənətinin aşiq sənəti ilə əvəzlənməsi nəticəsində el aşıqlarının yaradıcılığına təriqət səciyyəli söz-terminlər daxil olmağa başlamışdır. Məsələn: “miskin”, “qul”, “xəstə”, “qərib” kimi ifadələr Tanrı qarşısında bəndə “miskinliyini” göstərir. Təsəvvüf simvolikalı bu ifadə formaları qədim Türküstan ellərində türk təsəvvüf ədəbiyyatının babası sayılan Əhməd Yəsəvi də bir çox hikmətlərinin möhürbəndində Qul Xoca Əhməd təxəllüsü işlətməmişdir. Yuxarıda

söylədiyimiz fikirlərin davamı kimi qeyd edə bilərik ki, Türkünstan baxşlarından Qul Əlbənd, Qul Məşrəb, Qul Mahmud; Azərbaycan aşığılarından Miskin Abdal, Qul Abbas, Xəstə Qasım, Şikəstə Abdulla; Anadolu aşığılarından Qul Hümmət, Qul Dəvəçi, Quloğlu, Pir Sultan Abdal, Səfil Şenlik, Öksüz Dədə və Aşıq Dərdli adları ilə sənət aləminə gəlmələri sufi düşüncəsinin olduqca böyük bir coğrafiyaya yayıldığından xəbər verir.

XIII əsrdə monqol ordusunun təsiri ilə qaçaraq Anadoluya sığınan təsəvvüfçülər şeirlərini əsasən təkkələrdə yaratmış və yaymışlar. Türk sufiləri, xüsusilə, səlcuqlar dövründə əxlaqı, sadəliyi, ruh təmizliyini qayə saymış, onu qədim türk “alp”lıq və “fütuhət” düşüncəsi ilə birləşdirmiş və bir dünyagörüşə çevirmişlər. Anadoluda əxlaq və ruh təmizliyi ilə bərabər, yurdunu, vətəninə qoruması üçün cəngavərlik və qəhrəmanlığı təlqin etmişlər. Bir çox halda fikirlərini sazla da ifadə etmişlər. Orta Asiyada, xüsusilə, XIII əsrdə daha çox Anadoluda yerləşən Xorasan ərənləri, Rum abdalları təşkilatları belə yaranmış və Səlcuqluların davamı olan Osmanlı dövlətinin mənəvi-ideoloji dayacağına çevrilmişlər.

Anadolu Səlcuqlarının dövründə yaşamış ən böyük təsəvvüf şairləri Mövlanə Cəlaləddin Rumi və Yunis Əmrə olmuşlar. Yeniçəri ocağının piri Hacı Bəktəş də bu dövrdə yaşamışdır. Yunis Əmrə təsəvvüf dünyagörüşünü formalaşdıran 4 mərhələni (şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət) müqayisə edərək bir-biri ilə ayrılmaz üzvi əlaqədə olduğunu belə təsvir edir.

*Şəriət, təriqət yoldur varana,
Həqiqət, mərifət ondan içəri [13, 90].*

Mövlanəyə görə, insan həqiqətə çatmaq, Allaha qovuşmaq üçün nəfs və ehtiras ordusunu məğlub etməlidir. Duyğularını və düşüncələrini söyləməyi bacarmalıdır. Söyləməyə gücü çatmasa, ruhunun qovuşduğu sözləri sazlara söyləyərək səmalara ucaltmalıdır. Səma rəqsi isə ruhun Allaha doğru qanadlanması mənasını daşıyır. Səma rəqsləri durna quşunun uçuşunu təqlid edən hərəkətlərdir. Bu ibadət – səma rəqsinin təməlinin Həzrəti Məhəmməd və Həzrəti Əli zamanında yarandığı və “40-lar məclisinə” söykəndiyi qeyd edilir. Bununla bağlı olaraq, Qul Hümmətdən bir nümunə də vermək mümkündür:

*Qırqlar ilə belə ayini-cəmdə,
Bu eşqin sirrinə özəndi Əli [2, 203].*

Sonralar bu inanc sistemi Orta Asiya türklərinin inanc və ənənələri ilə qovuşaraq mifoloji düşüncəyə çevrilmişdir. Bir çox ozan və aşığıların şeirlərində “40-lar məclisi” yetərinə xatırlanır. Türk ozanı Nöqsani babanın şeirində bu daha aydın şəkildə ifadə olunmuşdur:

*Bu dünyada gerçək ərənlər çoxdur,
Vəsfini etməyə qüdrətim yoxdur.
Üçlər, Beşlər, Yeddilər, Qırqlar haqdır,
Dörd qapıdan Haqqı gəl edən mədət [2, 274].*

Əlinə, belinə, dilinə sahib olmaq şəklində yaranan güclü əxlaq sistemi təsəvvüflə bağlı olan bütün təriqətlərdə (qızılbaş, nəqsibəndi, hənəfi, ələvi və s.) vardır. Əlinə bağlı olmaq odur ki, əlinlə qoymadığını alma, dilinə bağlı olmaq gözünlə görmədiyini söyləmə, belinə bağlı olmaq isə haram olan cinsi yaxınlıqdan uzaq durmaqdır [2, 201]. Bu yol qılıncdan kəskindir. XIV əsrin sonunda varlığını Rum abdalları adı altında Osmanlı dövlətinin qurtuluş və fəthçilik dövründə abdal, baba, dədə, ləqəbləri daşıyan gəzərgi (kolonizator) dəvəşlər Anadoludan Balkanlara qədər yayılmış və Osmanlı sultanlarından sayğı və sevgi görmüşlər [2, 79]. Bunlar arasında Abdal Musa, Keyikli Baba, Hacı Bəktəş Vəli, Sarı Saltük, Balım Sultan kimi ərənlər olmuşdur. Onlardan biri olan Balım Sultan Urun Abdullaların nəyə qadir olduqlarını şeirlərinin birində belə təqdim edir:

*Biz Urum abdallarıyıq,
Məqsədimiz yardır bizim,
Keçdik zinət əbasından,
Zənginliyimiz ərdir bizim [6, 131].*

Abdallar İslam dini ilə türklərin islamdan əvvəl olan şamanizmini birləşdirmişlər. Əskidən göy tanrı ilə bağlantı qura bilən qam-şaman islamaşmaqla bərabər, həm də abdal kişilərə dini-fəlsəfi görüşləri buraxmışlar. Abdal statusu, ləqəbi qazanan şəxs Allahdan başqa hər şeydən vaz keçmiş dünya ilə əlaqəsini kəsib tanrıya bağlanmış bir dərviş idi - təsəvvüf sahibi idi. Bu inanc köçəbə türkmənlər arasında daha çox yayılmışdı [4, 21]. Cənubi Qafqazda azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə abdal həm də etnonim kimi formalaşaraq Abdal Gülablı, Boz Abdal, Abdallı, Abdallar kənd adlarında əks olunmuşdur.

Təsəvvüfə görə, kamil insan olmaq üçün dörd əsas mərhələdən – şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət qapılarından keçməlisən. Hər qapının 10 məqamı vardır. Hacı Bəktaş Vəliyə görə də, qul tanrıya 40 məqamda yetişər, çatar və dost olar. Bu məqamların 10-u şəriət, 10-u təriqət, 10-u mərifət, 10-u isə həqiqətdir [9, 106]. Bunlara ayrılıqda nəzər salaq:

Şəriət. Təsəvvüfdə insanı Allaha yaxınlaşdıran dörd qapıdan birincisi şəriətdir. Şəriət elmini öyrənmədən təriqətə keçilə bilməz. Şəriətin aşağıda qeyd olunan məqamları vardır: iman etmək, elm öyrənmək, ibadət etmək, haramdan uzaqlaşmaq, ailəsinə fayda vermək, təbiətə zərər verməmək, peyğəmbərin əmirlərini yerinə yetirmək, şəfqətli olmaq, təmiz olmaq və pis işlərdən uzaq olmaq [2, 199].

Bir dini kitabda göstərilir ki, şəriət bir ağacdır, təriqət onun budaqları, mərifət onun yarpaqları, həqiqət isə onun meyvələridir [2, 230]. Ona görə də hər bir insan təriqətdən həqiqətə yetməyincə ona insan deməzlər. Şah Xətai də təsadüfi deməyib ki:

*Şəriət yolunu Məhəmməd açdı,
Təriqət yolunu şah Əli seçdi.*

XIX əsrdə Qeysəriyyədə yaşamış əsl adı Məhəmməd olan ulu türk ozanı aşiq Seyrani Bəktəşi təriqətinə bağlanaraq öz yaradıcılığında şəriət, mərifət və təriqət bağlantılarını belə təsvir etmişdir:

*Şəriət gəldi dikildi,
Mərifət yoluna dürlər töküldü
Hayır, hümmət ol dəm gülbənk çəkildi.
Təriqət kəməndin ərkandan aldım. [7,178]*

Daha sonra o, sufizmin təməl prinsipləri olan bu dörd mərhələni öz şeirində bu cür əlaqələndirmişdir:

*Şəriət şərtinə əməl etməyən,
Təriqətdə bir gerçəyə yetməyən,
Mərifət şəhrindən yükün tutmayan
Həqiqətə çata bilməz surəsi. [7, 207].*

Təriqət. Lüğəvi mənası əvvəlcə “yol” bildirən təriqət anlayışı Allaha yaxınlaşmaq üçün gedilən yolun görünən tərəfidir. Təsəvvüfdə yer alan hər bir təriqətin yolu, ədəb və ərkanı vardır. Təriqət şəriətdən həqiqətə gedən yoldur. [4, 271]

Elmi ədəbiyyatda Allaha yetişmək üçün təriqətin aşağıda qeyd olunan 10 məqamı, 10 yolu göstərilir. O məqamlar bunlardır: tövbə etmək, mürsidin öyüdlərinə əməl etmək, təmiz geyinmək, yaxşı əməllər uğrunda mübarizə aparmaq; xidmət etməyi sevmək, haqsızlıqdan qorxmaq, ümüdsizliyə düşməmək, ibrət almaq, ehsan vermək və özünü sadə aparmaq.

Gölpınarlıya görə, təriqət qulu, Tanrıya çatdıran zövq, nəşə, irfan, eşq və cazibə yoludur. Sufi bu yolu tutaraq varlığını Tanrıya verir [2, 199].

Böyük türk sufi ozanı Yunis Əmrə şəriətdən həqiqətə gedən yolu çox sadə dildə belə açıqlayır.

*Şəriət xəbərini,
Şərh ilə yaxşı eşit.
Şəriət bir gəmidir,
Həqiqət dəryasıdır.*

*O, gəminin taxtası,
Hər necə möhkəm isə,
Dəniz dalğalı olsa,
Taxta qırılısıdır [13, 59].*

Göründüyü kimi, Yunis Əmrə şəriəti həqiqət dəryasında üzən gəmiyə bənzədir. Həm də qeyd edir ki, gəminin taxtası möhkəm olmalıdır ki, dənizin tufanlarına sinə görə bilsin, əks halda gəmi (şəriət) tənəzzül edib məhv olur.

XVI əsrdə yaşamış ünlü təriqət ozanı, həyatı rəvayətlərlə dolu olan Pir Sultan Abdalın şeirlərin birində haqqa yetişmək üçün təriqətə qədəm qoyanların heç də hamısının üzləşdikləri çətinliklərə tab gətirə bilməyəcəklərini belə təsvir edir:

*Əvvəl bu dərgahdan qismət,
Alır da var, almaz da var.
Təriqətə qədəm basıb,
Gəlir də var, gəlməz də var* [7, 295]

Ozan aşığı sənətinin davamçısı Göyçə aşığı mühitin tanınmış ustadlarından olan Aşıq Alı “Nədi” rədifli divanısında da ürfan düşüncəsinə görə insanı mənəvi cəhətdən kamilləşdirən məqamlardan keçməyənləri kal hesab edir:

*Ey Alı, dosta yetir, dostdan dosta al olmaz
Həqiqətdən dərs almayan şəriətdən hal olmaz.
Şəriətdən kamil olan yetkin olar, kal olmaz,
Kəşt eyləyər dəryalarda, çay nədi, ada nədi* [1, 120]

Ələsgər ocağının tanınmış nümayəndəsi Göyçə aşığı məktəbinin ünlü simalarından biri, dini şeirləri ilə məşhur olan Növrəs İman da öz yaradıcılığında özünü Allahın qulu sayaraq həqiqət və mərifət elmindən xəbərdar olduğunu belə söyləyir.

*İman deyər, bir mövlanın quluyam,
Həqiqətdən, mərifətdən doluyam.
Bir xudanın qədərindən haliyam,
Qərar qoyub sübhü şamı bilin siz* [10, 30]

Mərifət: İnsanı Allaha yaxınlaşdıran 3-cü mərhələ mərifətdir. Mərifət öz-özlüyündə həm də mənəvi- əxlaqi dəyərlərə söykənən bir elmdir. Elmi ədəbiyyatda onun 10 məqamı qeyd edilir: ədəbli olmaq, mənəmlik, kin və qərəzdən uzaq olmaq, pəhriz saxlamaq, səbirli və qənaətcil olmaq, abır-həyanı gözləmək, cömərd olmaq, elm öyrənmək, gülərlü olmaq, özünü tanımaq və məlumatlı olmaq [2, 199].

Aşıqlıq statusu almış saz-söz ustadı Qurbani də qoşmalarının birində mərifət, həqiqət və təriqət qapılarının insanı mənəvi cəhətdən kamilləşdirməsi yollarını bu cür söyləmişdir:

*İxlas kəmərinə qurşadılar belimə,
Mərifətdən bir yol düşdü əlimə,
Həqiqətdən su bağlandı gülümə,
Düşübdü əlimə doğru rah (yol) mənim.*

*Təriqətdən bir yol düşdü əlimə,
Mərifət kəmərin çəkdim belimə,
Nagahani su bağlandı gülümə,
Ədəb aldım, xub ərkana yetişdim* [6,108]

Böyük söz ustası Dədə Ələsgər də təsəvvüfün təməl prinsipləri olan şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət məqamlarının aşığı sənətində çox önəmli olmasını bu cür ifadə etmişdir:

*Aşıq olub diyar-diyar gəzənin , (təriqət)
Əvvəl, başda pür kamalı gərəkdir. (şəriət)
Oturub-durmaqda ədəbin bilə, (mərifət)
Mərifət elmində dolu gərəkdi (mərifət)*

3. Həqiqət. Elmi ədəbiyyatda həqiqət qapısının 10 məqamı aşağıdakı kimi göstərilir: alçaq könüllü olmaq, başqasının eyiblərini görməmək, edə biləcəyin yaxşılıqları əsirgəməmək, Allahın

hər yaratdığını sevmək, bütün insanları bir gözdə görmək, birliyə yönəlmək və yönəltmək, gerçəyi gizlətməmək, mənanı bilmək, ilahi sirri öyrənmək, Allahın varlığına çatmaq [2, 199]

Təsəvvüfün əsas təməl və sonuncu mərhələlərindən biri olan həqiqətin nəyə qadir olduğunu ulu ozan Yunis İmrə belə anladır:

*Həqiqətin mənasın
Şərh ilə bilmədilər.
Ərənlər bu diriliyi
Riya, dirilmədilər.*

*Həqiqət bir dənizdir,
Şəriətdir gəmisini.
Çoxları gəmidən çıxıb
Dənizə dalmadılar [13,104].*

Aşıq Ələsgər şeirlərinin birində kamilliyə çatmaq üçün şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət məqamlarından bəhrələnməni belə ifadə edir:

*Təriqətə, mərifətə qulaq ver,
Şəriətdə yol-ərkəni biləsən.
Həqiqəti nədən xəlf eylədi haqq?
Ərşü-kürsü, ol asimanı biləsən.*

(Aşıq Ələsgər)

Şeirdən göründüyü kimi, Aşıq Ələsgər sadəcə aşıq deyil, həm də Allah yolunda lütfü olan haqq aşığıdır. Özünün qeyd etdiyi kimi, o, təriqətdən keçib, mərifətə yetişib və sonda da həqiqət mərtəbəsinə çatmış övliyadır. Bəli, “xalqa həqiqətdən mətləb qandıran”, “mərifət elmindən dolu olan” aşıq eyni zamanda şəriət və təriqəti də dərinləndirən bilməli, böyük ustadın dediyi kimi, kəlmələrindən ləlu-gövhər süzəlməlidir. Qoşmanın ikinci bəndinə nəzər salaq:

*Xalqa həqiqətdən mətləb qandıra,
Şeytanı öldürə, nəfsin yandıra.
El içində pak otura, pak dura,
Dalısınca xoş sədəli gərəkdir.*

(Aşıq Ələsgər)

Mənəvi-əxlaqi və ürfani cəhətdən kamil bir insan kimi uca könül sahibi olan Aşıq Ələsgər qeybdən elə bil mətləb istəyir ki, o mətləbin həlli məhz həqiqətin zühurundadır. Məlum olduğu kimi, həqiqət sufi düşüncəsində haqq aşığını sevgili Allaha doğru aparan dördüncü mərhələdir. Bu mərhələdə salik (haqq yolçusu) şəriətdən həqiqətə mənəvi bir yolla gedir. Bu mənəvi yolçuluğa “Sulik” (davranış tərz), yolçuluğa isə salik deyilir [6, 273]. Dini-fəlsəfi dünyagörüş olan sufizmin irəli sürdüyü əsas müddəə ondan ibarətdir ki, bəşər övladı Allaha qovuşmaq üçün dünya nemətlərindən imtina etməli, ömrünün sonunadək öz nəfsilə mübarizə aparmalıdır.

Göründüyü kimi, şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət qapılarının qeyd etdiyimiz 40 məqamını yerinə yetirən hər bir insan müsbət mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər mənimsəyərək əlinə, belinə və dilinə sahib olmuş, nəticədə, kamil insan mərtəbəsinə yüksəlmişdir. Təsəvvüf dünyagörüşündən qaynaqlanan 4 qapı və 40 məqamda özünü təzahür etdirən əxlaqi-mənəvi dəyərlər yalnız klassik ədəbiyyatda deyil, həm də ozan-aşıq şeirində geniş formada öz əksini tapmışdır. Türk-islam mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan təsəvvüf ədəbiyyatından gələn mənəvi dəyərlər bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə ozan-aşıq şeirində sufizmin, yəni təsəvvüf anlayışlarının işlənmə məqamları və simvollarının elmi şərhə verilmişdir.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədən müəllimlər seminar dərslərinin aparılmasında tələbələr isə müxtəlif sərbəst işlər və kurs işlərinin yerinə yetirilməsində faydalana bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşuq Alı: Əsərləri. Bakı: Avrasiya press, 2006, 192 s.
2. Ali Yaman. Alevilik və Kızılbaşlığın gizli tarixi. İstanbul: 2000, 304 s.
3. Camal Kırmaz, Halil Çelik Osmanlı dönəmi Kırım ədəbiyyatı. Ankara: 2000, 413 s.
4. Bakı Öz Alevilik nədir. İstanbul yayınları.1995, 288 s.
5. Qurbani. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 232 s.
6. Folklor və təsəvvüf ədəbiyyatı sözlüyü (Tərtib edənlər: M. Hacıyeva, M. Rıhtım). Bakı: AMEA-nın Folklor İnstitutu, 2000, 230 s.
7. Xalq şeirindən seçmələr. (Tərtib edənlər: Şennur Sezər, Adnan Özyalçınər). İstanbul: 2000, 208 s.
8. İmanov Həmid. Fəlsəfənin əsasları. Bakı: Turan, 2010, 441 s.
9. Metin Küçük. Alevilik. Ankara: 2011, 304 s.
10. Növrəs İman. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Səda, 2004.
11. Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə IV uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı: 2006.
12. Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. Bakı: Yazıçı,1993, 230 s.
13. Yunis Əmrə. Təsəvvüf ədəbiyyatı. İstanbul: 2004, 144 s.
14. Yunis Emreden seçmələr (Hazırlayan: Yüksəl Kanar). İstanbul: Sabah yayınları, 2009, 256 s.
15. Yəsəvi Əhməd. Divani-Hikmət. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 128 s.

РЕЗЮМЕ

СУФИЗМ В ПОЭЗИИ ОЗАНОВ И АШУГОВ

Байрамов А.А., Искендеров Б.А.

Ключевые слова: озан, ашуг, суфи, секта, благочестие, поэзия, Всевышний

В статье рассматривается отражение суфизма в озан-ашугской поэзии, зародившегося в Туркестане, Анadolу, Южном Кавказе и близких к ним территориях. Приводятся и исследуются примеры из творчества ашугов и озанов, в которых описываются сущность и символика суфизма.

SUMMARY

OZAN-ASHUG POETRY

Bayramov A.A., Iskandarov B.A.

Key words: ozan, ashug, sufi, sect, piety, poetry, God

The article deals with the reflection of sufism in the ozan-ashug poetry, which found its formation in Turkestan, Anadolu, the South Caucasus and the territories close to them. At the same time, examples are cited and explored of the creation of ashugs and octans, in which the essence and symbolism of Sufism are revealed.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.04.2017
	Son variant	27.09.2017

UOT 8.821.111(73)

**DEN BRAUNUN “MƏLƏKLƏR VƏ İBLİSLƏR” ROMANINDA
POSTMODERN OYUN TEXNOLOGİYASI****CƏFƏRLİ YEQZAR İSFƏNDİYAR oğlu***Bakı Mühəndislik Universiteti, dissertant*yeceferli@beu.edu.az

Açar sözlər: “Mələklər və İblislər” romanı, Kilsə-İlluminati qarşıdurması, Postmodern oyun, Robert Lenqdon, tanrı və elm.

“Mələklər və İblislər” romanı Den Braunun “Rəqəmsal qala”dan sonrakı sayca ikinci romanıdır. Həmçinin dissertasiyada tədqiqata cəlb etdiyimiz üç əsərdən biri olmaqla, postmodernist strukturun köklü xarakteristikaya malik olduğu birinci əsərdir. Burada, əsasən, hadisələrin dekonstruksiyası, intertekstual mətn modeli daha qabarıq olduğu üçün bu mənada ilk əsər sayıla bilər. Dekonstruksiya bildiyimiz kimi, yenidənqurma, yenidən yaratma şəklində dilimizə tərcümə olunur. Əsərin dekonstruksiyası yazıcının köhnə mətnlərin üzərindən əsəri yeniləşdirmək ona yeni postmodern nəfəs verməkdir. “İ. Hassan postmodern əsərin əlamətlərini sistemləşdirib. Onlar arasında qeyri-müəyyənlik, səhv buraxmaların kultu, fraqmentarlıq və montaj prinsipi, dekanonizasiya, psixoloji və simvolik səthilik, mimesisdən imtina, müsbət ironiya, üslub sinkretizmi, teatrallıq, ünsiyyət vasitələrinə sahib olmaq, məqsəd – oyun, parçalama, metafora əvəzinə metonimiya (assosiativ əlaqələr zəncirinin qurulması) və s. qeyd etmişdir.” [2,10]

Bu mənada “Mələklər və İblislər” romanını seçməyimiz təsadüfi deyil. Müəllif əsərdə tarixdə haqqında müəyyən məlumatlara rast gəldiyimiz hadisələri yeni formata salaraq fərqli roman nümunəsi yaratmağa təşəbbüs göstərir. İlluminati, antimaddə, kilsə və başqa bu kimi anlayışlar haqqında bəzi məlumatlara sahib olduğumuz halda, ümumilikdə bu kimi məlumatların həyat həqiqətlərinə çevrilməsi məqsədilə öz təxəyyülündən istifadə edərək mətni canlandırır. Müəllif dekonstruksiyasının əsərdə təzahürünün şahidi olmaq üçün əsərin strukturuna müraciət etməli oluruq.

Əsəri sırf struktur formatında düşünsək, müəyyən yerlərdə postmodern cərəyanla uyuşmayan hallara da rast gələ bilərik. Bu da müəyyən mənada yazıcının oyun texnologiyasına hesablanmışdır. “Müsbət ilə mənfinin, müqəddəs ilə adinin, soylu ilə avamın, məzlum ilə amansızın bir-birinə girib dolaşdığı dialoqlaşmış mətnlər, çoxsəsli musiqi (polifonik) kimi çoxsəsliliyi, bir mənada çoxluğu təşkil edir, əksəriyyəti bir estetik ortam yaradırlar” [7,61].

Əsərin müəyyən bir özəlliyi ondadır ki, əsər sırf vahid kombinasiya üzrə hərəkətdə deyil, başqa sözlə desək, vahid struktura tabe deyil. Bu problem sonradan əsərin təhlili zamanı cərəyan məsələsini təyin etməkdə çətinlik yaradır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, modernizm yeniliyə meyil edirdisə, postmodernizm postyeniliyə meyil edirdi. Sonradan bu anlayış özündə postinsan terminini formalaşdırdı ki, bu da insandan sonrakı insanın necə olacağına bir işarə idi. Düşünsək ki, postmodernizmə qədər mətnlər müəyyən formatda olurdusa, artıq postmodernizm əsərlərin yaratdığı yeni koloriti, yeni dünyagörüşünü müəyyən mənada məhv etdi. Əsasən, tarixi qatlara söykənərək struktur forlamalaşdıran postmodernist mətnlər yaranmağa başladı və bu öz-özlüyündə əvvəlki dünyagörüşünün müəyyən mənada dəyişməsi, transtekstual xarakterə çevrilməsi demək idi. Əvvəlki əsərlərdə istər ideya, istər məzmun, istərsə də obrazlar sistemi baxımından şahidi olduğumuz müxtəliflik prinsipi postmodernizmdə nisbətən biristiqamətli plana düşərək nisbətən ümumiləşdi və bu, sonradan oxucular arasında elmi əsərlə bədii mətnin arasında oxşarlıq yaratdı. Çünki yeni mətn köhnə mətnin dekonstruksiyası idi və müəyyən mənada həmin mətni tədqiq edirdi.

Bu da müəyyən mənada hər hansı bir araşdırma mətninin bədii mətn strukturuna yaxınlaşması demək idi. *"Postmodern romanın meydana gəlməsi modern romanın janr xüsusiyyətlərindən imtina etməsi nəticəsində postmodernizmdən əvvəl baş vermişdir. Belə ki, 1940-cı illərin sonu 1960-cı illərin əvvəlləri ədəbiyyatda «yeni roman» (fr. Le nouveau roman) və ya antiroman ədəbi məktəbi formalaşdı."* [2,17]

Bildiyimiz kimi, postmodernizm tam mənası ilə keçmişə biganə deyil, onu inkar etmir. Modernizmdə müşahidə etdiyimiz yenilikçilik meyilləri kənar təsirlərin köməyi olmadan qurulurdu və bu kənar təsir də keçmişin harmonik düzənindən ibarət idi. Halbuki postmodernizm keçmişə pərəstişi kənara qoydu və onu yenidən yazmağa, yenidən yaratmağa başladı. *"Postmodernizm isə Modernizmdən fərqli olaraq, həmin ənənələri, stereotipləri, əvvəlki fəlsəfələri, tarixi keçmişini atmır, eyni zamanda klassik dövrdən fərqli olaraq, keçmişə pərəstiş etmir, keçmişini yenidən dəyərləndirir"* [3,62].

"Mələklər və İblislər" romanı bu baxımdan aktual olduğu üçün Den Braunun keçmişə müraciətlə qurduğu struktur birbaşa formalaşmamışdı. Bu sistemin formalaşmasında keçmişə müraciət önəmli mövqedə idi. Qeyd etdiyimiz dekonstruksiya romanda aktual oyun texnologiyası yaradır. Postmodern oyun texnologiyasından danışdığımız zaman əsərdəki simvolların təşkilat və ya şəxs şəklində dövlət orqanlarına nüfuz etməsi, orada kök atması prosesini də gözdən qaçırmamalıyıq: *"Vudro Vilson 1921-ci ildə radio ilə üç dəfə çıxış edərək, illüminatların Birləşmiş Ştatların bank sistemi üzərində nəzarətin gücləndirdiyi barədə xəbərdarlıq etmişdi. Verilişin stenogramından birbaşa sitatını eşitmək istəyirsinizmi?"*

- *Düzünü desəm, o qədər də yox.*

- *Yox, qulaq as. ABŞ-ın prezidenti dedi: "O qədər mütləq, o qədər ələ keçməz, o qədər hər şeyi əhatə edən və qəbahətli qüvvə mövcuddur ki, kimsə ona qarşı tənqidlə çıxış etmək istəsə, bunu pıçılıqla etsə, daha salamat olardı"* [1,337].

Tarixi faktlarda da müşahidə etdiyimiz üzrə bu məsələ prinsip etibarilə müxtəlif əsərlərin strukturunda özünə yer tutan ümumbəşəri bir problemə çevrilə bilər. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bir çox təşkilatlar qollanmaq, budaqlanmaq üçün məhz hakimiyyətlərin gücünü alət edirdi, beləcə, onlar öz ideyalarını rahatca yaya, əhalini öz ideyalarının mərkəzinə gətirə bilirdilər.

Yazıcının dekonstruksiyasını fərdiləşdirməsi müəyyən mənada mətni tarix və alternativ tarixlə qarşı-qarşıya qoyur. Bu da əsərin strukturunun aydınlaşdırılması zamanı oxucunu çətin vəziyyətə salır.

Den Braun postmodern oyun texnologiyası qurduğu zaman kənar təsirlərə qapılmaz, əsərin süjetini olduğu, olacağı kimi qurur. Postmodernist strukturun tələb etdiyi mətn formatını təxəyyül süzgəcilə birləşdirərək maraqlı nümunə yaradır.

Sərhədlərin, məsafələrin və lokallığın statusunun dəyişməsi cəmiyyətin quruluşuna təsirsiz ötüşmədiyi kimi, əsərlərin də strukturuna səssiz qalır. Artıq cəmiyyət təsisatları və ya hər hansı coğrafi anlayışın kökünü axtarmağa vaxt sərf etmir. *"Postmodernizmdə məsafələr və lokallıq kimi anlayışların statusu dəyişib. Artıq bir çox malların, təsisatların və ya anlayışların coğrafi mənşəyi mənasızlaşıb. Avropada kim belə bir fakta maraq göstərir ki, tomatın vətəni haradır, yaxud əriştə haradan gəlir?"* [3,60]

Postmodernist oyun texnologiyasından danışdığımız zaman onu da qeyd etməliyik ki, bu cərəyanda yazılan əsərlər bəzən araşdırma əsərləri ilə də qarışıq salına bilər. Yəni sırf olaraq əsərin tam bədii və ya elmi-araşdırma əsəri olmasını təyin etmək çətin olur. Den Braunun əsərlərində, əsas da tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərlərində bu məqamlara rast gələ bilərik. İstər "Da Vinçi şifrəsi", istər "Mələklər və İblislər", istərsə də "Cəhənnəm" romanlarında rastlaşdığımız tarixi hadisələrdə müəllif bizi hədsiz bilgiləndirir və oxucu çox zaman tarixi əsər və ya roman oxuduğunu qarışıq salır. Digər tərəfdən də qeyd edək ki, postmodern oyun texnologiyası olaraq bu cür gedişlərin edilməsi normal hal sayıla bilər. Bədii mətnin strukturuna müəyyən qədər zərbə vurmasına baxmayaraq,

postmodernistlər bunu normal qəbul edir və öz əsərlərində bu prinsipi vahid konsepsiyaya salmağa çalışaraq istər tarixi, istərsə də xəyal gücünə söykənən alternativ tarix müstəvisində şərh edirlər.

Təsadüf deyildir ki, cərəyan ilk yarandığı vaxtlarda ciddi tənqid olunurdu. İstənilən halda əsərlərin strukturuna zərbə kimi qəbul edilən bu cərəyan sonradan yazılan əsərlər vasitəsilə bədii mətnə oturuşa bildi və bu oturuşma sonradan kütləvi hal alaraq bu cərəyanı axına və cəmiyyətin güzgüsünə çevirdi. İncəsənətdə yaranan sonradan ədəbiyyata yol açan bu cərəyan bir müddət sonra sosallaşma sferasına daxil olmağı bacardı. *“Bütün quruluşlardakı nüfuzu hədəf alan postmodernizm, birləşdirici təzyiq mərkəzinin ortadan qaldırılması düşüncəsinə dayanmaqdadır. Postmodernizm, memarlıqda, fəlsəfədə, siyasətdə, sənətdə “modernist strukturun və postmodernist pozuculuğun” bir spiral şəklində davam etdiyi bir sürəkdir.”* [8,5]

Bu spiral şəklində davam edən irəliləmənin, təbii ki, mənfi tərəflərindən biri də zəif mətnlərin qabağının açılmasıdır. Belə ki, işıq üzünə çıxmayan zəif əsərlər postmodern ədəbiyyat adı altında yayılmağa, kəmiyyət uğuru qazanmağa başlayır. Əsərlərinin bədii struktur, mətn quruluşu baxımından zəifliyinə baxmayaraq, müəlliflər bunu postmodern nümunə adlandıraraq özlərinə bəraət qazandırmağa başlayırlar. Ən pisi də odur ki, bu mənfi təzahürlər də sosiallaşdı və intiharların, ölümlərin çoxalmasına yol açır.

Yazıçı postmodernist əsərdə strukturu, süjet qurduğu zaman oxucudan çox şeyi gizlədə bilmir. Mətnin təhkiyəçisini, obrazların xarakterini oxucu deyil, yazıçı özü müəyyən edir. Bu da sitatda qeyd olunduğu kimi, bir növ klassik mətnləri xatırladır. *“Gerçəklik və əksətdirmə estetikasını tərk edən postmodern yazıçı əsərinin qurma olduğunu və mətnin təhkiyəçilərini oxucuya tanıtmıqdan çəkinmir. Öz varlığını mətn içində aydın göstərir. Bu baxımdan klassik dövr mətnlərin oxucuya məlumat verən, varlığını gizlətməyən didaktik təhkiyəçi tipini xatırladır. Postmodern yazıçı, bu xüsusiyyətilə keçmişin oxucuya varlığını hiss etdirən tərəfdən təhkiyəçi tipinə bənzərsə də, onun məqsədi oxucuya məlumat vermək və bir mesajı açıqlamaq deyil.”* [7,91]

Əsərin özünün dekonstruksiyası ilə müəllifin dekonstruksiyası arasında müəyyən mənada fərqliliklər var. Bu daha çox yazıçının təxəyyülü, alternativ tarixin mümkün modeli və postmodernizmin struktur mahiyyəti ilə ölçülür. Müəllif qarşısına qoyduğu mümkün dekonstruksiya modelini alternativ tarix və təxəyyül gücülə birləşdirərək əsərin bədii gücünü artırır. Təməlcilik ənənəsinin sonuna işarə olan bu model fəlsəfi düşüncəyə də təsirsiz qalmır. *“Mənşəyi XIX əsrin ortasından sonuna söykənən təməlciliyin sona çatmasının fəlsəfi düşüncədə əhəmiyyətli şəkildə təsnif olunması nəticəsinə müqavimət göstərmək çətindir.”* [6,26]

“Mələklər və İblislər” əsərində bu struktur davam etdirilərək yazıçının yaradıcılığının müəyyən konturlarını cizməyə kömək edir. Kilsə və antikilsə, həmçinin ehkam və antiehkam qarşıdurmaları əsərdə vacib faktorlar olduğu üçün oxucu, ilk növbədə, mətnin orijinal varinatına meyillənməyə çalışır. Bu meyillənmə oxucunun mətnin yaratdığı mədəni, sosial, həmçinin fəlsəfi analizləri də duymasına kömək edir. *“Bütün bu addımlar, həmçinin “postmodern” konsepsiyasının polisemantikliyi postmodern və onun cəmiyyətdəki göstəricilərinin mədəni, sosioloji, fəlsəfi analizlərinə səbəb olur. Bu səbəblə ictimai dəyişikliklərlə bağlı problemlərə kompleks yanaşma zərurəti tədqiqatların interdisiplinar təşkilini tələb edir.”* [5,4]

Müəllif birmənalı olaraq postmodern oyun texnologiyasının qoyuluşunu bir problem kimi görmür və bu problemdən uzaq qaçmağa meyillənmir. Modernist əsərlərdən fərqli olaraq, postmodernist əsərlərdə nisbətən mətnə struktur qurma anlayışı daha spesifikdir. Modernizm keçmişə etiraz edən, mətnləri yenidən quran bir prinsipli cərəyandır. Əsərləri yamsılamadan uzaqlaşdıraraq yeni formata sürükləməyə meyilləndirir. Yeni üslub kultunun yaranması məhz yeni format üzərindən əsərlərin fərqli rakursda formalaşmasını təmin edən anlayışlar arasında idi. Postmodernizm də modernizmdən sonrakı dövrün məhsulu kimi yazıçıları ənənəvi olaraq postmodern oyun texnologiyası və müəllif dekonstruksiyasının mərkəzinə gətirdi. *“Modernizm incəsənət, ədəbiyyat, siyasət, fəlsəfə, cəmiyyətin bütün sahələrində ənənəvi dəyərlərə etiraz edib, dünyanı yenidən təzə prinsiplər üzərində qurmaq arzusunun ifadəsi oldu; dünyanı olduğu kimi*

təsvir edən mimetizmdən imtina edib, yaradıcı müəllifin maksimal subyektivliyini məqsəd kimi görən Üslub kultu gətirdi; müəllifin həm şah, həm Tanrı olduğu müəllif məkanı yaratdı". [3,34]

"Mələklər və İblislər" romanı simvollarla zəngin olması yazıçının postmodern oyun texnologiyası qurmasını şərtləndirən vacib faktor kimi başa düşülə bilər. Əsər boyu mətnin strukturunda tarixin bir çox memarlıq abidələrinin və izlərinin təhlilinə rast gələ bilərik. Orta əsrlərdəki məşhur məbədlər, həmçinin kilsə və kilsəyə yaxın, həmçinin kilsə ilə tam əks təriflərə işarələr və göndərmələr postmodern texnologiyayı şərtləndirir, nəzərdən qaçmır. *"Beşinci əsrdə isə bir teoloq Panteonu "İblis evi" adlandırmışdı. O, hesab edirdi ki, damdakı dəlik iblislər üçün darvazadır."* [1,324]

Sitatda qeyd olunduğu kimi, postmodern struktura yad olmayan mənzərə ilə rastlaşırıq. Bildiyimiz kimi, "panteon" sözü yunan sözü olan "pantheon" sözündən törəyib, mənası "bütün tanrı" deməkdir və bu məbəd bütün allahlara həsr edilən bir memarlıq nümunəsi kimi qeyd olunur. Yazıçı əsərdə bunun əksini qeyd edərək Panteonu "İblis evi" adlandırır.

Əsərdə memarlıq abidələri ilə yanaşı, tarixi şəxsiyyətlərə də işarələr var. Bu işarələr daha çox onların dini görüşünə yönəlsə də, müəyyən məqamlarda isə birbaşa İlluminati tərifəti ilə bağlı görüşlərində öz əksini tapır. *"Çörçill, öz aramızdır, dərin inamı olan katolik idi. Sənə məlumdurmu ki, həmin bu layiqli insan 1920-ci ildə dərc etdirdiyi bəyanatda illuminatları damğalayır və cəmiyyətin mənəvi dayaqlarına qarşı yönələn ümumdünya sui-qəsdini ilə bağlı britaniyalılara xəbərdar edirdi?"* [1,337]

Əsəri oxuduqca şahid oluruq ki, antimaddənin axtarışı, Robert Lenqdonun macərası, kilsə, İlluminati kimi açar sözlərə əsər boyu müraciət olunur və bunlar əsər boyu postmodern oyun texnologiyasının tərkib hissəsi kimi müəllif təhkiyəsinin mərkəzində durur. Hansı ki, bu təhkiyə özünün əsas etibarilə birbaşa intertekstuallığına söykənir. Den Braun postmodernist mətn qurarkən onu birbaşa modernizmi tənqid edən obyektə çevirmir. Burada dil hadisəsi də yaranır. Postmodern əsərdə oyun texnologiyasının başlıca faktorlarından olan dil yazıçı üçün önəmlidir. Müəyyən qədər dil əsərin strukturundan kənar qalsa da, ümumilikdə yazıçı əsəri mühakimədən xilas edərək qeyri-diskursiv vəziyyətə salır. *"Buna baxmayaraq, dil problemi dəfədən dəfəyə olmasa da, hələ də poeziya sahəsi ilə müqayisədə qeyri-diskursiv sahədə birbaşa qavrayışa nail olmaq məlum səbəblərə görə daha asandır."* [4,80]

Postmodernizm modernizmi inkar etsə də, Den Braunun oyun texnologiyası müəyyən mənada nisbətən başqa istiqamətə çevrilir. Əsərdən də oxuduğumuz üzrə "İlluminati" tərifəti sirr saxlamaq bacarığı ilə ad çıxarıb. Bu bir tərəfdən təşkilatın gizli təşkilat olduğu üçün informasiya ötürməsinin mümkünsüzlüyü ilə əlaqəli idisə, digər tərəfdən də tərifət üzvlərini bu yola baş vürməsinin yaradacağı cəza şəraiti ilə bağlı ola bilərdi. Den Braun əsərin bir çox yerində bu nöqtəni xüsusi qeyd edir və postmodern strukturun tərkib hissəsində bu məsələni qabardaraq tarix və antitarix müstəvisində dəyərləndirməyə çalışır. *"İlluminati qardaşlığı sirr saxlamağı bacarması ilə ad çıxarmışdı və sirlərin hamısı onun üzvlərinin yalnız çox dar dairəsinə bəlli idi. İnformasiyaya yaxın olmaq imkanının məhdudlaşdırılması onların təhlükəsizlik sisteminin təməlyüklü daşı idi... yalnız çox az sayda yüksək mövqeli illuminat hər şeyi əvvəlcədən axıradək bilirdi."* [1,374]

Romanda postmodern oyun texnologiyasının digər bir tərəfi elm və dinlə bağlıdır. Bilirik ki, elm dinə, yaradılışa münasibətdə biganə deyil. Bu məqam tarix boyu bir çox filosofların da nəzərində olmuşdur. Den Braun da bu münasibəti postmodern göndərmə səviyyəsinə qaldıraraq mühakimələr irəli sürür. *"Dünyanı dərk etməyə çalışan elm Tanrının dünyasını get-gedə daha kiçik fraqmentlərə çilikləyir və nəticədə get-gedə daha çox sual meydana çıxır"* [1,495].

Buradan belə sual yaranır: Elmin inkişafı dinə zərərdirmi? Bu sual əslində əsərin əvvəlcədən mətnin strukturunda kök salıb. Sonrakı hissələrdə də bu münasibət birtərəfli qalır. Müəllifin kilsəyə, İlluminatiyə ziddiyətli münasibətinin kökünü elmə və dinə olan münasibətdə axtarmaq lazımdır. Müəyyən mənada yazıçı dini tənqid etməklə elmi yüksəyə qaldırır. *"Kilsəyə, həmçinin də*

kilsə ilə mübarizə aparən illuminatiyə qarşı müəllifin ziddiyyətli və kinayəli münasibəti maraqlıdır. “Ancaq kim deyib ki, planetimizdə nurun yeganə mənbəyi kilsədir?” [1,685]

Tarix boyu mövcud olmuş sivilizasiyaların inkişaf və yaxud, əksinə, tənəzzül dövrünə nəzər salsaq, şahid olarıq ki, cəmiyyətlərin dini inanclarında, dini dünyagörüşlərində hər zaman elmlə ziddiyyətlər baş verib. Məsələn: orta əsrlərə kimi yerin kürə formasında olmasını zənn edənlər kafir idisə, bu tabu yıxıldıqdan sonra dinə qarşı bir bağ qırılmış oldu. Təhsilin inkişaf etmədiyi bir çox dini cəmiyyətlərdə ifrat dini təəssübəşlik daha güclü olur. Elmin inkişaf etdiyi cəmiyyətlər isə bu ifratçılığı qəbul etmir. Elm mənqitə əsaslandığı üçün insanların bunu qəbul etməsinə yalnız bir maneə qalır, o da qorxudur.

Den Braun romanda elmi tanrı anlayışına bərabər tutur. Lakin burada postmodern oyun nümunəsini nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Müəllif elmi tanrı adlandırmaqla dinin tanrısı ilə bərabərləşdirir. “Özünü elm adlandıran bu tanrı axı kimdir?” [1,497]

Bütün bu ziddiyyətlərə baxmayaraq, yazıçı romanda ehkam-antiehkam qarşıdurması yaratmasını birliyə, ədalətə çağırışla yekunlaşdırır. “Şər qüvvələr nə qədər qüdrətli olsalar da, məğlubedilməz deyillər. Qələbəni Xeyir təntənə edəcək. Öz ürəklərinizə qulaq asın. Tanrını eşidin. Uçurumun kənarından biz hamımız birlikdə, əl-əl verərək çəkilə bilərik. [1,500]

Fikrimizi yekunlaşdıraraq qeyd edək ki, romanda müəllif təhkiyəsi, postmodern oyun texnologiyasında müəyyən ziddiyyətlər olsa da, ümumilikdə əsər postmodern nümunə kimi maraqlıdır. Fərqli hadisələri, simvolları, təşkilatları bir-birinə qarşı qoyaraq ziddiyyət yaradan yazıçı bu ziddiyyət vasitəsilə qarşı tərəflərin mənfiliqləri açıb göstərir, sonradan özünün həqiqi münasibətini sərgiləyərək yekunlaşdırmalar edir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə romandakı postmodern texnologiyası, müəllif təhkiyəsinin predmeti təhlil olunur, hadisələrin dekonstruksiya imkanları analiz olunur.

Təbii əhəmiyyəti: Obrazların tarixə münasibəti, tarixin qaranlıq nöqtələrinə yazıçının fikri səyahəti, globalizmə meyillənən problemlərə göndərmələr əsərin mahiyyətini göstərən faktorlardandır. Tarixin müəyyən dövrlərində baş vermiş hadisələrə münasibət bildirərək mətn yaradan Den Braunun bu əənənəni sonrakı əsərlərdə də davam etdirməsi yazıçının postmodern oyun quruculuğuna sadiq qaldığını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Braun D. Mələklər və İblislər. Bakı: Qanun, 2015, 728 s.
2. Şərifova Salidə. Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 104 s.
3. Nərmin Kamal. Umberto Eko və postmodernizm fəlsəfəsi. Bakı: Qanun, 2008, 104 s.
4. Bertens Hans. The idea of the postmodern: A history. London and New York: 1995, 284 p.
5. Rzayev Oktay. R. <http://www.springer.com/978-3-319-33884-2>.
6. Giddens Anthony. The Consequences of Modernity. Polity press. 1995. 96 p.
7. Sayak Bülent. Oyun kavramı etrafında postmodernizm və roman https://www.academia.edu/27959614/Oyun_Kavram%C4%B1_Etraf%C4%B1nda_Postmodernizm_ve_Roman. Yüksek lisans tezi. Kahramanmaraş. Ağustos, 2016.
8. Mahfuz Zariç. Göstergebilim ve yapıbozumdan postmodernist yapısal eleştiriye. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/12 Fall 2014, Ankara-Turkey, pp. 751-767.

РЕЗЮМЕ
ПОСТМОДЕРНИЗМ ИГРОВОЙ ТЕХНИКИ В РОМАНЕ ДЕНА БРАУНА
«АНГЕЛЫ И ДЕМОНЫ»
Джафарли Е. И.

Ключевые слова: Роман «Ангелы и Демоны», постсовременная игра, противостояние церкви против Иллюминатов, Роберт Лэнгдон, Бог и наука.

Постмодернистская игровая технология – основной фактор, влияющий на структуру романа «Ангелы и Демоны». Несмотря на то, что роман, повествующий о церкви и тайной организации Иллюминатов, противостоящей церкви, считается детективом, исторические события актуальны с точки зрения отношения и деконструкции. Герой романа Роберт Лэнгдон является главным персонажем и в остальных четырех произведениях Дена Брауна, берущих начало в романе «Ангелы и Демоны». Автор рассматривает невидимые слои истории через своего воображаемого героя Роберта Лэнгдона. Поиск антиматерии в романе, приключения Виттории Витра, удочеренной Робертом Лэнгдоном и Леонардо Ветрой, отражают идеи писателя. В статье анализируется постмодернистская структура произведений. Постмодернистская игровая технология писателя исследуется в самых разных аспектах. Динамика событий, борьба между Церковью и Иллюминатами являются главными критериями для постмодернистской игровой техники как постмодернистского произведения писателя.

SUMMARY
POSTMODERN GAME TECHNOLOGY IN DAN BROWN'S NOVEL
OF "ANGELS AND DEMONS".
Jafarli Y.I.

Key words: the novel of "Angels and Demons", Church-Illuminati confrontation, Postmodern game, Robert Langdon, God and science.

Postmodern game technology in the novel of "Angels and Demons" is one of the key factors that affects the structure of the work. Though the novel that tells the fictional story about the confrontation between the Church and the secret society called Illuminati that was established against the Church at one time is considered to be a detective fiction, it is topical in terms of showing attitude towards historical events and deconstruction. The character that is in the center of the events in the novel is Robert Langdon. The person that is the main role of the four novels of Dan Brown has first appeared in the novel "Angels and Demons". The author realizes the attitude towards invisible layers of the history via his imaginary character Robert Langdon. The search for antimatter and the adventure of Vittoria Vetra that was adopted by Robert Langdon and Leonardo Vetra reflect the ideas of the author in the novel. Postmodernist structure of the work is analyzed in the article. Postmodern motion technology of the writer is studied in different viewpoints. The dynamics of the events and confrontation between the Church and Illuminati are the main measures of the postmodern game techniques as a postmodern product of the writer.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	08.08.2017
	Son variant	27.09.2017

UOT 82.0: 894.362

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞIMIZDA MONOQRAFİK TƏDQİQATLARA MEYLİN GÜCLƏNMƏSİ

RƏFİYEVA AFƏT İLYAS qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant**e-mail: afat.rafiyeva@gmail.com**Açar sözlər: monoqrafik tədqiqatlar, Yaşar Qarayev, məzmun və forma, ədəbi tənqid, ədəbi əlaqələr*

Mükəmməl ədəbiyyat tarixinin yaranması birbaşa monoqrafik tədqiqatlarla bağlıdır. Bunsuz sistemli ədəbiyyat tarixini yaratmaq mümkün deyil. 1940-cı illərdə meydana çıxan “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, 1950-ci illərin sonu, 1960-cı illərin əvvəllərində ədəbi ictimaiyyətə təqdim olunan üçcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” göstərdi ki, bu sahədə də xeyli boşluqlar var. Bir çox sənətkarların həyat və yaradıcılığı hələ də kifayət qədər öyrənilməyib. Ədəbi metodlar, cərəyanlar, təriqətlər haqqında aydın təsəvvür yoxdur. Yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müxtəlif nəsillərdən olan ədəbiyyatşünaslar monoqrafik tədqiqatlara üz tutdular. M.Arif, M.C.Cəfərov, M.Quluzadə, M.C.Paşayev, Ə.Mirəhmədov, K. Talıbzadə, M.Seyidov, K.Məmmədov və başqaları klassik ədəbiyyatımız, milli folklorumuz haqqında qiymətli əsərlər yazdılar.

1960-cı illərdə 1940-50-ci illərdə çap etdirilməsi mümkün olmayan bədii və elmi əsərlərin nəşri baş tutdu. Əziz Mirəhmədovun 1962-ci ildə nəşr olunan “Məhəmməd Hadi” monoqrafiyası da nəşr olunana qədər xeyli ağır sınaqlardan keçdi. O, 1940-cı illərdən başlayaraq XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və öyrənilməsində hamıdan çox fəallıq göstərirdi. Əsasən, 1940-cı illərdən ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinə başlayan Əziz Mirəhmədov bir-birinin ardınca “Mir Cəlalın yeni hekayələri” (1943), “Medalyon” haqqında” (1943), “Qəhrəmanlarımıza layiq əsərlər yaradaq” (1943) kimi əsərlərini ədəbi ictimaiyyətə təqdim etdi.

Əziz Mirəhmədov geniş erudisiyaya malik ədəbiyyatşünas idi. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbiyyat tarixçiliyi, ədəbi əlaqələr, mətnşünaslıq və digər sahələrdə o, peşakarlığını dəfələrlə təsdiq etmişdi. C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev yaradıcılığı, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi haqqında yazdığı monoqrafiyaları, məqalələri ümumittifaq ədəbi-nəzəri fikrinin yeni nailiyyətləri əsasında meydana çıxmışdı.

1960-70-ci illərdə tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızda nəzəri səviyyənin yüksəldilməsində Yaşar Qarayevin xidmətlərini ayrıca qeyd etmək olar. İlk kitablarından olan “Faciə və qəhrəman” əsərindən məlum oldu ki, o, ənənəvi tənqidi yaradıcılıqdan fərqli mövqe nümayiş etdirir. Daha çox fəlsəfi ümumiləşdirmələrə meyil göstərir. Tənqidçi heç vaxt yazıcının arxasınca getmirdi. O, hər hansı bir əsərə münasibətdə fərqli mövqedə dayanır, bir qayda olaraq, tənqidçi ideyasından çıxış edirdi. Ənənəvi sosioloji təhlillərdən fərqli təhlil yolu seçən Yaşar Qarayev hər hansı əsərə elmi-fəlsəfi mövqedən dəyər verir, ciddi, sanballı elmi ümumiləşdirmələr aparırdı. Bu cür təhlil üsulu 1960-cı illər tənqidi ədəbiyyatşünaslıqda yeni idi.

Yaşar Qarayev “Faciə və qəhrəman” əsəri ilə ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızda yeni bir cığır açdı. Monoqrafiyada o, dramaturji əsərlərin təkcə ideya-məzmun xüsusiyyətlərini aşkara çıxartmaqla kifayətlənmirdi, eyni zamanda tədqiqata cəlb olunan əsərlərin səhnə taleyinə də işıq salırdı. Burada C.Cabbarlının “Solğun çiçəklər”, “Aydın”, “Oqtay Eloğlu”, “Od gəlini” və başqa romantik əsərləri geniş aspektdə tədqiqata gətirilir, Azərbaycan dramaturgiyasının müxtəlif mərhələlərinin spesifik xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır, XX əsr dramaturgiyamızın Şərq ədəbi ənənələri ilə əlaqəsi, dünya dramaturgiyasında yeri və rolu aşkara çıxarılırdı.

“Faciə və qəhrəman”da Yaşar Qarayev teatr tənqidçisi statusunu təsdiq etdi. “Faciə və qəhrəman”, “Səhnəmiz və müasirlərimiz” əsərləri sübut etdi ki, Yaşar Qarayevi dramaturgiyamızın

problem və qayğıları ilə yanaşı, milli teatrın mövcud vəziyyəti də narahat edir. Bu əsərlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında faciə janrı, faciənin bir janr kimi yaranması və formalaşmasında ictimai, fəlsəfi və ədəbi amillərin rolu haqqında dolğun təsəvvür ortaya qoyulmuşdu.

Azərbaycan realizminin tipologiyası, Qərb realizmi ilə əlaqələri və fərqli cəhətləri, faciə və onun Azərbaycan dramaturgiyasında yeri, C.Cabbarlı dramaturgiyasının janrı, üslub tipologiyası yüksək elmi-nəzəri səviyyədə təhlil olunurdu. Hiss olunur ki, tənqidçi ancaq yazıçı ideyasının arxasınca getmir, daha çox öz tənqidçi idealına əsaslanır, yüksək milli dəyərlərdən çıxış edir. Elmi, publisistik üslubla fəlsəfi düşüncənin vəhdəti, folklor hikməti ilə akademizmin, yumor, sarkazm ruhu ilə təmkinli, obrazlı ifadə tərzinin eyni üslubda birləşməsi onun elmi-ədəbi fəaliyyətinin fundamentallığından xəbər verirdi. O, "Dədə Qorqud" dastanını da, Dədə Şəmsir hikmətini də, Füzuli sufizmini də, M.F.Axundovnin müasirlik konsepsiyasını da, Zəlimxan Yaqubun müasir ənənəvi poeziyanın varisi olmaq iddiasını da müxtəlif aspektlərdən izah edirdi: "Yaşar Qarayev müasir ədəbi prosesi diqqətlə izləyən, bədii düşüncənin nəzəri problemləri ilə müntəzəm məşğul olan, çoxəsrli bədii sərvətimizin də ən yaxşı ənənələrini tədqiq və təbliğ edən istedadlı tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi tanınmışdır... Yaşar vətəndaşlıq vəzifəsi kimi professional tənqidçiliyi özünə əsas ixtisas seçmişdir. Əsl ideyalı tənqid odur ki, orada yazıçı şəxsiyyəti, yazıcının gerçəkliyə münasibəti ilə yanaşı, tənqidçi şəxsiyyəti, onun tənqidçi ideali həyat həqiqətlərinə və bədii həqiqətə münasibəti də aydın ifadəsini tapmış olsun. Bu keyfiyyət Yaşarın tənqidində güclüdür" [1].

Yaşar Qarayevin "Faciə və qəhrəman" (1965), "Mirzə Fətəli Axundov" (1982), "Meyar şəxsiyyətdir" (1989), "Tarix: yaxından və uzaqdan" (1996), "Ədəbi üfiqlər" (1985), "Azərbaycan ədəbiyyatı XIX-XX yüzilliklərdə" əsərləri onun keçdiyi elmi fəaliyyət yolunun ümumi mənzərəsini göz önünə gətirir. "Meyar şəxsiyyətdir" kitabının sərlövhəsi tənqidçinin estetik mövqeyinin müəyyənlişməsi kimi qiymətləndirildi. O sübut etdi ki, bədii yaradıcılıqda şəxsiyyət amili nə qədər öndədirsə, tənqidçi mövqeyində də yazıcının, bədii obrazın şəxsiyyəti həmin səviyyədə diqqət mərkəzindədir. Bu əsərlərin tədqiqat ünvanı müəyyən bir dövr və ədəbi mərhələ ilə məhdudlaşmır. Ədəbiyyat tariximizin keçmiş və müasir dövrləri, ədəbi şəxsiyyətlərin ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyi həmin əsərlərdə təhlil olunub.

Dövlət mükafatına layiq görülən "Realizm: sənət və həqiqət" (1980) əsərində dünya və Avropa maarifçiliyinə, Azərbaycan maarifçiliyinin tipologiyasına, milli məfkurəyə və Qərbi Avropa maarifçiliyinə verdiyi qiymət, apardığı tipoloji müqayisələr 1980-ci illər Azərbaycan tənqid və ədəbiyyatşünaslığında yeni bir hadisə idi. O dövrün tənqid və ədəbiyyatşünaslığında bu həqiqət dəfələrlə etiraf olunub: "Yaşar Qarayev əsərdən-əsərə inkişaf edən istedadlı alimdir. Onun keçən ilin sonunda nəşr edilən "Realizm: sənət və həqiqət" monoqrafiyası buna ən yaxşı sübutdur... Monoqrafiyanı oxuyarkən müasir nəzəri-estetik və elmi-metodoloji nailiyyətlərə dərinlən vəqif bir tədqiqatçı ilə üz-üzə gəlir, onun güclü məntiqinə, tənqidçi-alim düşüncəsinə inanırıq" [2].

"Realizm: sənət və həqiqət" kitabı, ümumiyyətlə, 1970–80-ci illər ədəbi-nəzəri fikrimizin ümumi vəziyyətini aydınlaşdırmaq baxımından maraqlıdır. Təsədüfi deyil ki, əsər 1980-ci illərdə dövlət mükafatına layiq görülmüşdü. Bu, sözün həqiqi mənasında, fundamental monoqrafiyadır. Klassik romantik poeziyamızın inkişaf mərhələləri, Avropa maarifçiliyinin mahiyyəti, milli maarifçiliyin Avropa maarifçiliyi ilə əlaqələri, Azərbaycan realizminin mərhələləri əsərdə konkret ədəbi faktlar və elmi-nəzəri materiallar əsasında tədqiqat predmetinə çevrilmişdi. İlk dəfə idi ki, ədəbiyyatşünaslığımızda novruzəlilik, usta zəynallıq fəlsəfi ümumiləşdirmələrlə izah olunurdu. Milli psixologiyanın alt qatlarına enən tədqiqatçı bütöv bir elmi konsepsiyaya əsaslanaraq XX əsr nəsrimizin, dramaturgiyamızın mahiyyətinə nüfuz edirdi. Yaşar Qarayev ancaq ədəbiyyat mütəxəssisi olmaqla kifayətlənmirdi. O həm də ictimai-fəlsəfi fikrimizin zənginləşməsinə, yeniləşməsinə əvəzsiz xidmət göstərir, ədəbi materiallara dövlətçilik mövqeyindən yanaşır, milli ideologiyanın əsaslarını üzə çıxarmağa can atırdı.

Onu da qeyd edək ki, 1960-cı illərdə tənqid və ədəbiyyatşünaslığımıza bütöv bir yeni nəsil gəlmişdi. Onların əksəriyyəti irihəcmli monoqrafiyalar yazmağa üstünlük verirdi. Belə tənqidçilərdən biri də Şamil Salmanov idi. 1960-cı illərdə tənqiddə gələn Şamil Salmanov Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbiyyatşünaslığının ən tanınmış və nüfuzlu simalarından biridir. O, təxminən yarım əsr davam edən elmi-ədəbi fəaliyyəti ilə tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızda öz

imzasını qoyub, klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının fundamental problemlərinin təhlilində elmi-nəzəri səviyyəsinin yüksək olduğunu sübut edib.

Çoxillik fəaliyyəti dövründə o, milli ədəbiyyat tarixçiliyinin, ədəbi tənqidin metodoloji istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, elmi-nəzəri səviyyənin yüksəldilməsi işinə xidmət göstərmiş. Tənqidçi həmişə tədqiqat predmeti kimi götürdüyü ədəbiyyat tarixi materiallarına yüksək estetik prizmadan, dünya ədəbiyyatşünaslığının müasir standartları baxımından yanaşmağı bacarıb. Filoloji fikrimizin müxtəlif məsələləri, ədəbiyyatşünaslığın nəzəri problemləri, yaradıcılıqda bədii üslub, ənənə və novatorluq, bədii metod və janr, tənqid və ədəbi proses, tənqidin ədəbi prosesdə rolu haqqında Şamil Salmanovun sistemli tədqiqatları müasir ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid məktəbimizin nəzəri bazasının möhkəmləndirilməsi işində xeyli rol oynayıb.

İkicildlik "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi" (1967) kitabının hazırlanması, ədəbi ictimaiyyətə çatdırılmasında Şamil Salmanovun əməyi böyükdür. "Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi" (1980) "Poeziyanın kamilliyi" (1985) (Y.Qarayevlə birlikdə), "Müasirlik mövqeyindən" (1982), "Poeziya və tənqid" (1987), "Akademik Kamal Talıbzadə" (1998), "Tənqidçi və ədəbi proses" (akademik B.Nəbiyevin ədəbi-elmi fəaliyyəti və tənqidi görüşləri) monoqrafiyaları və 100-dən artıq elmi məqalələri göstərdi ki, o, daim ədəbiyyatşünaslığın aktual məsələlərinə meyil göstərmiş, ədəbi prosesin izahında həssaslıq və qayğıkeşlik nümayiş etdirib.

Ş.Salmanovun adı və imzası professional ədəbiyyat tənqidçisi statusuna uyğundur. Keçən əsrin 20-ci illərindən üzü bəri Azərbaycan poeziyasının novatorluq tendensiyasının, yeni yaradıcılıq istiqamətlərinin elə bir sahəsi yoxdur ki, o buna reaksiya verməsin və yaxud bu mövzuda çıxış etməsin. O, institutun 70-80-ci illərdə nəşr etdirdiyi "Ədəbi proses" məcmuələrində konkret zaman kəsiyində milli poeziyamızın ədəbi-tarixi prosesdə rolu, onun ayrı-ayrı simalarının poetik yaradıcılıq manerası barəsində ətraflı və məzmunlu təhlillər aparıb. Həmin illərdə Azərbaycan poeziyasında yeni canlanma, novatorluq meyilləri, şeirin dövrün sosial-mənəvi həyatına fəal müdaxiləsi diqqəti daha çox cəlb edirdi.

Problemi daha ardıcıl, sistemli izləmək üçün ən əvvəl alimin "Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi" monoqrafiyasına diqqət yetirək. Əsərdə 1920-30-cu illər Azərbaycan ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığında ənənə və novatorluq probleminin həlli əsas tədqiqat predmeti kimi götürülüb. Müəllif yeni Azərbaycan şeirində novatorluq meyillərini dövrün, zamanın diktəsi kimi qəbul etməklə yanaşı, ədəbi ənənələrin qarşılıqlı əlaqəsinə və ədəbi-tarixi varisliyə də eyni qayğı və həssaslıqla yanaşmış.

Keçən əsrin 20-30-cu illəri milli ədəbiyyatşünaslığın və ədəbi tənqidin yaranma, təşəkkül və ədəbi-tarixi prosesdə özünü təsdiq mərhələsidir. Son dərəcədə maraqlı, ədəbi mübarizələrlə müşayiət olunan bu dövrün tənqid və ədəbiyyatşünaslığında yeni şeirin ideya-poetik təcrübələrinin ümumiləşdirilməsi, inqilabi estetikanın prinsipləri və bunun ədəbi prosesə tətbiqi, tənqidin klassik irsə münasibətdə nihilist mövqeyi "Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi" kitabında diqqəti cəlb edən cəhətlərdəndir.

"Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi" əsəri əslində milli ədəbiyyatın tarixi inkişafının nəticələrinin ümumiləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Burada ədəbi ənənədən gələn müsbət tendensiyalar izlənilməklə yanaşı, ədəbiyyatda yaranan novator məzmun və ideyalar da diqqətdə saxlanılır. 1960-80-ci illər poeziyasında ənənəvi şeirlə sərbəst şeirin paralel şəkildə davam etməsi, birinin digərini izləməsi, qarşılıqlı faydalanması ön plana keçir. Daha çox R.Rza, Ə.Kərim, Ə.Salahzadə, F.Qoca, F.Sadiq və sair şairlərin yaradıcılığındakı yeni məzmun və forma diqqət mərkəzinə gətirilir. Şamil Salmanov ənənə və novatorluğun vəhdətini, bu prosesdə ictimai mühitin rolunu belə qiymətləndirirdi: "Aydın məsələdir və sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, hər bir bundan əvvəlki dövrün incəsənəti onu doğuran, onu öz təcrübəsi ilə qidalandıran tarixi dövrün fikri-mənəvi mündərəcəsini, insanların ictimai əlaqə və münasibətlərini əhatə etməsi ilə özündən sonrakı bədii inkişaf üçün təsir və əhəmiyyətini, estetik ləyaqətini qoruyub saxlayır. İctimai şüurun digər formaları ilə müqayisədə incəsənət bu üstünlüyü yalnız bir şeylə-həyat həqiqətini, insanı konkret hissi formada qavramaqla, obrazlı idrakla nail olmuşdur" [3, 8].

Şamil Salmanovun "Müasir Azərbaycan ədəbi tənqidinin təşəkkülü və inkişaf meyilləri" tədqiqat əsərində milli filoloji fikrimizin böyük bir mərhələsi tədqiqat predmeti kimi götürülür.

Ədəbi mərhələlərin tipoloji xüsusiyyətləri haqqında dolğun təsəvvür formalaşdırılmaqla bərabər, eyni zamanda ayrı-ayrı tənqidçilərin ədəbi prosesdəki rolu müəyyənləşdirilir. Diqqət etsək, görürük ki, bu tədqiqat sahələri müxtəlif olsa da, əslində mühüm ədəbiyyatşünaslıq məsələləri ilə bağlıdır. O, ədəbi tənqidimizin bütöv bir mərhələsinin ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərinin – Ə.Nazimin, M.Quliyevin, M.Rəfilinin, H.Zeynallının, M.C.Cəfərovun, K.Talıbzadənin, B.Nəbiyevin ədəbiyyatşünaslığımızın inkişafındakı rolu və mövqeyinə müxtəlif tədqiqat əsərlərində dəfələrlə qayıdıb, respublika mətbuatında bu barədə onlarca sanballı elmi məqalələr dərc etdirib. Tənqidçi müraciət etdiyi ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığını ədəbi mühit kontekstində təhlil etməyə nail olub.

Ş.Salmanov Azərbaycan ədəbi tənqidində sərbəst şeirin tarixi və nəzəriyyəsi ilə ən çox və ardıcıl məşğul olan bir tədqiqatçıdır. Sərbəst şeirimizin ilk nümunələrini yaradan M.Rəfili, R.Rza, M.Müşfiq haqqında ən dəyərli və qiymətli məqalələri də o yazıb. Müxtəlif illərdə sərbəst şeirə qarşı yönələn total və ifrat hücumlara tənqidçi vaxtında layiqli cavab verib, ədəbiyyatımızda bu yeni meyli daha da qüvvələndirərək onun aparıcı poetik istiqamətlərindən birinə çevrilməsində müstəsna xidmətlər göstərib.

Tədqiqatçı alimin “Akademik Kamal Talıbzadə” monoqrafiyası da ədəbi ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanıb. Onu da qeyd edək ki, monoqrafiyada ancaq Kamal Talıbzadənin elmi-ədəbi fəaliyyətindən bəhs olunmur. Keçən əsrin ilk onilliklərindən bu günə kimi ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın keçdiyi inkişaf mərhələləri və bu dövrlərdə fəaliyyət göstərən tənqidçilərin fərdi elmi üslubu tədqiqata gətirilir. Kitabda akademiklərin ömür yolu, ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti, tənqid tariximizin yaradılmasında əvəzolunmaz xidmətləri və onun ədəbi əlaqələrin inkişafındakı gördüyü işlər müasir ədəbiyyatşünaslığın standartları baxımından izlənilir.

Əli Sultanlının “Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən” (1965) monoqrafiyası 1960-cı illər tənqid və ədəbiyyatşünaslığının nəzəri səviyyəsini göstərmək baxımından maraqlıdır. O, milli dramaturgiyanın inkişaf tarixindən bəhs edərkən geniş ədəbi müqayisələr və nəzəri təhlillər aparmış, Azərbaycan dramaturgiyasını nəinki rus və Qərbi Avropa dramaturgiyası, eyni zamanda qədim Yunan dramaturgiyası əlaqələri üzərində də xeyli paralellər aparmış, milli dramaturgiyanın estetik xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirmişdir: “Azərbaycan dramaturgiyasının arxotektonikası, məclislərin sayı, quruluşu çox maraqlıdır. Məlumdur ki, məclislərin sayı dramaturgiyada yalnız sadə bir kəmiyyət məsələsi olaraq qalmır. Bu məsələ üslub ilə sıx bir surətdə bağlıdır. Yunan dramaturgiyasında pərdə bölgüsü yox idi. Beşpərdəli quruluş Romada Plavt (e.ə. 250 - 184), Terensiya (e.ə. 183 - 159) ilə başlanmış və Senekanın (e.ə. 65-də ölüb) dramaturgiyasında davam etdirilmiş, buradan da Avropaya keçmişdir. Azərbaycan dramaturgiyasında məclislərin sayı məsələsində heç bir sabitlik yoxdur. Sabitlik həm ayrı-ayrı dramaturqlara, həm mərhələlərə, həm də üslublara aiddir” [4, 74].

Milli dramaturgiyanın ədəbi qaynaqları sırasında Ə.Sultanlı xalq dramalarına və dini dramalara daha çox önəm vermiş, başqa xalqlarda olduğu kimi, bizdə də dramaturgiyanın bünövrəsində xalq dramalarının, məişət mərasimlərinin dayandığı fikrində olmuşdur. Monoqrafiyada “Kitabi-Dədə Qorqud” ənənələrinin milli dramaturgiyada izləndiyi, genişləndiyi konkret faktlarla təhlildən keçirilir, əsərdə lirik sətirələrlə yanaşı, dramatik səhnələrin də olduğu araşdırılır. Təbii ki, Ə.Sultanlı əsas diqqət və marağı yazılı Azərbaycan dramaturgiyasının təşəkkül və ədəbi-tarixi ənənələrini yaratması üzərində cəmləşdirib. O, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni janrların: dramaturgiya, roman və hekayənin yaranmasını maarifçilik hərəkatının bəhrəsi kimi qiymətləndirmişdir.

Əli Sultanlı M.F.Axundov dramaturgiyası ilə Molyer, Didro, Lessinq yaradıcılığını müqayisə edib, oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirməyə çalışıb. Bədii əsərdə əxlaq və tərbiyəyə önəm verməkdə dramaturqun yaradıcılığının D.Didro sənətinə yaxın olmasını bildirib. Ə.Sultanlı eyni zamanda milli dramaturgiyanın orijinal keyfiyyətinə də işıq salıb “Müəllifə görə, qəbahət işləyən bir surətin əsər boyu inkişaf və dəyişməsinə elə vermək lazımdır ki, ən axırda onun daxilində peşimançılıq hissi oyansın. Hətta varlı, zalım bir dövlət məmuru özü axırda məzlumlar dərəcəsinə ensin, lazım gələrsə, onu dilənçi bir vəziyyətə gətirməli. Bir tərəfdən o? öz zülmələrini anlayaraq peşiman olur, ikinci tərəfdən, tamaşaçılara və oxuculara əxlaq və ibrət dərsi olur” [5, 79].

Ə.Sultanlı M.F.Axundovun dram əsərlərinin xoşbəxt finalla bitməsi qənaətinə də münasibət bildirmiş, bu cəhəti onun bütün əsərlərinə şamil etmiş, xoşbəxt sonluqlu final ideyasını maarifçi məfkurənin tələbləri ilə bağlamışdır. Doğrudan da, ədibin dram əsərlərinin hamısının finalında iştirakçıların əksəriyyəti bir yer toplaşır, əsər maarifçi sonluqla bitir.

Ədəbiyyatşünaslıq daim öz bazasını genişləndirir, yeni metodoloji ədəbi sistemlər yaradır. Bu, 60-80-ci illərdə də davam etdirildi. Ədəbiyyatşünaslığımız həm ədəbi-tarixi faktlarla zənginləşdi, həm də öz nəzəri bazasını möhkəmləndirdi. Bu ədəbi missiyanın həyata keçirilməsində, şübhəsiz ki, monoqrafik tədqiqatların mühüm rolu oldu.

Elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfə olaraq 1960-80-ci illərdə ədəbiyyatşünaslığımızda monoqrafik tədqiqatların yaranmasının tipoloji xüsusiyyətləri ədəbi-tarixi aspektdə tədqiq olunur.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədən tənqid və ədəbiyyatşünaslıq tarixini öyrənən mütəxəssislər faydalana bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı: Yazıçı, 1979, 196 s.
2. Zamanov A. Həqiqətlər və məbahisələr. "Kommunist" qəzeti, Bakı, 28 may, 1981.
3. Salmanov Ş. Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi. Bakı: Elm, 1980, 215 s.
4. Salmanov Ş. Ehtiramla, inamla... //Azərbaycan jurnalı, Bakı: 2000, №6.
5. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1964, 301 s.

РЕЗЮМЕ

УСИЛЕНИЕ ТЕНДЕНЦИЙ К МОНОГРАФИЧЕСКИМ ИССЛЕДОВАНИЯМ В НАШЕМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Рафиева А.И.

Ключевые слова: монографические исследования, Яшар Гараев, содержание и форма, литературная критика, литературные связи

Создание реальной истории литературы напрямую связано с монографическими исследованиями. В статье рассматриваются факторы, обуславливающие появление монографических исследований в нашем литературоведении, объясняется роль этих работ в развитии истории литературы. Привлечены к исследованию типологические особенности определенного периода литературно-теоретической мысли.

SUMMARY

INCREASE OF INCLINATION FOR MONOGRAPHIC RESEARCHES IN OUR LITERATURE STUDIES

Rafiyeva A.I.

Key words: monographic studies, Yashar Garayev, content and form, literary criticism, literary relations

Creation of perfect history of literature is directly connected with monographic researches. In the article, attention is paid on factors stipulating the emergence of monographic researches in our literature studies, the role of such works in establishment of our history of literature is clarified and typological features of certain stage of our literary-theoretical thought are brought to research.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.06.2017
	Son variant	27.09.2017

UOT 82-342

**XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ YARANAN AZƏRBAYCAN
UŞAQ ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQI VƏ NƏŞRİNƏ DAİR
(F.Köçərli, S.M.Qənizadə, M.Ə.Sabir, A.Səhhət)**

RƏSULOVA SEVİNC HƏMİD qızı

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, fil.f.d., doktorant
e-mail: rasulova.s@mail.ru*

Açar sözlər: mədəniyyət, uşaq ədəbiyyatı, ədəbi nümunələr, şəxsi məktublar

XIX-XX yüzilliklərin qovşağında uşaq ədəbiyyatımızın yüksəlişinə həm ədəbi-nəzəri, həm də əməli mənada əvəz olunmaz xidmətlər göstərən işıqlı zəka sahiblərinin öncüllərindən F.Köçərlinin adını iftixarla çəkə bilərik. Onun əsərlərinin nəşri və bütövlükdə həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi istiqamətində xeyli uğurlu təşəbbüslər edilsə də, təəssüf ki, uşaq ədəbiyyatı ilə əlaqəli fəaliyyəti barədə ədəbiyyatşünaslığımızda az iş görülmüşdür. Daha doğrusu, cəfəkeş ziyalının dediyimiz sahədə gördüyü genişmiqyaslı işlərin müqabilində bu işlərin elmi istiqamətdə araşdırılması cüzi və yetərsiz görünür. Halbuki bu, kifayət qədər əhatəli tədqiqata ehtiyac duyulan məsələlərdən biridir.

Məlumdur ki, Firidun bəy ədəbiyyat tariximizdə ilk ən mötəbər və fundamental “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kimi möhtəşəm əsərin müəllifidir. İki cildən ibarət irihəcmli bu kitabın I cildindəki “Bir neçə söz”, “Abbasqulu ağa Bakıxanov”, II cildindəki “Hacı Seyid Əzim Şirvani”, “Mirzə Əliəsgər Növrəs”, “Mirzə Sadıq Fani”, “Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə”, “İsmayıl bəy Nakam”, “Ağamirzə Məhəmməd Bağır Xalxalı” və s. portret-öçerklərdə uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı maraqlı və gərəkli fikirlərə, təhlillərə, mülahizələrə də rast gəlirik. Həmin kitablar XX əsrin 20-ci illərindən indiyə qədər üç dəfə (1925-1926; 1978-1981; 2005) “Azərbaycan ədəbiyyatı” adı ilə nəşr edilmişdir.

Firidun bəyin çox sayda mətbu məqalələri də vardır. Bu məqalələrdən bəzilərinə uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı müəyyən qiymətli fikirlərə rast gəlirik. Həmin məqalələrin bir qismi müəllifin 1963-cü ildə işıq üzü görmüş “Seçilmiş əsərləri”nə daxil edilmişdir.

Ədəbiyyatşünas alimin uşaq ədəbiyyatı ilə əlaqəli ədəbi-nəzəri fikirlərinin, tövsiyə və məsləhətlərinin mühüm bir qismi onun məktublarında, müasiri olduğu həmkarları ilə yazışmalarında öz ifadəsini tapmışdır. Həmin məktubların əsas qismi 30-cu illərə qədər alimin həyat yoldaşı Badisəba xanım tərəfindən qorunub saxlanan arxivində mühafizə olunmuşdur. Təəssüf ki, 30-cu illərin repressiya burulğanında arxiv materiallarının əsas hissəsi rəsmi dairələr tərəfindən Badisəba xanımdan alınmış və həmin repressiya qaranlığında qeyb olmuşdur. Ona görə də bu məktub və materiallardakı mətləblərlə tanış olmaq bir müşkülə çevrilmişdir. Bununla belə, məktublardan bəziləri müxtəlif məkanlarda yaşaya bilmişdir. Öldə olan məktub və materiallar sonralar ayrı-ayrı yerlərdə nəşr olunmuşdur [9].

F.Köçərlinin kiçik oxuculardan ötrü qələmə aldığı elmi-publisistik əsərlərin bəziləri XX əsrin əvvəllərindəki uşaq mətbuatımızda işıq üzü görmüşdür. Bunlar, əsasən, Azərbaycan ədəbiyyatının klassik sənətkarlarına həsr olunmuş öçerklərdir. Həmin öçerklərdən aşağıdakıları göstərmək olar: “Vaqif və Vidadi və bunların dostluğu” [3, 1907, №1]; “Seyid Əbülqasım Nəbati” [14, 1906, №1]; “M.V.Vidadi, M.P.Vaqif və Q.Zakir” [14, 1906, №2]; “Molla Vəli Vidadi” [14, 1907, №5]; “Soltan Məcid Qənizadə” [11, 1912, №21]. “Ədəbiyyatımıza dair” rubrikasında dərc edilmiş həmin məqalələrdən M.V.Vidadi, M.P.Vaqif və Q.Zakirin “Durnalar” şeirləri ilə bağlı yazılmış məqalə [14, 1906, №2], həmçinin “Vaqif və Vidadi və bunların dostluğu”, “Soltan Məcid Qənizadə”

oçerkləri F.Köçərlinin “Seçilmiş əsərləri”nin 1963-cü il nəşrinə də daxil edilmişdir [7, 130-135, 146-151, 288-292].

Firidun bəyin Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatının inkişafına xidmət mənasında ilk təşəbbüsü kimi A.S.Puşkindən tərcümə və kitabça şəklində nəşr etdirdiyi “Torçu və balıq”, M.Y.Lermontovdan dilimizə çevirdiyi “Üç xurma ağacı”, Kolsovdan tərcümə etdiyi “A kişi, niyə yatıbsan?” şeirlərini nümunə göstərmək olar. “Torçu və balıq” 1892-ci ildə ayrıca, “Üç xurma ağacı” və “A kişi, niyə yatıbsan?” şeirləri isə 1896-cı ildə bir yerdə kitabça şəklində çap olunub azərbaycanlı oxucuların ixtiyarına verilmişdi.

Cəfəkeş ziyalının uşaq ədəbiyyatımıza əməli xidmətinin ən gözəl məhsulu və təzahürü isə 1912-ci ildə meydana çıxan “Balalara hədiyyə” kitabıdır. Kitabın nəşri Azərbaycanda yalnız kiçik oxucular tərəfindən deyil, elmi-kütləvi ictimaiyyət tərəfindən də sevinc və məmnunluq hissi ilə qarşılanmışdı. A.Şaiq “Dilimiz və ədəbiyyatımız” (“İqbal” qəz., 1913, 21 oktyabr), Kazımoğlu (Seyid Hüseyn) “Balalara hədiyyə, yaxud Qafqazda birinci kitab” (“İqbal” qəz., 1913, 23 may), M.Ə.Rəsulzadə “Tənqid və təhrir: Balalara hədiyyə” (“İqbal” qəz., 1914, 20 aprel) adlı tərif və təhlil səciyyəli mətbu məqalələrlə çıxış etmişdilər. “Balalara hədiyyə” 1967-ci ildən etibarən Köçərlişünas alim B.Nəbiyevin tərtibatı ilə bir neçə dəfə (1985, 1987, 2005) təkrar nəşr edilib azərbaycanlı balaların ixtiyarına verilmişdir. Kitabdakı materialların bu və ya digər qismi müxtəlif vaxtlarda uşaq ədəbiyyatına aid müntəxabat və antologiyalara da daxil edilmişdir ki, bu bərdə də bir az sonra məlumat verəcəyik. Buradakı nümunələrdən bir çoxu ibtidai məktəb dərslərimizdə də uzun illərdir ki, yer alır.

Ədəbiyyatşünaslığımızda K.Talıbzadə, B.Nəbiyev, Mir Cəlal, X.Əlimirzəyev, İ.Bəktaş, R.Qənbərqızı, T.Salamoğlu, V.Vəliyev və başqaları F.Köçərlinin irsinin öyrənilməsi ilə bağlı diqqətəlayiq işlər görmüşlər. Pedaqoq alim S.Əzimova onun pedaqoji irsinin və fəaliyyətinin araşdırılmasına ayrıca dissertasiya həsr etmişdir. Firidun bəyin uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı fəaliyyətinə toxunanlar isə qismən B.Nəbiyev, İ.Bəktaş və Ş.Hüseynov olmuşlar. B.Nəbiyev bu böyük şəxsiyyətə həsr olunmuş fundamental monoqrafiyasında [13] müəyyən məqamlarda öləri də olsa, dediyimiz məsələyə də toxunmuşdur. İ.Bəktaş isə “Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılıq yolu” monoqrafiyasının “Uşaq və xalq ədəbiyyatına məhəbbətlə” adlanan sonuncu bölməsində Köçərli və uşaq ədəbiyyatı probleminə xeyli yer ayırmışdır [2,156-183]. Filoloq alim “XX əsr uşaq mətbuatında ədəbiyyat” kitabında da, az da olsa, zikr olunan məsələyə diqqət yetirmişdir. Ş.Hüseynov da “Azərbaycan müəllimi” qəzetində (1977, 13 may) “Firidun bəy Köçərli və uşaq ədəbiyyatı” sərlövhəli bir məqalə ilə çıxış etmişdir.

Görkəmli pedaqoq və yazıçı S.M.Qənizadənin uşaq əsərlərinin ilk nəşrləri onun öz sağlığında baş vermişdir. Müəllifin ilk qələm təcrübələrindən və kiçiklər üçün bədii sərvətimizin qiymətli nümunələrindən sayıla bilən “Tülkü və Çaq-çaq bəy” adlı mənzum nağılı hələ 1893-cü ildə Bakıda quberniya idarəsinin mətbəəsində çap edilib oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Əsər 1910 və 1918-ci illərdə də ayrıca kitab halında nəşr olunmuşdur. Müəllifin balalarımız üçün qələmə aldığı “Qurban bayramı”, “Allah xofu” və “Nabəkar qonşu” hekayələri ilk dəfə “Dəbistan” jurnalının səhifələrində oxuculara təqdim edilmişdir. Əvvəlki iki hekayə orijinal, “Nabəkar qonşu” isə təbdir. “Qurban bayramı” “Dəbistan”da (1907, №1-4) dərc edildikdən sonra 1916 və 1919-cu illərdə yenidən ayrıca kitabça halında çap olunmuşdur. Eyni taleyi “Allah xofu” hekayəsi də yaşamışdır. Əsər “Dəbistan”da (1906, №11-18) “Şeyda” imzası ilə işıq üzü gördükdən sonra 1916-cı ildə Bakıda “Məktəb”in elektrik mətbəəsində yenidən nəşr edilmişdi. Hekayə bərdə M.Ə.Rəsulzadənin “Açıq söz” (1916, 7 sentyabr) qəzetində eyniadlı (“Allah xofu”) nəzəri-tənqidi məqaləsi də işıq üzü görmüş, Məhəmməd Əmin bəy burada hekayənin əsas məziyyətlərindən danışmışdı.

S.M.Qənizadənin adını çəkdiyimiz bədii nümunələrdən əlavə, “Rəhbər” jurnalında dərc edilmiş (1906, №2-4; 1905, №5) “Körpə uşaqlar tərbiyəsi” adlı elmi-kütləvi publisistika nümunəsi olan maraqlı bir məqaləsi də nəşr edilmişdir. Həcmcə iri olan məqalə fiziki tərbiyəyə həsr edilmiş,

əsasən, valideynlərə ünvanlanmışdır. Bu məqalə X.Məmmədov və A.Həsənovun tərtib etdikləri “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxabatı”na da daxil edilmişdir [1, 390-404].

S.M.Qənizadənin yuxarıda adını çəkdiyimiz uşaq əsərlərindən “Tülkü və Çaq-çaq bəy” mənzum nağılı, “Allah xofu” və “Nabəkar qonşu” hekayələri onun 1965-ci ildə A.Zamanov tərəfindən tərtib və nəşr edilmiş “Seçilmiş əsər”lərinə, sonuncu iki hekayə isə X.Məmmədov tərəfindən tərtib olunan və 1986-cı ildə işıq üzü görən “Gəlinlər həmayili” kitablarına da daxil edilmişdir. Dini mövzulu “Qurban bayramı” hekayəsi sovet dövründə hakim rejimin dinə mənfi münasibəti və qadağaları ucbatından hər iki nəşrə salınmamışdı. Hekayə yalnız Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə yenidən çap üzü görmüşdür [1, 427-444].

Təəssüf ki, S.M.Qənizadənin yaradıcılığı kifayət qədər, hərtərəfli öyrənilməmiş, onun uşaq əsərləri barədə az danışılmışdır. X.Məmmədov yazığının həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş monoqrafiyasında onun uşaq əsərlərini də təhlilə cəlb etmişdir. T.Cavadovun və Y.Babayevin uşaq ədəbiyyatına aid dissertasiyalarında, habelə M.Məmmədov, Y.Babayev və T.Cavadovun birgə yazdıqları “Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı” adlı dərs vəsaitində (1992) də S.M.Qənizadənin uşaq əsərlərindən müəyyən qədər söhbət açılmışdır.

Sultan Məcidin uşaq ədəbiyyatı barədə faydalı nəzəri fikirləri də mövcuddur. Həmin fikirlər daha çox onun məktublarında öz əksini tapır. Məktublardan bəzi nümunələr müəllifin 1965-ci ildə çap edilən “Seçilmiş əsərlər”inə də daxil edilmişdir.

Azərbaycanda satira ədəbiyyatını zirvəyə qaldıran M.Ə.Sabir uşaq poeziyamıza da gözəl töhfələr vermişdir. Onun uşaq şeirlərinin sayı 20-dən çoxdur. Bu poeziya nümunələrinin əksəriyyəti müəllifin sağlığında müxtəlif mənbələrdə dərc olunmuşdur. Ancaq mənbələr müxtəlif və rəngarəngdir. Daha doğrusu, şairin uşaq əsərləri müxtəlif jurnalların, məcmuələrin, qəzetlərin və dərsliklərin səhifələrinə səpələnmiş şəkildədir. Belə ki, həmin poetik nümunələrə biz o zaman nəşr olunan “Dəbistan” (1906, №17) və “Yeni füyuzat” (1910, №6) jurnallarının, “Milli nəğmələr məcmuəsi”nin (1907), “Tazə həyat” (1907, 31 avqust), “Səda” (1910, 14, 25 fevral), “Həqiqət” (1910, 18, 21, 23 iyun), “Günəş” (1910, 23 noyabr, 20, 21, 26 dekabr; 1911, 2, 10 yanvar), “Yeni həqiqət” (1911, 3, 11 fevral) qəzetlərinin, “Birinci il” (1907, M.Mahmudbəyov), “İkinci il” (1908-M.Mahmudbəyov və b.), “Yeni məktəb” (1909, M.Mahmudbəyov, A.Səhhət) dərsliklərinin səhifələrində rast gəlirik. Şeirlərin çap olunduğu ilkin mənbələr barədə M.Ə.Sabirin əsərlərinin akademik nəşrlərinə yazılan şərh və qeydlərdə kifayət qədər məlumat olduğundan biz həmin məlumatları bir daha təkrar etmək istəmirik.

Şairin ilk şeirlər kitabı 1912-ci ildə, ikinci kitabı isə 1914-cü ildə Bakıda işıq üzü görmüşdür. Hər iki nəşrin tərtibçisi sənətkarın həm şəxsi, həm də məslək dostu A.Səhhətdir. 1912-ci il nəşri həmcə yığcam olub, Sabir irsinin ancaq bir qismini əhatə etdiyindən onun uşaq şeirləri buraya salınmamışdır. 1914-cü il nəşrində isə sənətkarın 13 uşaq şeiri yer almışdır.

Daha sonra şairin əsərləri 1922-ci ildə ayrıca kitab halında nəşr edilmiş, nəşrə Əliskəndər Cəfərzadə ön söz yazmışdır. Bu nəşrə şairin 20-yə qədər uşaq şeiri daxil edilmişdir. 1927-ci ildə Azərnəşr tərəfindən çap edilib oxuculara təqdim edilən “Sabir müntəxabatı”nda, həmçinin 1929-cu ildə işıq üzü görən “Şeirlər məcmuəsi”ndə M.Ə.Sabirin kiçiklər üçün qələmə aldığı poetik nümunələrin sayı 14-dür.

1939-cu ildə şairin kiçik və orta yaşlı uşaqlardan ötrü “Məktəb uşaqlarına töhfə”, 1948 və 1959-cu illərdə “Məktəblilərə töhfə” adlı kitabları nəşr edilir. Hər üç nəşrə sənətkarın həm əldə olan bütün uşaq şeirləri, həm də satiralarından, habelə müxtəlif məzmunlu poeziya örnəklərindən seçmə nümunələr daxil edilmişdir.

Müxtəlif illərdə Sabirin kiçik yaşlı uşaqlar üçün də seriya kitabçaları çap olunmuşdur. Bunlardan “Yaz günləri” (1945, 1957, 1975), “Qarğa və tülkü” (1945), “Uşaq və buz” (1953, 1972, 1977, 1987), “Təmsillər” (1961, 1971), “Məktəb şərqisi” (1962) və s. kitabçaları göstərə bilərik. Kiçikhəcmli bu kitabçalar bir qayda olaraq mövzuya uyğun rəngli şəkillər və illüstrasiyalarla bəzədilirdi. Bunda məqsəd kiçikyaşlı oxucuların zövq və maraqlarını oxşamaq idi.

M.Ə.Sabirin "Hophopnamə"sinin son nəşri hələ ki 2012-ci ilə aiddir. 1912-ci ildən başlayaraq 100 il ərzində sənətkarın əsərləri dəfələrlə nəşr edilmişdir. Bunlardan yuxarıda nəzərə çatdırdığımız nəşrlərdən əlavə, 1948, 1954, 1960, 1980, 1992-ci illər və s. nəşrləri göstərə bilərik. 1962-1965-ci illərdə Azərbaycan SSR EA-sı şairin əsərlərini 3 cildə nəşr edir. 2004-cü ildə onun əsərləri "Şərq-Qərb" nəşriyyatı tərəfindən iki cildə işıq üzü görür. Bu nəşrlərdə bir qayda olaraq şairin balalarımız üçün qələmə aldığı poeziya nümunələrinə də ayrıca yer verilir. Sənətkarın bu tipli şeirlərinə uşaqlardan ötrü tərtib edilmiş antologiyalarda, müntəxabat və məcmuələrdə də rast gəlirik. Orta məktəb dərsliklərində də uzun illərdir ki, Sabirin bir sıra şeirləri tədris edilir. Fikrimizcə, hamıya məlum olan bu məsələyə geniş şəkildə toxunmağa ehtiyac yoxdur.

Ədəbiyyatşünaslığımızda Sabirin uşaq əsərlərinin araşdırılması sahəsində də faydalı təşəbbüslər edilmişdir. C.Xəndan sənətkarın həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş monoqrafiyasında (1940) öləri şəkildə bu məsələyə də toxunmuşdur. Ə.Mirəhmədov da "Sabir" adlı irihəcmli monoqrafiyasında az da olsa, deyilən problemə yer ayırmışdır. Şairin yaradıcılıq irsinin tədqiqi və nəşri istiqamətində diqqətəlayiq işlər görən filoloq alim M.Məmmədov "Sabir və Azərbaycan demokratik mətbuatı" adlı monoqrafiyasında diqqəti daha çox sənətkarın mətbuatda dərc olunan uşaq şeirlərinə yönəlmişdir. Sabirşünas alim "Sabir və məktəb" adlı kitabında mövzu obyektini ilə əlaqədar deyilən məsələyə daha geniş diqqət yetirə bilmişdir. C.Əhmədov M.Ə.Sabirin uşaq şeirlərinin sənətkarlığı haqqında ayrıca məqalə yazmışdır [4, 22-37]. Y.Yusifovun da "Uşaqların sevimli şairi" adlı mətbu məqaləsi haqqında danışdığımız mövzuya həsr olunmuşdur [15]. Uşaq ədəbiyyatımızın tədqiqatçılarından Əbdül Əzizov "Uşaqların sevimliləri" kitabına (1978) M.Ə.Sabirin uşaq poeziyasının tədqiqi və təhlili ilə əlaqəli ayrıca oçerk daxil etmişdir.

Azərbaycanda ali məktəblərdə eyniadlı fənnin tədrisi üçün yazılmış "Uşaq ədəbiyyatı" dərsliklərində də Sabirə ayrıca oçerklər həsr olunduğunu görürük. Həmin kitablardan Q.Namazovun, Z.Xəlil və F.Əsgərlinin, B.Həsənlinin, R.Yusifovunun dərsliklərini, həmçinin X.Mustafayevanın dərs vəsaitlərini göstərə bilərik.

XX əsr uşaq ədəbiyyatımızın tanınmış təmsilçilərindən olan A.Səhhətin kiçik oxucular üçün qələmə aldığı əsərlərin ilkin nəşr taleyi də dostu Sabirin əsərləri kimi, əsasən, uşaq mətbuatı və məktəb dərslikləri ilə bağlı olmuşdur. Səhhətin balacalar üçün yaratdığı bədii sərvət 30-a qədər poeziya nümunəsindən və "Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi" adlı pyesdən ibarətdir. Həmin şeirlərdən 3-ü "Dəbistan"da (1907, №2 iki şeir; №7), 7-si "Məktəb" jurnalında (1912, №9, 11, 13, 14, 21; 1913, №7, 9), 5-i M.Mahmudbəyovun "Birinci il və yaxud müsəvvər türk əlifbası" (1907), 4-ü M.Mahmudbəyov və həmkarlarının müəllifi olduğu "İkinci il" (1908), 10-u isə M.Mahmudbəyov və A.Səhhətin özünün müəllifi olduğu "Yeni məktəb" (1909) dərsliyinin səhifələrində ilk dəfə yer almışdır. Sənətkarın "Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi" adlı pyesi də ilk dəfə 1912-ci ildə "Məktəb" jurnalında (№13-15) işıq üzü görmüş, 1914-cü ildə isə ayrıca kitab halında nəşr edilmişdir.

Sovet dönməsində A.Səhhətin əsərləri ayrıca kitab halında ilk dəfə 1928-ci ildə "Müntəxabat" adı ilə nəşr edilmişdir. Nəşrə müəllifin uşaq şeirləri və adını çəkdiyimiz pyesi də daxil edilmişdir. "Müntəxabat" natamam şəkildə 1945-ci ildə də çap edilmişdir. A.Səhhətin bir neçə şeirini A.Şaiq 1912-ci ildə çap edilmiş "Gülzar" dərsliyinə də daxil etmişdi. Bu şeirlərin əksəriyyəti əvvəl adını çəkdiyimiz dərsliklərdə işıq üzü görmüşdür.

1935-ci ildə A.Səhhətin əldə olan əsərləri Ə.Müznibin tərtibatı ilə Azərnəşr tərəfindən işığa çıxarılmışdır. Təbii ki, müəllifin məlum yaradıcılıq irsini əhatə edən bu kitaba onun uşaq əsərləri də salınmışdır. "Seçilmiş şeirlər" (1938) kitabına isə şairin şeirlərindən seçmə nümunələr daxil edilmişdir. 1950-ci ildə meydana çıxmış "Əsərləri"ndə isə sənətkarın mənzum məktubları, uşaq şeirləri, tərcümələri, hekayələri, pyesləri və məqalələri də yer alır. Onun yaradıcılıq irsinin iki cildlik nəşrində də (I c.1975; II c.1976) həmin əsərlərinin təkrar nəşrini görürük. A.Səhhətin 2005-ci ildə "Lider" nəşriyyatında latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə çap edilən "Seçilmiş əsərləri"ndə də onun uşaq əsərlərinin əksəriyyəti ehtiva olunmuşdur.

Müxtəlif illərdə (1948, 1958, 1975, 2001) A.Səhhətin əsərlərindən seçmə nümunələr bilavasitə “Kiçik yaşlı uşaqlar üçün” ayrıca kitab halında işıq üzü görmüşdür. Sənətkarın müəyyən uşaq şeirlərini özündə ehtiva edən şəkil və illüstrasiyalarla müşayiət olunan kiçik kitablar da nəşr olunub balaca oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Həmin kitablardan “Yaz səhəri” (1946), “Yay səhəri” (1948), “Cücələr” (1952, 1956, 1960, 1966, 1977), “Quşlar” (1952, 1957, 1987), “Bağça” (1963), “Bağçam” (1954, 1970), “Vətən” (1988), “Gün dağlara yayıldı” (2002) və s. göstərmək olar. Ümumiyyətlə, A.Səhhətin bədii irsinin, o cümlədən uşaq əsərlərinin nəşri sahəsində kifayət qədər səmərəli addımlar atılmışdır.

Bir məsələyə də diqqət yetirmək yerinə düşər. A.Səhhətin 1912-ci ildə Bakıda iki cilddən ibarət “Məğrib günəşləri” ünvanlı kitabı nəşr edilir. Buraya şairin rus və Avropa ədəbiyyatından yüksək sənətkarlıqla etdiyi tərcümələr daxil idi. Müxtəlif şairlərdən edilmiş tərcümələrin əksəriyyətini şeirlər təşkil edirdi. Həmin çoxsaylı tərcümələr yalnız böyükklər üçün deyil, kiçiklər üçün də dəyərli mütaliə əsərləri idi. Bu əsərlər bizim uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına da müəyyən stimül verdi. Bundan əlavə, A.Səhhətin “Məğrib günəşləri”nin I hissəsinə daxil etdiyi “Məktəb şagirdi” şeiri tərcümə nümunəsi deyil, şairin orijinal uşaq şeiri idi.

A.Səhhətin uşaq əsərlərinin tədqiqi yönümündə də qənaətbəxş təşəbbüslərin şahidi oluruq. Belə ki, K.Talıbzadə iki dəfə (1955, 1986) nəşr olunan “Abbas Səhhət” adlı monoqrafiyasında sənətkarın həyat və yaradıcılığını bir bütöv halında araşdırmaya cəlb edir. Burada o, Səhhətin uşaq əsərlərindən də söhbət açır. M.Məmmədov “Şair, tərcüməçi, müəllim”, E.İsmixanova “Gözəl uşaq əsərləri”, Ə.Əzizov “Uşaqların sevimlisi” məqalələrində bu və ya digər dərəcədə Səhhətin uşaq əsərlərinə nəzər yetirirlər. Ə.Əzizov “Uşaqların sevimlili” kitabında şairin uşaq yaradıcılığından ayrıca söhbət açır.

A.Səhhətin uşaq əsərlərinin kəmiyyət və keyfiyyət tutumu Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixinə aid bütün dərsliklərdə sənətkara ayrıca oçerklər həsr edilməsinə səbəb olmuşdur. Q.Namazov, Z.Xəlil və F.Əsgərli, B.Həsənli və R.Yusifovğunun ali məktəblər üçün “Uşaq ədəbiyyatı” dərsliklərində, X.Mustafayevanın eyniadlı dərs vəsaitində də dediyimiz mənzərənin şahidi oluruq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxabatı. (XIX-XX əsrlər). II c., Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2002, 769 s.
2. Bəktəşi İ. Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılıq yolu. Bakı: Yazıçı, 1986, 176 s.
3. “Dəbistan” jur. (1906-1908).
4. Əhmədov C. Uşaq və zaman. Bakı: Yazıçı, 1986, 164 s.
5. Əzizov Ə. Uşaqların sevimlisi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı: 1975, 22 fevral.
6. İsmixanova E. Gözəl uşaq əsərləri. “Azərbaycan müəllimi” qəz., Bakı: 1974, 25 dekabr.
7. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərb. SSR EA, 1963, 341 s.
8. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I c., II c., Bakı: Elm, 1981, 407 c.
9. Köçərli Firidun bəyin şəxsi arxivi. V cild. Bakı: Nurlan, 2006, 2. ASE, 554 s.
10. Məmmədov M. Şair, tərcüməçi, müəllim. “Azərbaycan müəllimi” qəz., 1974, 27 dekabr.
11. “Məktəb” jur. (1911-1920)
12. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 287 s.
13. Nəbiyev B. Firidun bəy Köçərli. Bakı: Gənclik, 1984, 227 s.
14. “Rəhbər” jur. (1906-1907)
15. Yusifov Y. Uşaqların sevimli şairi. “Kirovabad kommunisti” qəz., 1962, 1 fevral

РЕЗЮМЕ

**ОБ ИЗДАНИИ И ИССЛЕДОВАНИИ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКО-РЕАЛИСТИЧЕСКОЙ
ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (С.С.Ахундов, А.Шаиг, И.Мусабеков, А.Диванбекоглы, А.Музниб)
Расулова С.Г.**

Ключевые слова: культура, мастера слова, детское творчество, детский мир, издание, исследование

В статье речь идет о творчестве мастеров слова, живших и творивших в конце XIX–начале XX века, об их произведениях, отражающих детский мир, а также об изданиях и исследованиях проблем детской литературы. Несмотря на то, что творчество таких писателей, как С.С.Ахундов, А.Шаиг, И.Мусабеков, А.Диванбекоглы и А.Музниба в определенной степени изучены и изданы, их некоторые произведения остались вне поля зрения исследователей. В статье рассматриваются вопросы, связанные с упущениями в этой области.

SUMMARY

**ON RESEARCH AND PUBLICATION OF AZERBAIJAN CHILD LITERATURE CREATED AT
THE BEGINNING OF XX CENTURY (F.Kocharli, S.M.Ganizadeh, M.A. Sabir, A.Sahhat)
Rasulova S.H.**

Key words: culture, child literature, literary samples, personal letters

At the beginning of XX century F.Kocharli, S.M.Ganizadeh, M.A. Sabir, A.Sahhat have created the valuable works for children. They wrote scientific articles for the development of Azerbaijan child literature. They touched up this problem in their personal letters. Beginning from that time the works which written for young readers have been published in different sources. Some work has been done in the reseach direction of these works in our literary criticism. In the article compact pictorial of these works is given.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	20.06.2017
	Son variant	27.09.2017

UOT 908

**NAXÇIVANIN AZƏRBAYCANDA DÖVLƏTYARANMA PROSESİNDƏKİ
ROLUNA DAİR (e.ə. III minillik–e.ə. II minilliyin sonları)****HACIYEV İSMAYIL MUXTAR oğlu**

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com*Açar sözlər: qəbilə, tayfa birlikləri, şəhər-dövlətlər, Etiuni, Puluadi, Manna, Oğlanqala, Skif şahlığı*

Məqalə Azərbaycanda dövlətin yaranmasına dair yeni müddəalar – tayfaların siyasi birlikləri və şəhər-dövlətin başlanğıcı, Naxçıvanın Azərbaycanda dövlətyaranma prosesindəki rolunun tədqiqinə həsr edilmişdir. Əldə olunan nəticə ondan ibarətdir ki, dövlətin meydana gəlməsi qəbilə və tayfa birliklərinin yaranması, yaxud şəhər-dövlətlərin əmələ gəlməsi ilə başlanır. Naxçıvanın Azərbaycanda dövlətyaranma prosesində oynadığı rolu və tutduğu yeri araşdırılmış və müəyyən edilmişdir ki, e.ə. III minillik – e.ə. II minilliyin sonlarında qəbilə və tayfa birliklərinin yaranması dövlətin də formalaşmasına kömək etmişdir. Tayfa birlikləri əsasında formalaşmış dövlət qurumları süqut etmiş, II minilliyin sonları – I minilliyin əvvəllərində onların yerində şəhər-dövlətlər yaranmışdır. Naxçıvan ərazisində II Kültəpə, Şahtaxtı, Nuhdaban və Naxçıvan şəhərləri xüsusi olaraq qeyd edilir. Dövlətin meydana gəlməsinə dair nəzəri və təcrübi baxışlardan aydın oldu ki, bu məsələdə qəbilə və tayfa birliklərinin yaranması və şəhər-dövlət modeli əsas kimi götürülür. Azərbaycan tarixində birinci modelə üstünlük verilmişdir. Şəhər-dövlətlər haqqında bəhs edilsə də, dövlətyaranma prosesində onların rolu kifayət qədər aydınlaşdırılmamışdır [7, 44-49].

Azərbaycanda dövlətyaranma prosesinin tədqiqi belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, burada qeyd edilən hər hansı başlanğıcdan birinin yeganə yol kimi verilməsi doğru görünmür. Əslində, Azərbaycan ərazisində dövlətyaranma prosesinin hər iki yolu özünəməxsus şəkildə mövcud olmuşdur. Əsas mərhələdə isə vahid dövlətin meydana gəlməsi şəhər-dövlətlər zəminində baş vermişdir.

Azərbaycan tarixşünaslığında qəbul edilmiş müddəaya görə, ilk dövlət birlikləri e.ə. III minillikdə Azərbaycanın cənubunda – Urmiya gölü ətrafında təşəkkül tapmışdır. Aratta, lullubi və kuti tayfa birlikləri əsasında müvafiq dövlət qurumlarının yarandığı və fəaliyyət göstərdiyi irəli sürülmüşdür. Çox maraqlıdır ki, e.ə. III minillikdən etibarən Urmiyaətrafının tarixi, həm də mixi yazılı qaynaqlarda əks olunmağa başlamışdır. Bu, o deməkdir ki, dünya tarixi ənənəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan tarixəqədərki dövrü başa vurmuş yeni dövlətçilik dövrünə keçmişdir. E.ə. III minilliyin sonlarında aratta, lullubi və kuti tayfa birlikləri əsasında formalaşmış dövlət qurumları süqut etmiş, II minilliyin sonları – I minilliyin əvvəllərində onların yerində şəhər-dövlətlər yaranmışdır. Azərbaycan ərazisində ilk vahid və mərkəzləşdirilmiş dövlət – Manna (e.ə. IX- e.ə. VII əsrin sonu–VI əsrin başlanğıcı) onların əsasında formalaşmışdır. Naxçıvanın bu həlledici prosesdə rolu müəyyən spesifikasiya ilə fərqlənir.

Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, Naxçıvan ərazisində ilkin şəhər mədəniyyəti e.ə. III minillikdə meydana gəlməyə başlamışdır. Urmiyaətrafı bölgələrdə tayfa ittifaqları əsasında siyasi birliklər yaranan zaman ona paralel olaraq Naxçıvan ərazisində kifayət qədər iri şəhərlər meydana gəlmişdi. Bu şəhərlər eyni zamanda siyasi mərkəz funksiyasına da malik olmuş, yəni şəhər-dövlət xarakteri daşımışdır. Bunların içərisində II Kültəpə, Şahtaxtı, Nuhdaban və Naxçıvan şəhər yerləri xüsusi olaraq ayrılır. Dövrün tədqiqatçılarından olan S.Qaşqayın yazdığı kimi, “E.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərinə aid abidələr məskən xarabalıqları və nekropollar əhalinin oturaq həyat sürməsindən, eyni zamanda maldarlıqla məşğul olmasından, tikinti və sənətkarlıq sahəsində yüksək mərhələyə çatmasından xəbər verir. Aşkar edilmiş materialların tədqiqi göstərir ki, Naxçıvan zonası Urmiya hövzəsinə yaxın ərazilərdə yayılmış özünəməxsus mədəniyyət

mərkəzlərindən biri olmuşdur” [4, 55]. Görünür, e.ə. III–II minilliyin sonları – I minilliyin əvvəllərində Urmiyaətrafı siyasi birliklər xarici siyasətin mühüm faktoru kimi çıxış etdiyindən (kutilərin Mesopotamiyada təqribən bir əsr davam edən ağalığı) və ya əsas xarici təsirlər bu siyasi birliklərə yönəldiyindən Naxçıvan şəhər-dövlətlərinin vahid dövlətdə birləşməsi üçün xüsusi zərurət olmamış, qeyd edilən kimi, vahid dövlət yaranması prosesi Manna ətrafında baş vermişdir.

Manna dövləti qüdrətli vaxtlarında geniş ərazilərə malik olmuşdur. “Asılı vilayətlər də daxil olmaqla Manna dövləti Urmiyadan cənubda və şimalda yerləşən əraziləri, Qızılüzən çayı hövzəsinin xeyli hissəsini və ondan cənubda yerləşən bölgələri əhatə edirdi” [3, 166]. Mannanı irsi hakimiyyətə malik olan çar idarə edirdi. Dövlət inzibati cəhətdən çarın təyin etdiyi canişinlər tərəfindən idarə olunan əyalətlərə bölünürdü. Çarın sərəncamında ordu var idi. Manna dövləti yüksək inkişaf mərhələsinə e.ə. VIII əsrin sonlarında nail olmuşdur. Bütün bunları nəzərə alan S.Qaşqay haqlı olaraq göstərir ki, Manna e.ə. I minilliyin birinci yarısında Ön Asiyanın qabaqcıl dövlətləri ilə eyni səviyyədə dururdu [7, 113].

Naxçıvanın bu dövr siyasi tarixi tarixşünaslıqda kifayət qədər aydın şəkildə əks olunmuşdur. Dövrün tədqiqatçılarından olan R.Məlikov yazır ki, “E.ə. IX–VIII əsrlərdə Cənubi Qafqazda məskunlaşmış müxtəlif siyasi və etnik birliklər Etiuni (Etiuhi) adlı dövlət qurumunun tərkibində birləşmişdir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Etiuni Cənubi Qafqazın böyük hissəsini əhatə edən iri bir qurum olmuşdur. Bu alimlər etiunilərin adını bu ərazilərə cənubdan köçən kutilələ bağlayır və etiuniləri sonrakı utilərin əcdadları hesab edirlər” [5, 55]. Müəllifə görə, Naxçıvan bu dövrdə Etiuninin tərkibində olmuşdur. Sonrakı abzasda urartuluların hücumundan bəhs olunaraq qeyd edilir ki, “Urartu çarı I Arğişt (e.ə.786-764) də Etiuni ölkəsinə yürüşlər etmişdir. Çar II Sarduri (e.ə.764-735) isə Puluadi ölkəsində 21 qalanı, 45 şəhəri və “çar şəhəri olan Libliuni”ni ələ keçirmişdir. S.Qaşqay Urartu mənbələrinə əsaslanaraq Puluadi ölkəsinin bir hissəsini Naxçıvan ərazisində lokalizə edir” [7, 113]. Burada vacib bir məqam diqqəti cəlb edir: I Arğişt, yuxarıda müəllifin qeyd etdiyi kimi, tərkibində Naxçıvanın olduğu Etiuniyə, onu hakimiyyətdə əvəz edən II Sarduri isə Puluadi ölkəsinin bir hissəsini əhatə edən Naxçıvan ərazisinə hücum edir.

S.Qaşqay isə qismən fərqli fikir irəli sürür. Problemin mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onun fikirlərini olduğu kimi təqdim etmək lazım gəlir. S.Qaşqay yazır ki, “Urartulular Cənubi Qafqaz vilayətlərinə, eləcə də Naxçıvan ərazisinə və Urmiya gölünün şimal ərazilərinə mütəmadi yürüşlər edirdi. Urartu çarları İşpuini və onun oğlu Menuanın (e.ə.820-810-cu illər) birgə hakimiyyətləri dövründə urartulular şimaldan basqın etmiş, Uiteruni, Luşa, Katarza və Etiuhi(ni) ölkəsinin çoxsaylı hökmdarları onlara kömək göstərən ölkələrə qarşı mübarizə aparmışdır. Etiuhi adı altında Cənubi Qafqazda Göycə gölü ətrafında yaşayan müxtəlif siyasi və etnik birliklər çıxış edirdilər. İşpuini və Menuanın rəhbərliyi altında Urartu ordusunun şimal-şərq istiqamətində yürüş etdiyini Culfa rayonunun İlandağ qayalarında aşkar edilmiş mixi yazı da təsdiq edir: “İlahi Haldinin əzəməti ilə İşpuini Sardurinin oğlu (və) Menua İşpuinin oğlu Arsine şəhərinin ölkəsini zəbt etdilər, İş [... şəhərinin] ölkəsini, Arsikua şəhərinin ölkəsini, Ayaniani şəhərinin ölkəsini zəbt etdilər, dağıtdılar. Puluadi ölkəsində onlar ilahi Haldiyə lövhə ucaltdılar (və) əmr verdilər: Puluadi ölkəsində ilahi Haldiyə öküz və qoyun, Haldinin arvadına inək (qurban) kəsilsin” [3, 56-57]. Mixi mətnə adı çəkilən Arsini Culfa rayonunun Ərəzin kəndi ilə lokalizə edilir. Naxçıvanın ərazisinin isə Puluadi vilayətinə daxil olduğu bildirilir: “Urartu mənbələrinə görə, Naxçıvan ərazisini *qədimdə* (kursiv mənimdir.-İ.H.) Araz çayının cənub qolu Əhər çayına qədər çatan Puluadi vilayətinə daxil etmək olar. Puluadi ölkəsinin adı, tədqiqatçıların fikrinə görə, Yaxın Şərqdə yayılmış dillərin demək olar ki, hamısında “polad” sözü kimi qalmışdır” [4, 57]. Buradan aydın olur ki, Naxçıvan qədim zamanlardan urartuluların hücum istiqamətlərində mühüm yer tutan Puluadi ölkəsinə daxil olmuşdur. Müqayisələr nəticəsində belə bir fikrə gəlmək olar ki, Naxçıvan həmin dövrdə daha geniş əraziyə malik olmuş, onun şimal hissəsi Etiuni, cənub hissəsi isə Puluadi ölkəsinə daxil olmuşdur.

Ən vacib suallardan biri qeyd edilən dövrdə Naxçıvanın statusu məsələsi ilə bağlıdır. Bu suala həmin dövrə dair Naxçıvanda aşkar edilmiş arxeoloji abidələr cavab verir. Bu dövrün ən mühüm arxeoloji abidələrindən biri Oğlanqaladır. Oğlanqalanın müdafiə istehkamı, şəhər-dövlət və paytaxt olması haqqında mülahizələr vardır [8]. Hər bir halda siyasi nöqteyi-nəzərdən Naxçıvanın dövlətçilik baxımından mühüm statusa malik olması aydın olur.

Araşdırılan dövrə dair digər vacib bir məsələ Mannanın Naxçıvanla münasibətləridir. S.Qaşqaya görə, Naxçıvan və Manna ərazisində aşkar edilmiş arxeoloji materiallar əsasında izlənən sıx mədəni əlaqələr müəyyən dövrlərdə Mannanın sərhədlərinin Arazdan şimala uzandığını və özünün gücləndiyi dövrlərdə onun kifayət qədər geniş əraziyə malik olduğunu söyləməyə imkan verir [7, 69]. Tədqiqatçı bu problemə sonrakı araşdırmalarında bir daha qayıtmış və həmin müddəanı inkişaf etdirmişdir. S.Qaşqay 1979-cu ildə nəşr edilən məqaləsində yazırdı ki, Naxçıvan diyarının e.ə. II minilliyin sonları – I minilliyin əvvəllərinə aid maddi mədəniyyəti olduqca özünəməxsus olub, həm Sovet Azərbaycanının (hazırda Azərbaycan Respublikası. – İ.H.) digər rayonlarının maddi mədəniyyətindən, həmçinin Gürcüstan və Ermənistanın ona müasir olan mədəniyyətindən fərqlənir. Tədqiqatın sonunda belə bir nəticə hasil edilir ki, Naxçıvan diyarının vilayətləri e.ə. I minilliyin əvvəllərində güclənən Manna çarlığının təsiri altında və zaman-zaman siyasi asılılığında olmuşdur [8, 131-134]. Göründüyü kimi, Naxçıvanın Manna dövlətinin tərkibinə daxil olması haqqında fikir irəli sürülsə də, onun xronologiyası barədə konkret bir mülahizə söylənmir. R.Məlikov da Naxçıvanın Manna tərkibinə daxil olmasını təsdiq edərək yazır: “Güman ki, bu dövrdə (e.ə. IX-VIII əsrlərdə. – İ.H.) Etiuninin tərkibində olan Naxçıvan ərazisi bəzən Mannaya qatılmışdır” [5, 55]. Buradan da aydın olmur ki, Naxçıvan ərazisi “bəzən”, yəni nə vaxt Mannaya qatılmışdır?

Tarixi faktların təhlili belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, Naxçıvanın Manna dövlətinin tərkibinə daxil edilməsi e.ə. VIII əsrin sonları – VII əsrin əvvəllərinə aid oluna bilər, çünki bu dövrdən sonra kimmeri və skiflərin Azərbaycana yürüşləri başlayır və yeni tarixi situasiya yaranır. Mannanın tərkibində olduğu dövrdə əvvəllərdəki kimi Naxçıvanın şəhər-dövlət statusunu saxladığını ehtimal etmək olar. Belə bir şəraitdə kimmerlər və skiflərin bölgədə mühüm siyasi qüvvəyə çevrilməsi və Skif çarlığının meydana gəlməsi ilə vəziyyət dəyişdi. Dövrün tədqiqatçısının yazdığı kimi, faktik məlumatlar sübut edir ki, e.ə. VII əsrin ikinci yarısında Skif çarlığı Ön Asiya Şərqində mühüm faktor oldu [6, 13].

Herodotun məlumatına görə, e.ə. VIII əsrin sonlarında “skiflər tərəfindən sıxışdırılan köçəri kimmerilərin sayagəlməz orduları Ön Asiyaya soxulmuşlar. Kimmerilər hələ Cənubi Qafqaz torpaqlarında urartulularla toqquşaraq iki böyük axına bölünmüşlər. Birinci axın cənub-qərbə, Kappadokiyaya yönəlmiş, ikinci axın isə cənuba, Manna vilayətlərinə və Madanın şimal-qərb hissəsinə üz tutmuşdu [1, 231]. Kimmerilərin adı ilk dəfə Aşşur mənbələrində Manna ilə əlaqədar olaraq e.ə. VIII əsrin son rübündə, skiflər (saklar) isə işkuzai (aşkuzai) adı ilə e.ə. 674-cü ilə aid olan mənbədə çəkilir [5, 56]. Təxminən e.ə. VII əsrin 70-ci illərində Azərbaycan ərazisində Skif çarlığı meydana gəlir.

Bəhs edilən dövrdə Naxçıvanın siyasi vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi mühüm vəzifələrdəndir. Azərbaycan ərazisində Skif çarlığına dair əsas tədqiqatların müəllifinin [6, 4-14] qeyd etdiyinə görə, çarlıq Kür çayının orta axarı ilə Urmiya gölü ətrafındakı Manna ərazisi arasındakı vilayətlərdə yerləşirdi [1, 236]. Azərbaycan tarixi atlasında da həmin ərazi Skif şahlığı kimi göstərilmişdir [2, 12]. Naxçıvan da bu əraziyə daxil edilmişdir. Bu məsələdən bəhs edən R.Məlikovun fikrinə görə, “Naxçıvan da bu şahlığın (Skif şahlığının. – İ.H.) tərkibində, yaxud nüfuz dairəsində olmuşdur” [5, 56]. S.Qaşqay isə yazır ki, “Araz çayının hər iki sahilini əhatə edən maddi mədəniyyət, skitlərin (skiflərin. – İ.H.) Manna çarlığının şimal sərhədlərində və Naxçıvan ərazisində həтта çox qısa müddət də olsa, olmalarını əks etdirmir” [3, 59].

Azərbaycan ərazisində Skif çarlığının coğrafiyası ilə birlikdə Naxçıvanda az da olsa tapılmış skif tipli tapıntılar (Meydantəpə (Babək rayonu Nəzərabad kəndi) və Şahtaxtdan əldə edilmiş iki tunc ox ucluğu) Naxçıvanın Skif çarlığına daxil olması ehtimalını daha əsaslı hesab etməyə imkan verir.

Beləliklə, nəzərdən keçirilən məsələlər bəzi elmi nəticələr çıxarmağa imkan verir:

- 1) Naxçıvanın ərazisi ilk vaxtlar yalnız cənubdan, Urartu və Assuriya vasitəsi ilə hücumlarına məruz qalırdısa, skiflərin hücumu ilə şimaldan təhlükə artdı və Naxçıvanın Skif çarlığı ərazisinə daxil edilməsi ilə Azərbaycanın şimal torpaqları ilə əlaqələri genişləndi.
- 2) Nəzərdən keçirilən dövrdə Naxçıvanın Azərbaycanın cənub torpaqları ilə əlaqələrindən bəhs olunduğu halda (S.Qaşqayın məqalələri), onun şimal torpaqları ilə əlaqələrinin də araşdırılması zərurətini irəli sürür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, I cild. Bakı: Elm, 2007, 520 s.
2. Azərbaycanın tarixi atlası. Bakı: İSBN, 2007, 55 s.
3. Qaşqay S. Azərbaycan e.ə. I minilliyin başlanğıcında // Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Ümumi cild. Bakı: 2007, 884 s.
4. Qaşqay S. Naxçıvanın e.ə. I minilliyin birinci yarısında qonşu ölkələrlə əlaqələri//Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri. 9-10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları. Bakı: Təhsil, 2006, 504 s.
5. Məlikov R. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə (yazılı mənbələr əsasında) // Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ. (27-28 iyul 2012-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2013, 360 s.
6. Алиев И. О скифах и Скифском царстве в Азербайджане // Переднеазиатский сборник. III История и филология стран Древнего Востока. М.: Наука, 1979, 280 с.
7. Кашкай С.М. Из истории Маннейского царства. Баку: Элм, 1977, 144 с.
8. Кашкай С. Связи Нахичеванского края с Иранским Азербайджаном в конце II – начале I тысячелетия до н.э., с.134; Naxçıvan tarixi: 3 cildə, I cild, s.86-92; Бахшалиев В.Б. Оглангала – столица государства утиев // Ирс (Наследие), 2012, №3 (57), с. 12-15.

О РОЛИ НАХЧЫВАНА В ПРОЦЕССЕ СОЗДАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Гаджиев И.М.

Ключевые слова: племя, родовые союзы, города-государства, Этиуни, Пулуади, Манна, Оглангала, Скифское царство

В статье изучены новые аспекты создания государства в Азербайджане – политические союзы племен, создание города-государства, роль Нахчывана в процессе создания азербайджанской государственности. Полученные результаты показывают, что формирование государства происходит за счет возникновения родовых и племенных союзов или же возникновения городов-государств. Изучена роль Нахчывана в создании государственности в Азербайджане и выявлено, что возникновение в III тысячелетии и в конце II тысячелетия до н.э. родовых и племенных союзов привело к созданию государства. Созданные на основе племенных союзов государства пали, на их месте в конце II – начале I тысячелетия до н.э. возникли города-государства. На территории Нахчывана особо выделяют города Кюлтепе II, Нухдабан, Шахтахты и Нахчыван.

ON ROLE OF NAKHCHIVAN IN STATE FORMING PROCESS IN AZERBAIJAN (III millennium b.c. – end of II millennium b.c.)

Hajiyev I.M.

Key words: tribe, tribal unities, city-states, Etiuni, Puluadi, Manna, Oghlangala, Scythian kingdom

The new statutes on state forming in Azerbaijan, the political tribal unities and formation of the city-state as well as the role of Nakhchivan in state forming process in Azerbaijan are searched in the paper. The gained result is that the appearance of states happens with forming tribe and tribal unities, or town states. The role of Nakhchivan in state forming process in Azerbaijan is searched and determined that formation of tribe and tribal unities in the III millennium B.C. – end of II millennium B.C. helped forming the state. The government bodies formed on the base of tribe unities disintegrated, instead of them city-states appeared at the end of the II millennium B.C. – beginning of the I millennium B.C. II Kultepe, Shahtakhti, Noahdaban and Nakhchivan cities in Nakhchivan territory are especially emphasized.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	19.05.2017
	Son variant	27.09.2017

UOT 929

TƏBRİZ ŞƏHƏRİ AVROPA MÜƏLLİFLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ (XVI – XVII əsrlər)

BAXŞƏLİYEV ADİL BAXŞALI oğlu*Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor**e-mail: cebiyeva90@mail.ru**Açar sözlər: Təbriz, Avropa səyyahları, XVI-XVII əsrlər, Jan Şarden*

Zəngin mədəniyyəti və əsrlər boyu strateji əhəmiyyətli mövqeyi ilə seçilən Təbriz şəhəri daim yerli və xarici tədqiqatçıların nəzər nöqtəsində olmuş və bu şəhərə çoxlu sayda araşdırmalar həsr olunmuşdur. Təbriz şəhərinin tarixi Azərbaycan tarixçilərinin də tədqiqat obyekti olmuşdur ki, bu əsərlərdən ən dəyərlisi Seyidağa Onullahinin “XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi” adlı monoqrafiyasıdır. Tədqiqat əsəri ilkin qaynaqlar və dövrün tarixşünaslığının müqayisəli təhlili əsasında ərsəyə gəlmişdir. XVI əsrin əvvəllərində mərkəzi Təbriz şəhəri olan Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsi, Azərbaycan torpaqlarının vahid mərkəzdən idarə olunması və bu mərkəzin Təbriz şəhərində yerləşməsi bu şəhərin eyni zamanda iqtisadi mərkəzə çevrilərək əhalinin çoxalmasına imkan yaratmışdı.

XVI-XVII yüzilliklərdə Təbriz Azərbaycan mədəniyyətinin mərkəzi olub, ölkənin digər sahələrində də mədəni tərəqqiyə müəyyən təsirlər göstərə bilmişdir. Bu dövrün elm adamlarının şəhərlərdə məskunlaşması şəhərlərin ölkənin mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsinə və bu sahədə onların əhəmiyyətlərinin artmasına müsbət təsir göstərmişdir [1, 21].

XVI–XVII yüzilliklərdə Azərbaycanın cənubunda yerləşən bir sıra şəhərlər Səfəvi dövlətinin xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrində əhəmiyyətli rol oynaması ilə seçilirdi ki, bu şəhərlərdən birincisi Təbriz şəhəri idi. Qədim dövrlərdə olduğu kimi, bu əsrlərdə də Təbriz şəhəri Azərbaycanın sosial-iqtisadi, siyasi, xüsusilə, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində də önəmli mövqedə dayanmaqda davam edirdi. Yaxın və Uzaq Şərq ölkələri ilə Qərbi Avropa ölkələrini birləşdirən ticarət-karvan yolları üzərində yerləşən Təbriz şəhəri, eyni zamanda Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Rusiya və Qərbi Avropa arasında mövcud olan ticarət əlaqələrini tənzimləyən iqtisadi mərkəzlərdən biri idi. Təbriz tacirləri tərəfindən Hindistan, Çin, İran malları, xüsusilə, ədviyyat, xam ipək, ipək parçalar Trabzon-Kəffa və Tokat-Bursa-İstanbul karvan yolu ilə Avropa ölkələrinə ixrac edilirdi.

Araşdırılmaqda olan mövzu ilə bağlı istər elmi əsərlərdə, istərsə də dövrün Avropa ədəbiyyatında yer almış bir sıra əhəmiyyətli məlumatlar elmi dövriyyəyə yetərinə cəlb edilməmişdir. Halbuki Təbriz şəhərinin həm təbii-coğrafi mövqeyi, eyni zamanda adının mənşəyi, həm də ki şəhərin yaranma tarixi və iqtisadi həyatı haqqında dövrün Avropa səyyahlarının gündəliklərində öz əhəmiyyəti ilə seçilən çoxlu sayda məlumatlara rast gəlmək mümkündür. XVI əsrin əvvəlində Səfəvi dövlətinə gəlmiş və anonim ad ilə tanınan venesiyalı tacir bildirmişdir ki, on mildən çox uzanan dağ silsiləsinin ətəyində geniş bir düzənlikdə yerləşmiş Təbriz şəhərinin ortasından iki çay keçir. Şəhərin qərb tərəfindəki düzənlik şəhər kənarından üç mil (coğrafi mil 7420 metr; dəniz mili 1852 metr -A.B.) məsafəyə qədər uzanır və şəhərin eyni tərəfində ondan bir mil aralı suyu şor olan, üzərində daş körpü salınmış başqa bir çay axır. Tacir başqa bir məlumatında yazır ki, Təbriz şəhərinin bütün məhəllələrində mənbəyi kəhrizlər olan bulaqlar vardır [5, 381, 382, 384]. Venesiya Respublikası tərəfindən 1571-ci ildə Şah I Təhmasibin sarayına göndərilmiş elçi Vinçenso Alessandro Təbriz şəhərinin coğrafi mövqeyi haqqında məlumat verərək bildirir ki, Təbriz şəhəri bir neçə iri təpənin əhatəsində və geniş bir düzənlikdə yerləşirdi [5, 446]. Çox güman ki, elçi təpə dedikdə şəhər ətrafındakı dağları nəzərdə tuturdu. 1631-1668-ci illər ərzində altı dəfə

Şərq ölkələrinə səyahət etmiş və öz səyahətlərini “Yol gündəliyi” şəklində müxtəlif dillərdə çap etdirmiş fransız taciri Jan Batist Tavernye İran və Azərbaycanda da olmuş və öz gündəliyində bir çox Azərbaycan şəhərləri ilə birlikdə Təbriz şəhərinin təbii-coğrafi mövqeyi haqqında da maraqlı məlumatlar vermişdir. Jan Batist Tavernye öz gündəliyində yazır: “Təbriz heç bir ağacın görünmədiyi bir düzənlikdə yerləşir. Qərb tərəfi istisna olmaqla digər üç tərəfdən dağlarla əhatə olunmuşdur. Ön uzaq dağ şəhərdən bir liv aralı idi. Təbrizin şimal tərəfində yerləşən dağ şəhərə bitişik formadadır və onların arasından bir çay keçməkdədir. Şəhərin ortasından kifayət qədər yaxşı suyu olan, lakin bəzən tüğyan edərək daşıb şəhərin bir hissəsini dağıdaraq ona ziyan vuran kiçik bir çay axır ki, onu arx və ya qobu da adlandırmaq olar” [6, 66].

Jan Batist Tavernyenin Təbriz şəhəri haqqında fikirləri ilə fransız səyyah Jan Şardenin fikirləri arasında bir sıra fərqliliklər mövcuddur. J. B. Tavernyedən fərqli olaraq, 1664-1670-ci illərdə şərq ölkələrinə səyahət etmiş Jan Şarden 1673-cü ildə Azərbaycan ərazisini səyahət edərkən yazır ki, bağlı-bağçalı, barlı-bərəkətli bir düzü qət etdikdən sonra Təbrizə daxil oldum. Şəhər hər iki tərəfdən əkin tarlaları, məhsuldar və abad torpaqlarla əhatə olunmuşdu. Səyyah həmçinin bildirmişdir ki, Təbriz şəhəri əhalisinin sayına, iqtisadi qüdrətinə, böyüklüyü və əzəmətinə görə Səfəvilər dövlətində İsfahan şəhərindən sonra ikinci yerdə dayanır. Jan Şarden bu şəhərin geniş bir düzənliyin sonunda, dağ ətəyində yerləşdiyi haqqında da məlumat verir. Müasir tədqiqatçılar bu dağın Oronte (Surxab – A.B.), yaxud Baronte (Səhənd – A.B.) adlandırıldığı haqqında məlumat verməkdədirlər.

Jan Şardenin digər bir məlumatında bildirilir ki, şəhərin ortasında çox vaxt daşaraq ətrafındakı binaları dağıdıb şəhərə ziyan vuran Spintcha (Mehranrud - A.B.) adlı kiçik bir çay keçir. Şəhərin şimal tərəfindən sululuq həcminə görə yaz və payız aylarında Parisdəki Sena çayından heç də geri qalmayan başqa bir çay da axır ki, bu çayın suyu şor və duzlu olduğuna görə ona Agie də (Acı) deyirlər [7, 402-403].

Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyət kəsb edən səyyah gündəlikləri Təbriz şəhərinin adının mənşəyi və əsasının qoyulması tarixi elmi cəhətdən əhəmiyyətli və bir o qədər də maraqlı məlumatlar vermişdir. Buna baxmayaraq, təhriflərin də mövcud olduğu bu tip qaynaqlarda bir sıra ziddiyyətlərə rast gəlinir. Holşteyn-Qottorp hersoqu III Fridrix tərəfindən Səfəvi dövlətinə elçi kimi göndərilən Adam Oleari ilkin antik qaynaqlara əsasən yazır ki, yunan coğrafiyaşünası K. Ptolemey tərəfindən “Tavris” adlandırılan bu şəhəri avropalılar “Təbriz” (“Tauris”) adlandırırlar ki, indi də Persiyada (o, antik mənbələrin təsiri ilə Persiya dedikdə Səfəvi dövlətini nəzərdə tuturdu – A.B.) şəhər belə adlanır. A.Oleari səyahətnaməsinin digər yerində “nə vaxtsa o şöhrətli Ekbatan şəhəri idi» deməklə ciddi səhvə yol vermişdir [2,176]. Bilindiyi kimi, Ekbatan şəhəri qədim zamanlarda Midiya dövlətinin paytaxtı olmuş və indiki İran İslam Respublikası ərazisində yerləşən Həmədan şəhərinin qədim adı idi.

İlkin qaynaqlar içərisində öz kamilliyi ilə seçilən Jan Şardenin “Səfərnəmə”sində məlumat verilir: «Mən dünyada elə bir şəhər tanımıram ki, Təbriz qədər ilkin məskunlaşma tarixi və adının mənşəyi haqqında müasir müəlliflər arasında bu qədər mübahisə olmasın. Biz onların arasındakı ən mötəbər fikirləri şərh edəcəyik. Lakin, onu da vurğulamaq lazımdır ki, Persiya əhalisi (azərbaycanlılar – A.B.) bu şəhəri Təbriz adlandırırlar. Biz avropalılar bu şəhəri Tuaris adlandırırıq... R. Tiksera, A. Oleari və digər müəlliflərin bildirdikləri fikirə görə, bu şəhər K. Ptolemeyin öz əsərində Asiyanın beşinci cədvəlində verdiyi və Qabris adlandırıdığı şəhərdir. Onların fikirlərinə görə, yunan dilində «q» hərfi mövcud olmuş və asanlıqla «t» hərfinə çevrilmişdir» [7, 412, 413]. K. Ptolemeyin Təbriz şəhərinin adının mənşəyi haqqında qeydlərini Terva şəkilində oxuyan və bir sıra tədqiqatçıların bu barədə yanlış fikirlərini təkrar edən J. Şarden bildirir ki, Terva şəhəri Armeniya (Ərməniyyə - coğrafi ad kimi işlədilir və indiki mövcud dövlətlə heç bir əlaqəsi yoxdur – A.B.), Təbriz şəhəri isə Mad (Azərbaycan – A.B.) ərazisində yerləşirdi. O, ardınca vurğulayır ki, hər iki şəhəri vahid əraziyə aid etmək mümkün deyil [7, 412]. J. Şarden söyləmiş olduğu iddiaları doğrultmaq üçün bildirir ki, göstərilən hər iki adın bənzərliyi səbəbindən bəzi

müəlliflər ciddi səhvlərə yol vermişdilər. Belə ki, “Təbriz” sözü farsmənşəli sözdür və bu ad şəhərə K. Ptolemeydən xeyli sonra, yəni h.165 (m.782-783)-ci ildə verilmişdir. Onu da bildirmək lazımdır ki, «Terva» və «Qabris» xüsusi isimləri ilə “Təbriz” adı arasında istər fonetik, istərsə də leksik baxımdan fərqliliklər mövcuddur. Təbriz şəhərinin adını bir çox müəlliflər «Akmata», yaxud da «Amata» kimi göstərmişlər. Bu barədə yazan müəlliflərin hamısı K. Ptolemey və K. Ptolemeyin əsərinin tərcüməçisi kimi bu şəhərin Aşşurda (Assuriya -A.B.), Kalkundilin isə mərkəzi Persepolis olan əyalətdə olduğunu bildirirlər. Jan Şarden sözü gedən məsələ barədə öncə mövcud olan mübahisəli fikirləri şərh etmiş, ardından K. Ptolemeyin əsərinin Təbriz şəhəri haqqında vermiş olduğu fikirlərlə Avropa tədqiqatçılarının ziddiyyətli fikirlərini təhlil etmiş, daha sonra isə K. Ptolemeyin “Coğrafiya” əsərinin tərcüməçisi olan Molenin fikirlərini əsas tutaraq belə nəticəyə gəlmişdir ki, Təbriz şəhəri müqəddəs Tövratda adı çəkilən Ekbatan şəhəridir [7, 412,413]. Jan Şarden də Midiya dövlətinin qədim paytaxtı olan Ekbatan (indiki Həmədan) şəhəri ilə Təbrizin eyni şəhər olması fikrini Molenin fikirlərinə aldanaraq təsdiqləmiş və ciddi yanlışlıqlara yol vermişdir.

Jan Şarden özünün səyahət gündəliyində Təbriz şəhərinin adının etimologiyası və şəhər ərazisində ilkin yaşayış məskənləri haqqında Şərq tədqiqatçılarının əsərlərinə də istinad etmişdir. O, yerli qaynaqlara əsasən məlumat verir ki, Təbriz şəhərinin təməli yuxarıda qeyd olunduğu kimi, h.165 (m. 782-783)-ci ildə qoyulmuşdur. J. Şarden şəhərin təməlinin qoyulması ilə bağlı belə bir rəvayəti öz səyahətnaməsinə daxil etmişdir. Rəvayətə görə, mərkəzi Bağdad olan Ərəb xəlifəsi Harun ər-Rəşidin (786-809) zövcəsi Zübeydə Xatun ağır xəstəliyə tutulmuşdu. Xəlifənin zövcəsini madalı (azərbaycanlı – A.B.) həkim müalicə etmiş və həmin həkimin xahişi ilə Zübeydə Xatun tərəfindən onun ölkəsində sonradan Təbriz adlandırılacaq iri bir şəhərin inşa olunması haqqında buyruq verilmişdir. Müəllif onu da bildirməkdədir ki, bu söz farsçada «təb» qızdırma, «riz» (axan) «rixən» (axmaq, tökülmək) sözlərinin birləşməsindən meydana çıxmışdır və “tökülmək”, “yayılmaq” mənasını verir [7, 414]. Jan Şarden Şərq tarixçilərinin fikirlərinə əsaslanaraq Təbriz şəhərinin adının mənşəyi və inşa olunma tarixi ilə bağlı ikinci fərziyyəsində böyük yanlışlığa yol vermiş və Elxanilər sülaləsinin əsasını qoymuş Hülakü xanı (1258-1265) Harun ər-Rəşidin sərkərdəsi adlandırmışdır. O, öz səyahətnaməsində yazırdı: «Hülakü xan iki il idi ki, qızdırma xəstəliyinə mübtəla olmuşdu və sağalacağına ümid yox idi. Bu vaxt hazırda Təbriz adlanan yerdə bir bitki tapıldı ki, onun ecəzkar qüvvəsi ilə xəstələr şəfa tapırdı. O, bu bitki ilə müalicə olunduqdan sonra burada «Təbrəft» adlı şəhərin inşa olunması haqqında buyruq verdi. Sonralar «Təbrəft» sözü dəyişmiş və Təbriz adlanmışdır» [7, 414, 415]. Jan Şarden Səfəvi dövlətində yüksək məqamlı vəzifələrdən birində yer almış Mirzə Tahir adlı məmurun söylədiyi rəvayəti də səyahətnaməsinə daxil etmişdi. O yazırdı ki, quru, sağlam iqlimə malik bir yerdə inşa olunan Təbriz şəhərində qızdırma xəstəliyinin baş verməsi mümkün deyildi. Elə buna görə də şəhərə Təbriz, hərfi mənada «isitmə aparən» yer adı verilmişdir [7, 415].

Azərbaycanda olmuş Osmanlı səyyahı Övliya Çələbi də şəhərin adının mənşəyi haqqında məlumat verir. O yazır ki, moğolcada Təbrizə “Tivris”, dəri dilində “Tivriz”, dehقان dilində “Tabriz”, əsl fars dilində Təbriz deyilir ki, bu da isitmə tökücü deməkdir. Övliya Çələbi Jan Şardenin səyahətnaməsində vermiş olduğu rəvayətin eynisini öz səyahətnaməsinə daxil etmişdir. O bildirir ki, Təbrizin əsası Ərəb xəlifəsi Harun ər-Rəşidin zövcəsi Zübeydə Xatunun buyruğu əsasında qoyulmuşdur. Abbasilərin farsdilli üləması isə bu şəhəri «Təbriz» adlandırmışdır [3, 246].

Görkəmli Azərbaycan alimi S.Onullahinin məlumatına görə, Assuriya qaynaqlarında “Tarui” və ya “Tarmakis” (ikiqat qala) adı ilə məlum olan Təbriz şəhəri e.ə. VIII əsrdən mövcud olmuşdur. Alim onu da vurğulayır ki, Təbriz şəhərinin tarixini e.ə. II əsrə aid etmək olar. Təbriz adı Surxab dağının əski adı olan Tarui və ya Tori, Tovri ilə əlaqədar olmuş və sonralar qaynaqlarda «Tavrej», «Davrej», «Toriz», «Təbriz» şəkillərinə düşmüşdür [8; 40,41].

Venesiyalı anonim tacir XVI-XVII əsrlərdə həm Azərbaycanın, həm də bütün Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin elm və mədəniyyət mərkəzi olmuş Təbriz şəhəri haqqında məlumat verir ki, bu böyük şəhərin çevrəsi 24 milə yaxındır [5, 381]. XVI əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda olmuş

Venesiyalı elçi Vinçenso Alessandro Təbriz şəhərinin ərazisi haqqında məlumat verərək yazır: «...şəhərin çevrəsi 15 mil, bəlkə də bir az çoxdur... Təbrizdə 45 küçə vardır ki, onların hamısında cərgə ilə ağaclar əkilmişdir və sanki hər küçə bir bağdır» [5, 446].

XVI əsrin 30-50-ci illərində şəhərin sosial-iqtisadi durumuna və onun mədəni həyatına bir sıra neqativ təsirlər olmuşdu. Bunlar Sultan I Süleymanın Səfəvi dövləti üzərinə ardıcıl hücumları, 1555-ci ildə dövlətin mərkəzinin Təbrizdən Qəzvinə köçürülməsi, 1585-1603-cü illərdə Osmanlı ağalığı və s. ibarət idi. Lakin bu təsirlər şəhərin nüfuzunu azaltmamışdır. Vinçenso Alessandronun verdiyi məlumatlara əsasən demək olar ki, Təbrizdə şəhərsalma işinin müəyyən qədər ləngiməsinə baxmayaraq, şəhər yenə də öz əvvəlki əhəmiyyətini qoruyub saxlayırdı. Görkəmli səfəvişünas alim O.Ə.Əfəndiyev ilkin qaynaq materiallarına əsasən məlumat verir ki, paytaxt Qəzvinə köçürüldükdən sonra da Təbriz şəhəri öz əvvəlki əhəmiyyətini saxlamaqda davam edirdi. Məlumatlardan aydın olur ki, XVII əsrin ortalarında da Təbriz şəhərində müxtəlif səpkili tikinti işləri aparılır, şəhərin böyüməsi və mədəni həyatının canlanması müşahidə edilirdi. Bu prosesləri Osmanlı səyyahı Övliya Çələbinin şəhər topoqrafıyası haqqında verdiyi məlumatlar əsasında izləmək mümkündür. O, Təbriz barədə yazırdı: «Tikintisi keçmişdə olduğu kimi, indiyədək bütöv qalmış Təbriz şəhərinin divarının çevrəsi 6000 min addım idi. Şəhərin qala divarlarının 300 bürçü, 300 (bürclərarası) kontrforsu, 6 darvazası, 1060 məhəlləsi vardır» [3, 21, 24]. Övliya Çələbinin bu qeydləri ilə bərabər 1693-1694-cü illərdə Səfəvi dövlətində olmuş olmuş venesiyalı Cemelli Karerinin Təbrizin ətrafının 30 mildən [9, 21]. çox olması haqqındakı məlumatı XVI əsrlə müqayisədə XVII əsrin sonlarında Təbrizdə şəhərsalma işlərinin daha da genişlənməsi, onun böyüməsi və tərəqqisindən xəbər verir.

Təbriz şəhərinin əhalisinin sayı haqqında dövrün səyyah gündəliklərində müxtəlif məzmunlu məlumatlara rast gəlinir. Təbriz şəhəri 1585-ci ildə Osmanlılar tərəfindən tutuldu və Cəfər paşa buraya vali təyin edildi. Valinin rəhbərliyi ilə əhalinin siyahıya alınması keçirildi və həmin məlumatlara əsasən şəhər əhalisinin sayının 300 min nəfər olduğunu söyləmək mümkündür [3, 21]. O.Əfəndiyevin araşdırmalarına görə, XVI əsrin əvvəllərində şəhər əhalisinin sayı 300 min, 1585-ci ildə isə 360 min nəfərə çatmışdı [4, 206]. Jan Şarden Təbriz əhalisinin sayı haqqında öz gündəliyində məlumat verir: “Mən Təbriz şəhərində yaşayan əhalinin sayını daha dəqiq öyrənmək üçün xeyli çalışdım, lakin bunu tam dəqiqləşdirə bilmədim. Ancaq qətiyyətlə demək olar ki, şəhər əhalisinin sayı 550 min nəfərə yaxındır. O cümlədən Təbrizin bir çox öndəgedən adamlarının dediklərinə görə, burada əhalinin sayı bir milyon yüz min nəfərdən çoxdur” [7, 409].

Lakin tədqiqatçılar Süleyman Məmmədov və Elman Mirzəyev 2016-cı ildə ali məktəb tələbələri üçün nəşr etdirdikləri “Azərbaycan Səfəvi dövləti (XVI-XVII)” adlı dərslikdə XVII yüzilliyin 60-70-ci illərində Təbriz şəhərinin zənginliyinə, ticarətinə və əhalisinin sayına görə ikinci şəhər olduğunu və əhalisin sayının 550 minə çatdığını bildirirlər [10; 170].

Beynəlxalq karvan yolları üzərində yerləşən, inzibati siyasi mərkəzlər olan şəhərlərdə ticarət və sənətkarlığın təkamülü nəticəsində onlar daha yüksək səviyyədə inkişaf edərək ölkə miqyasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər. Artıq natural təsərrüfat pozulur, əmtəə istehsalı genişlənir və, nəticədə, şəhərlər getdikcə iqtisadi mərkəzlərə çevrilirlər. Şəhərlərin inzibati və iqtisadi mərkəzlər kimi böyüyüb inkişaf etməsində onların coğrafi mövqeyinin, eləcə də xarici əlaqələrinin, tranzit ticarətin də rolu az olmamışdır. Beynəlxalq karvan yolu üzərində yerləşən Təbriz şəhəri 1501-ci ildən 1555-ci ilə qədər Səfəvi dövlətinin inzibati siyasi mərkəzi olmaqla, ölkənin iqtisadi həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Beləliklə, qaynaqların məlumatı onu deməyə əsas verir ki, XVI - XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri iqtisadi və mədəni mərkəz kimi həlledici rolunu qoruyub saxlamış və Azərbaycan şəhərləri arasında inkişaf baxımından önəmli yer tutmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev Adil. Güney Azərbaycan şəhərlərinin mədəni həyatı səyyah gündəliklərində (XVI-XVII yüzilliklər). Bakı: Elm, 2003, 181 s.
2. Адам Олеарий. Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Пер. с немец. П.Барсова, М.: 1870, 1033 с.
3. Çelebi Evliya. Seyahatnamesi, c.II, İstanbul: 1314, 466 s.
4. Əfəndiyev O.A. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 300 s.
5. Səfərnameha-ye Venezi dər İran. Tərcome-ye dər doctor Mənuçehr Əmiri, Tehran: 1349, 450 s.
6. Səfərname-ye Taverniye. Tərcome-ye Əbuturab Nuri, İsfahan: 1336, 719 s.
7. Səfərname-ye Şarden. Tərcome-ye Məhəmməd Abbasi, c.II, Tehran: 1335, 510 s.
8. Onullahi S.M. XIII – XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: Elm, 1982, 279 s.
9. Səfərname-ye Karerri. Tərcome-ye doctor Abbas Naxçıvani və Əbdüləli Kərəng, Təbriz: 1348, 206 s.
10. Məmmədov S., Mirzəyev E. Azərbaycan Səfəvi dövləti (XVI-XVII). Bakı: ADPU, 2016, 200 s.

РЕЗЮМЕ

ГОРОД ТАБРИЗ В РАБОТАХ ЕВРОПЕЙСКИХ АВТОРОВ

(в XVI-XVII веке)

Бахшалиев А.Б.

Ключевые слова: Тебриз, европейские путешественники, XVI - XVII века, Жан Шарден

В статье исследуется история города Тебриз на основе изучения письменных источников XVI – XVII веков. Описано отношение к имеющимся в специальной литературе различным мнениям о названии города Тебриз.

SUMMARY

TABRIZ CITY IN THE WORKS OF EUROPEAN AUTHORS

(in the XVI-XVII centuries)

Bakhshaliyev A.B.

Key words: Tabriz, European travelers, XVI - XVII centuries, Jan Sharden

In the paper history of Tabriz is investigated on the basis of written sources of XVI-XVII centuries. Attitude to various opinions in special literature about the name of Tabriz city is illustrated.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.07.2017
	Son variant	27.09.2017

UOT 369.04

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA PENSİYA İSLAHATI
KONSEPSİYASININ MAHİYYƏTİ VƏ ƏSAS MÜDDƏALARI****RZAQULİYEVA SƏVVARƏ DÖVLƏT qızı****BÜNYADOV ZAHİD VAHAB oğlu****MURADOVA KÖNÜL VAQİF qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-baş müəllim, 3-müəllim**e-mail: bunyadov82@mail.ru****Açar sözlər:** sosial, pensiya, müdafiə, islahat, dövlət*

Sosial müdafiə sistemində pensiya təminatı mühüm yer tutur. Pensiya (pensio) latın sözü olub, mənası “ödəmə” deməkdir. Bu sahənin mütəxəssislərinin pensiyaya verdikləri təriflər mahiyyət etibarilə bir-birindən o qədər də fərqlənmir, demək olar ki, eyni məna kəsb edir. Məsələn: iqtisadi ensiklopediyada pensiyaya aşağıdakı kimi tərif verilir: pensiya mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq, pensiya yaşına çatdıqda, əlil olduqda, ailə başçısını itirdikdə vətəndaşlara verilən aylıq pul ödəmələridir. Bu tərifdə pensiya anlayışının mahiyyəti tamamilə açıqlanmır. Belə ki, burada pensiya müəyyən yaş həddinə çatdıqda, əlillik və ailə başçısının itirilməsi hallarına görə verilən aylıq pul ödəməsi kimi dəyərləndirilir.

Tədqiqatçı M.N.Əliyevin pensiya hüququnun problemlərinə dair araşdırmalarında göstərilir ki, pensiya vətəndaşlara qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, əlil olduqda, ailə başçısını itirdikdə, həm də uzunmüddətli müəyyən peşə fəaliyyəti ilə bağlı olaraq əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin maddi təminatı üçün Dövlət Büdcəsindən və büdcədən kənar xüsusi fondlardan verilən aylıq pul ödəməsidir [1, 58]. Bu vəsaitlər böyük sosial transfert rolunu oynayır. Lakin bütün pensiyalar sosial transfert deyildir. Sosial transfertlər milli və yerli büdcədən, büdcədən kənar sosial fondlardan, həmçinin ictimai təşkilatların vəsaitlərindən əhaliyə pul və natural formada verilən ödəmələrdir. Pensiya təminatının bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, bu xüsusiyyətlər bu sahədə radikal, birmərhələli islahatların həyata keçirilməsini istisna edir. Bu islahatlarla hamının mənafeyini, istəklərini tam təmin etmək elə də asan deyildir. Digər tərəfdən pensiyaçıların və pensiyaya çıxmaq istəyənlərin əmək fəaliyyətinin, iş stajının müəyyən hissəsi sovet dövrünə, müstəqilliyin ilk illərinə, keçid dövrünə təsadüf edib və bu dövrdə də əməkhaqları eyni cür olmayıb, bəzən onların nominal dəyəri artsa da, real dəyəri əksinə olub. Bütün qeyd olunanlar bir daha göstərir ki, pensiya islahatları mükəmməl qanunvericilik aktlarına söykənməli, hüquqi cəhətdən dəqiq tənzimlənməlidir. Ən nəhayət, pensiya islahatlarının həyata keçirilməsi üçün güclü iqtisadi əsaslar, maliyyə təminatları olmalıdır. Böyük öndər Heydər Əliyevin neft strategiyasının gerçəkləşməsi bu islahatlar üçün əlverişli maliyyə təminatını yaratmışdır.

Pensiya təminatı sahəsində həyata keçirilən islahatların qanunvericilik bazası aşağıdakı inkişaf yolunu keçmişdir. Pensiya islahatlarının hüquqi əsasını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 17 iyul tarixli 767 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası” təşkil edir [2, 250]. Bu konsepsiya 2001-2005-ci illəri əhatə etməklə pensiya təminatı sahəsində, bütövlükdə sosial müdafiə sisteminin bir sıra problemlərinin həlli üzrə mexanizmlərin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Buraya aiddir:

1. Sosial sığorta və pensiya təminatı sahəsində vahid dövlət orqanının formalaşdırılması. Sosial sığorta haqlarının toplanması ilə bir qurumun, sosial sığorta haqları hesabına maliyyələşdirilən pensiya və müavinətlərin təyin edilməsi və ödənilməsi ilə başqa bir qurumun məşğul olması bir sıra sosial problemlər yaradırdı. Bu da sığorta-pensiya sistemində

əlaqələndirmənin yaradılmasına səbəb olurdu. Buraya sosial sığorta sahəsində idarəetmənin qüsurları, vəsaitlərin səmərəli idarə olunması, ehtiyacların düzgün qiymətləndirilməməsi və aktiv hesablamaların aparılmaması və s. aid edilə bilər. Əhalinin sosial müdafiə sisteminin islahatı çərçivəsində mərhələlərlə bir sıra işlər həyata keçirildi.

2. Fərdi uçot sisteminin tətbiqi. 27 noyabr 2001-ci il tarixli “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” qanunun qəbulu ilə artıq hər bir sığorta olunan üçün hesabların açılması və bu hesablarda onlara görə ödənilən vəsaitlərin toplanmasının hüquqi bazası yaradıldı. Bu da gələcəkdə təyin olunacaq pensiyanın bilavasitə ödənilmiş sığorta haqlarından asılılığını təmin edən başlıca amildir.

3. Müasir tələblərə əsaslanan yeni sığorta-pensiya sisteminin təşkili. Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatları konsepsiyasına görə, Azərbaycan Respublikasında üçpilləli yeni pensiya sisteminin qurulması və idarə olunması nəzərdə tutulurdu. Həmin konsepsiyaya görə yeni pensiya sisteminin başlıca prinsipləri aşağıdakılardan ibarət idi: pensiyanın məbləği sığortanın davamiyyətindən və sığorta haqqının miqdarından asılı olmalıdır və verilmə şərtləri hər bir konkret şəxsin sosial sığortada iştirakı zamanı ödədiyi vəsaitin həcminə uyğun olmalıdır; pensiyanın miqdarı və vətəndaşın pensiya hüququ müəyyən edilərkən sığorta haqqının ödənilməsi ilə bağlı olmayan dövrlər nəzərə alınmamalıdır; dövlət sosial sığorta sistemində vaxtından tez pensiyaya çıxmaq üzrə güzəştlər məhdudlaşdırılmalıdır.

2006-cı il fevralın 7-də qəbul edilmiş “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların əmək pensiyası hüquqlarının yaranmasının əsaslarını, bu hüquqların həyata keçirilməsi qaydalarını və əmək pensiyası təminatı sistemini müəyyən edir [3, 89]. Bu qanunun fəaliyyətə başlaması ilə 1992-ci ildə qəbul edilmiş “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” qanun əsasında Azərbaycan Respublikasında formalaşmış və əsasən həmrəylik prinsiplərinə əsaslanan pensiya sisteminin təkmilləşdirilərək Avropa və dünyanın digər aparıcı ölkələrində mövcud olan çoxpilləli pensiya sisteminin formalaşdırılmasının əsasları müəyyənləşdirildi. Qanunun ötən müddət ərzində tətbiqi təcrübəsi göstərir ki, qanun əhalinin pensiya təminatının yüksəlməsinə səbəb olmaqla yanaşı, sosial sığorta haqlarının ödənilməsində əhalinin maraqlı olması zərurətini ortaya qoymuşdur. Bununla yanaşı, “Əmək pensiyaları haqqında” qanun dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına əztəminatlı əhaliyə ödənilən sosial müavinətlərin sosial sığorta haqlarına söykənən əmək pensiyalarından ayrılaraq müvafiq qaydada ödənilməsi üçün zəmin yaratmış oldu.

2007-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə 28 noyabr 2006-cı il tarixli qanun ölkəmizdə inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsinə uyğun vahid pensiya sisteminin formalaşmasını, hərbi qulluqçuların və xüsusi rütbəli şəxslərin digər sığorta olunanlar kimi sosial sığortaya cəlb olunmasını, ölkədə əmək pensiyaları sahəsində vahid qanunvericilik bazasının yaradılmasını təmin etdi. Bu da ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarında, eləcə də “Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında” və “Dövlət qulluqçularının pensiya təminatı haqqında” qanunlarda pensiya təminatı ilə bağlı normaların “Əmək pensiyaları haqqında” qanunda əks edilməsinə imkan verdi.

“Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” qanuna əsasən pensiya təyinatı aparılan zaman pensiya hesablanması üçün əsas götürülmüş əməkhaqqı məbləğinə tətbiq olunmuş məhdudiyyətin aradan qaldırılması ilə 1 yanvar 2008-ci il tarixindən pensiya məbləğlərinin yenidən hesablanaraq artırılması əmək pensiyaçıların sosial müdafiəsinin əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilməsi baxımından növbəti islahat tədbirlərindəndir.

2010-cu il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən dəyişikliklər isə pensiya sistemində daha ciddi islahatlara təkan verdi. Həmin dəyişikliklərə əsasən daha erkən yaşda pensiyaya çıxma halları təkmilləşdirildi, kişi və qadınların pensiyaya çıxma yaşının hər il 6 ay artırılması mərhələlərlə həyata keçirilməklə son nəticədə kişilər üçün 63 yaş, qadınlar üçün isə 60 yaş müəyyənləşdirilməsi

əhalinin sosial müdafiəsində sığorta prinsiplərinin gücləndirilməsi baxımından zəruri addımlar kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycanda pensiyaların məbləğinin artırılması ilə ayrı-ayrı sosial qruplar arasında narazılığın aradan qalxması və sosial ədalətin bərpa olunması ilə nəticələnən bu dəyişikliklər ölkədə həyata keçirilən sığorta-pensiya islahatlarının növbəti mərhələsi olmaqla, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 dekabr 2008-ci il tarixli 111 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda əks olunmuşdur. Qanuna edilən əlavə və dəyişikliklərin ən mühümü pensiya təyinatında yanlış hesablama qaydasını aradan qaldıran, bununla həm də sistemdə böyük bir şəffaflıq təmin edən, keçmiş dövrdə qazanılmış əmək pensiyasının həcminin müəyyənəşdirilməsi ilə bağlıdır.

Ötən illər ərzində həyata keçirilən islahatlarla Azərbaycanda müasir və sosial baxımdan yüksək səmərəyə malik pensiya təminatı sisteminin yaradılmasına nail olunmuşdur. Bunun nəticəsində pensiya yaşında olan əhali təbəqəsinin sosial rifah durumu əhəmiyyətli şəkildə yaxşılaşmış və bu təbəqədə yoxsulluq, demək olar ki, tam olaraq aradan qaldırılmışdır. Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində məqsədyönlü tədbirlər 2006–2013-cü illərdə əmək pensiyalarının orta aylıq məbləğinin 5,7 dəfə yüksəldilməsinə və, beləliklə də, bu göstərici üzrə ölkəmizin postsovet coğrafi məkanında öncül mövqelərdə qərarlaşmasına imkan vermişdir. Bununla belə, pensiya təminatı sisteminin daim yenilənən müasir tələblərə uyğunlaşdırılması zəruriliyi bu sahədə bu gün də yeni çağırışlara cavab verən islahatların davam etdirilməsini şərtləndirir.

Azərbaycanda mövcud pensiya təminatı modelinin beynəlxalq təcrübədə əldə olunmuş qabaqcıl təcrübə nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi zərurəti, ilk növbədə, ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçidin uğurla başa vurulması və yeni reallıqlar müstəvisində vətəndaşların pensiya təminatının daha yetkin mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilməsinə imkan verən sistemin yaradılması ilə bağlıdır. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında qarşıya qoyulmuş hədəflər bütövlükdə sosial sahədə, o cümlədən vətəndaşların pensiya təminatı sahəsində ölkəmizin əldə olunmuş nailiyyətlərə söykənməklə yeni perspektivlərin çizilməsinə və qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun dəyişikliklər strategiyasının həyata keçirilməsinə əlverişli zəmin yaradır. “2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı Konsepsiyası” əhatə etdiyi dövrdə pensiya təminatı sahəsində dövlət siyasətinin əsaslarını müəyyənləşdirir [4, 3].

Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatının əsas məqsəd və vəzifələri aşağıdakılardır:

- pensiya təminatı sisteminin cari, ortamüddətli və uzunmüddətli dövr üzrə maliyyə dayanıqlılığına nail olunması;
- pensiya təminatının vətəndaşların sosial müdafiəsini və layiqli həyat səviyyəsini təmin etməsi;
- pensiya təminatı sisteminin fəaliyyətində sığorta prinsiplərinin gücləndirilməsi və qazanılan pensiya hüquqları ilə toplanılan sığorta vəsaitləri arasında balanslaşdırma mexanizmlərinin formalaşdırılması;
- pensiya təminatı sistemində təyin olunan pensiya məbləğinin ödənilən sığorta haqqına mütənasibliyinin təmin edilməsi;
- pensiya təminatı sisteminin uzunmüddətli inkişafı üçün aktuar təhlillərə əsaslanan mexanizmlərin formalaşdırılması.

Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyasının həyata keçirilməsinin əsas istiqamətləri:

- pensiya təminatı sisteminin uzunmüddətli dövr üzrə maliyyə dayanıqlılığına nail olunması;
- əmək pensiyasının baza hissəsinin restrukturizasiyası işçilərin şərti yığım sistemlərində uçota alınmış vəsaitin artırılmasına şərait yaradacaq, işləyənlərin fərdi hesablarında nəzərə alınan vəsait ödənilən sığorta haqqının yarısını deyil, tam məbləğdə nəzərə alınmasını təmin edəcəkdir;
- sığorta haqqı normativinin strukturunun təkmilləşdirilməsi;

- pensiya sisteminin ödəmə potensialının gücləndirilməsi;
- sığorta prinsiplərinə uyğun olmayan, yəni güzəştli və xüsusi şərtlərlə, habelə erkən pensiyaya çıxma hallarında pensiya məbləği ilə ödənilən sığorta haqqı arasında mütənasibliyin təmin edilməsi.

Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyasının həyata keçirilməsindən gözlənilən nəticələr aşağıdakılardır:

- təyin olunan pensiya məbləği ilə ödənilən sığorta haqqının məbləği uyğunluq təşkil edəcəkdir;
- pensiya təminatı sisteminin yığım potensialı güclənəcəkdir;
- pensiya təminatı sistemi ilə bağlı qanunvericilikdə sığortaya dair prinsiplər təkmilləşdiriləcəkdir;
- sosial sığorta haqqı normativinin strukturu təkmilləşdiriləcəkdir;
- məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməsindən yayınanların sayı azalacaqdır;
- pensiya təminatı sisteminin uzunmüddətli inkişafı üçün aktuar təhlillərə əsaslanan mexanizmlər formalaşdırılacaqdır;
- pensiya təminatı sisteminin uzunmüddətli dövr üzrə maliyyə dayanıqlılığına nail olunacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin uğurla reallaşdırdığı sürətli inkişaf strategiyası nəticəsində dayanıqlı makroiqtisadi sabitliyin və davamlı iqtisadi artımın təmin olunması, respublikamızın inkişaf göstəricilərinə görə dünya ölkələri sırasında öncül mövqedə qərarlaşması və beynəlxalq aləmdə nüfuzunun durmadan artması ölkəmizi dünya birliyinin etibarlı tərəfdaşına çevirib. Ölkəmizdə əhalinin rifah halının yüksəldilməsi və güclü sosial müdafiə sisteminin qurulması cənab Prezident İlham Əliyevin uğurlu daxili və xarici siyasətinin nəticəsidir.

Elmi yeniliyi: Pensiya və müavinətlər əhalinin sosial müdafiəsinə yönəldilmiş başlıca təyinatdır. Məqələdə pensiya islahatlarının mahiyyəti açıqlanır və bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasəti öyrənilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Elmi məqalənin praktiki əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, oxucu, xüsusən də, tələbə və gənclər sosial müdafiəyə yönəldilən pensiya islahatı haqqında geniş məlumat əldə edəcəkdir. Həmçinin ölkəmizdə həyata keçirilən mütərəqqi pensiya islahatının qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri haqqında ətraflı bilgi alacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev M.N. Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2003, 340 s.
2. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Bakı: MBM, 2012, 407 s.
3. Əşrəfova R.S. Azərbaycanda pensiya təminatı sisteminin formalaşması və təkmilləşdirilməsi. Bakı: Elm, 2007, 260 s.
4. 2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı konsepsiyası. www.president.az
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
6. Heydər Əliyev. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Dirçəliş. XXI əsr. 2001, 1-2 sayı. s.27
7. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və korporativ təhlili. Bakı: Gənclik, 2003, 372 s.
8. Əliyev A., Qasımov N. Azərbaycanın sosial inkişafında islahatların rolu. Bakı: Poliqraf MMC, 1998, 192 s.
9. Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 2006-cı il tarixli “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunu.
10. Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2003.
11. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ. Dərslik. Bakı: Adiloğlu, 2007.
12. Mehdiyev R. Azərbaycan qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2005, 464 s.

РЕЗЮМЕ
ЗНАЧЕНИЕ КОНЦЕПЦИИ ПЕНСИОННОЙ РЕФОРМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКЕ И ЕЁ ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ
Рзагулиева С.Д., Буньядов З.В., Мурадова К.В.

Ключевые слова: *социальная защита, пенсия, реформа, государство*

В статье рассматривается значение пенсионной реформы в Азербайджанской Республике в системе социального обеспечения. Указывается, что закон о трудовой пенсии и ее реформа играют важную роль в улучшении материального благосостояния народа.

SUMMARY
ESSENCE AND PRINCIPAL COMMITMENTS OF THE PENSION REFORM CONCEPT
IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
Rzaquliyeva S.D., Bunyadov Z.V., Muradova K.V.

Key words: *social, pension, defense, reform, state*

Pension security is an important factor in social protection system. The Labor Pensions Law is an important document towards improving pensions of citizens. The pension reform carried out in the Republic of Azerbaijan is aimed at ensuring the interests of the people.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	11.07.2017
	Son variant	27.09.2017

UOT 528.81

PİRSAATÇAY VƏ GİRDİMANÇAY HÖVZƏSİNİN İQLİMİ¹AĞAYEV TAHİR DÖVLƏT oğlu²MUSAYEVA MƏTANƏT AĞAYAR qızı²ALMƏMMƏDLİ MƏSUD GÜLALI oğlu³ƏLİYEV NURİDƏ FƏRHAD qızıSumqayıt Dövlət Universiteti, 1-professor, 2-baş müəllim, 3-laborant
e-mail:mesudaz@mail.ru*Açar sözlər: relyef, dağlıq landşaft, iqlim şəraiti, yeraltı sular, hava kütlələri, yağıntılar, çay axımı*

1. Giriş. Nəzərdən keçirilən ərazi fəal surətdə təsərrüfat fəaliyyətinə cəlb edilmiş Baş Qafqaz silsiləsinin cənub-şərq ətəklərində yerləşir. Pirsaatçay və Qozluçayın qollarının dərin dərələri Şamaxı yaylasının şimal-qərb hissəsini kəskin parçalamışdır. Geomorfoloji quruluşuna görə ərazi yayla və orta dağlıqdan ibarətdir və yüksək dağlıq relyefi özünü zəif biruzə verir. Baş Qafqaz silsiləsinin mərkəzi hissəsi ilə müqayisədə ərazi daha yastı relyefə malikdir və bu səbəbdən də əkinçilik suayırıcıya yaxın sahələrdə də həyata keçirilir və dağlıq landşaftlar üçün böyük antropogen təzyiqə məruz qalmışdır. Girdimançay dağlardan çıxan yerdə özünün birinci geniş gətirmə konusunu yaradır və çoxlu axarlara parçalanır. Bu çay yuxarı axınında şərqə dönərək, təxminən 2092,1 m yüksəkliyədək əvvəlcə dar, sonra isə genişlənən dərə ilə axır. Bu sahədə yamaclar hər 100-200 m-dən bir 20-50 m dərinliyə malik yarganlara parçalanmışdır. Ərazidə yamacların meyilliliyi 40°-80° arasında tərəddüd edir, həm də yamacların aşağı hissəsi daha dikdir. Bu, yamacların qabarıq forması və ətəklərin çay vasitəsilə yuyulması səbəbindən baş verir.

Girdimançay dərəsində genişlənmə və daralmalar Lahıc qəsəbəsinədək davam edir, sonra isə bu dərə kanyon formasını alır.

2. Məsələnin həlli. Atmosfer yağıntıları, xüsusilə, leysan yağışları zamanı töküntülər böyük su keçirmə qabiliyyəti ilə əlaqədar olaraq (filtrasiya əmsali 200 və daha çox m/sutka) hərəkətə gəlir. Onların ən hərəkətli dövrü leysan yağışları və qarların ərimə vaxtıdır.

İqlim şəraitinin müxtəlifliyinə görə Böyük Qafqaz sistemi Azərbaycanın özünəməxsus ərazilərindən biridir. Burada iqlim şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru və həmçinin şaquli istiqamətdə dəyişir. Eyni zamanda müxtəlif istiqamətlərdən hərəkət edən hava kütlələrinin təsiri özünü göstərir.

Təhlillər göstərmişdir ki, hər iki yamacda qərbdən şərqə doğru yağıntıların miqdarı artır, buxarlanma qabiliyyəti isə azalır (cədv. 1).

Məlumatlar göstərir ki, yağıntıların əksər hissəsi yaz-payız dövrünə düşür və bununla yazlıq bitkilər üçün kifayət qədər rütubət təmin olunur.

Respublikanın dağlıq ərazilərində formalaşan çay axımı ayrı-ayrı dağlıq ərazilər üzrə bir-birindən çox fərqlənir. Belə ki, Böyük Qafqazın cənub yamacında orta çoxillik dövrdə su sərfi 104,0 m³/san, mülayim azsulu (P=75%) və qıtsulu (P=95%) təminat illərində isə müvafiq olaraq 86,1 və 67,5 m³/san arasında dəyişilir. Cənub yamacda formalaşan su ehtiyatlarının həcmi təminat illərinə müvafiq olaraq 3,2; 2,72 və 2,13 km³ təşkil edir. Bu dağlıq ərazinin Şəki-Zaqatala və Şirvan regionlarında formalaşan çay axımı ehtiyatlarının həcmi uyğun olaraq 1,75 və 1,53 km³-ə bərabər olmuşdur. Mülayim azsulu təminat ilində su ehtiyatlarının həcmi uyğun olaraq 1,41 və 1,31 km³, qıtsulu təminat ilində isə 1,03 və 1,10 km³ təşkil edir.

Cədvəl 1.

Dağ – çöl və yarımsəhra zonalarının iqlim göstəriciləri

Stansiyalar üzrə göstərilən dəniz səviyyəsi hündürlük, m	İl ərzində orta hesabla	Mövsümlər üzrə				Dövrlər üzrə	
Şamaxı							
Hava temperaturu, °C	11,1	0,6	9,3	22,1	12,2	18,2	3,4
Yağıntılar, mm	591	130	186	105	170	275	316
Buxarlanma qabiliyyəti, mm	845	68	160	452	166	674	172
Nisbi rütubət, %	70	191	116	23	102	41	184
Mədrəsə							
Hava temperaturu, °C	11,0	0,6	9,3	22,0	12,1	18,1	3,6
Yağıntılar, mm	636	148	203	106	179	286	350
Buxarlanma qabiliyyəti, mm	845	68	160	452	166	674	172
Nisbi rütubət, %	75	218	127	23	108	42	203
Mərəzə							
Hava temperaturu, °C	10,5	0,1	8,7	21,5	11,5	17,5	3,4
Yağıntılar, mm	379	96	117	60	106	162	217
Buxarlanma qabiliyyəti, mm	872	75	170	457	170	690	182
Nisbi rütubət, %	43	128	69	13	62	23	119

Cənub yamacın Şirvan regionunda olan çaylarda (Girdimançay və Pirsaatçay daxil olmaqla) orta çoxillik və azsulu təminat illərində yaz daşqınları dövrü çay axımının 36-40%-i, yay azsulu dövründə 19-23%-i və qış qıtsulu dövründə 20-22 %-i keçir. Təhlil göstərir ki, cənub yamacda formalaşan çaylarda yayın azsulu dövründə su ehtiyatlarının həcmi digər ərazilərlə müqayisədə artıqdır. Bu da cənub yamacın yüksək dağlıq əraziyə malik olması ilə izah olunur.

Yüksəkliyin dəyişməsi və sutoplayıcı sahənin genişlənməsi nəticəsində fiziki-coğrafi şəraitin müxtəlifliyi artır ki, bu da çaya təsir edəcək axımın çay boyu bərabər–proporsional artmasına mane olur. Bunu tədqiq olunan çaylarda aparılan hesablamalardan aydın görmək olur və bu, iqtisadi rayonlar üzrə xarakterik çayların təmsalında cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2.

İqtisadi rayonlar üzrə xarakterik çayların axım boyu sululuğunun dəyişməsi

Çay	Məntəqə	Sutoplayıcı sahəsi, km ²	Çay axımı m ³ /san	Suyun həcmi, mln.m ³	Axım modulu, l/san, km ²	Su layı, mm
1	2	3	4	5	6	7
Aran iqtisadi rayonu						
Girdiman-çay	Burovdal	78,8	1,26	39,7	16,0	504
	Qaranohur	352	7,70	242,9	21,9	690
	Külülü	453	8,29	261,5	18,3	577
	Mənsəb	727	8,88	280,4	12,2	386
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu						
Pirsaatçay	Şamaxı	407	3,67	115,8	9,02	284
	Tassı	684	3,98	125,5	5,82	183
	Poladlı	995	4,17	131,5	4,19	132
	Mənsəb	2280	6,90	217,6	3,03	95

Yeraltı suların iştirakı ilə başlıca olaraq yağış sularından qidalanan çaylara sutoplayıcı sahəsi 2500 m yüksəkliyə qədər yerləşən çaylar aiddir. Bu qrup çaylar Böyük və Kiçik Qafqazda rast gəlinməklə Lənkəran sahəsini bütünlüklə əhatə edir. Böyük Qafqazda bu qrupa Yan silsilədən və Qobustandan axan çaylar daxildir. Qar suları hesabına qidalanma cuzi olub, illik axım həcmi 2-5

%-ni təşkil edir. Baş Qafqazın cənub yamacında həmin qrup çaylara onun cənub-şərq qurtaracağında (Ağsuçay, Girdimançay və Göyçay) rast gəlinir.

Mühüm dərəcədə yağış sularının iştirakı ilə, başlıca olaraq yeraltı sulardan qidalanan çaylara Şirvan çayları (Pirsaatçay, Türyançay, Əlicançay, Daşaqılçay və s.) daxildir. Öz axınları boyu bu çaylar Step yaylası kimi təbii maneəyə rast gəldiklərindən onun şimal ətəkləri yaxınlığında səthə çıxan yeraltı sular hesabına əlavə olaraq xeyli qidalanır. Qar suları hesabına qidalanma burada 20%-dən artıq deyildir.

Toplanmış hidrometrik müşahidə məlumatlarına və digər hidroloji informasiyalara əsaslanaraq respublikanın iqtisadi rayonlarında formalaşan və ərazilərə tranzit şəkildə daxil olan çayların əsas morfometrik göstəriciləri işlənib hazırlanmışdır. Belə ki, Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamacının bir hissəsini əhatə edən Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun çaylarının uzunluğu 88–170 km arasında hövzələrinin sahəsi 572–1840 km², çayların düşməsi isə 1955–3570 m arasında təbəddüd edir. Abşeron – Qobustan iqtisadi rayonlarının ərazilərində mövcud olan çayların uzunluğu müvafiq olaraq 45–106 və 100–199 m arasında təbəddüd edir. Bu rayonların ərazilərində olan çay hövzələrinin sahəsi uyğun olaraq 203 – 800 və 1176–2280 km², bu çayların düşməsi isə müvafiq olaraq 1550–3807 və 827–2411 m hüdudlarında dəyişir.

Cədvəl 3

İqtisadi rayonlar üzrə respublika çaylarının əsas morfometrik göstəriciləri

№	Çaylar	Çayın yüksəkliyi, m		Çayın uzunluğu, km	Hövzənin sahəsi, km ²	Çayın düşməsi, m
		Mənbə	Mənsəb			
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu						
1	Türyançay	3680	110	170	1840	3570
2	Göyçay	1980	25	113	1770	1955
3	Girdimançay	2900	15	88	727	2885
4	Ağsuçay	2100	15	89	572	2085
Abşeron-Qobustan iqtisadi rayonu						
1	Sumqayıtçay	2000	-27	198	1751	2027
2	Ceyrankeçməz	800	-27	100	1176	827
3	Pirsaatçay	2400	-11	199	2280	2411

Abşeron-Qobustan iqtisadi rayonunun ərazisində mövcud olan çaylar sululuğuna görə azsulu və quruyan çaylardan ibarətdir. Bu çaylarda hidrometrik müşahidələr aparılan suölçmə işləri Sumqayıtçay, Ceyrankeçməz və Pirsaatçay üzərində yerinə yetirilmişdir. Ceyrankeçməz və Sumqayıtçay çayları üzərində hidrometrik müşahidə məlumatları müvafiq olaraq 12 və 33 ilə bərabər olmuşdur. Pirsaatçay üzərində müşahidə aparılan hidrometrik məntəqələr iki məntəqədən ibarət olmuşdur. Bunlardan birində 14 illik, digərində isə 35 illik hidrometrik axım sıraları qeydə alınmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov M.Ə., Rəhimov M.K. Böyük Qafqazın cənub yamacında yayılmış dağ-çəmən-meşə torpaqlarının deqradasiyası // Azərb. Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri. Dağlıq ərazilərin tarazlı inkişaf problemləri: X cild. Bakı: 2006, s.186-189.
2. Mərdanov İ.Ə., Rəhimova A.S., Mərdanov İ.İ. Yamacların meyilliyi və relyefin enerjisinin yamac proseslərinə təsiri (Girdimançay-Pirsaatçay hövzələri təmsalında) // Azərb. Coğraf. Cəmiyyət. VII qurultay. materialları, Bakı: 1998, s. 36-37.
3. Mərdanov İ.İ. Böyük Qafqazın yüksək dağlıq şəraitində torpaq eroziyası prosesinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi// Tətbiqi ekologiya problemləri. Ak. H. Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə həsr edilmiş elmi-metodik konfransın materialları, 3-5 dekabr, Bakı, 2002, s.103-104.

РЕЗЮМЕ
КЛИМАТ БАСЕЙНА ПИРСААТЧАЙ И ГИРДЫМАНЧАЙ
Агаев Т.Д., Мусаева М.А., Алмаммадли М.Г., Алиева Н.Ф.

Ключевые слова: *рельеф, горный ландшафт, климатические условия, подземные воды, воздушные массы, осадки, речной сток*

В статье рассмотрены климатические условия бассейна Пирсаатчай и Гирдыманчай. Эти реки расположены на юго-восточных склонах Главного Кавказского хребта. По геоморфологическому строению территория состоит из плато и средневысотных гор. Объем водных ресурсов в реках, формирующихся на южном склоне, включая Гирдыманчай в летний период, сравнительно больше, чем на других территориях (включая зоны Пирсаатчай). Это объясняется тем, что южный склон является высокогорной зоной.

SUMMARY
THE CLIMATE OF THE BASIN PIRSAATCHAY AND GIRDIMANCHAY
Agayev T.D., Musayeva M.A., Almamadli M.G., Aliyeva N.F.

Key words: *river discharge, relief, mountain landscape, climatic conditions, ground water, air masses, precipitation*

The article deals with the climatic conditions of the rivers Pirsatchay and Girdimanchay. These rivers are located in the south-eastern slopes of the Greater Caucasus mountain range. Geomorphologic structure of the territory consists of plateaus and medium-altitude Mountains. During the summer, the shallow waters of the southern slope, including Girdimanchay formed more than other areas of water resources (including Pirsatchay area). This is explained by the fact that the southern slopes are an area of high mountains.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	05.05.2016
	Son variant	27.09.2017

UOT 336.6

MATERIAL EHTİYATLARININ VƏ MƏSRƏFLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODLARI

ƏHMƏDZADƏ MEHMAN İMAMVERDİ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

e-mail: azmexim18@gmail.com

Açar sözlər: vergi yükü, material ehtiyatları, material məsrəfləri, alternativ qiymətləndirmə üsulları.

İstehsal fəaliyyətini həyata keçirmək üçün sahibkarlar əsas və köməkçi materiallar, yanacaq, komplektləşdirici məmulatlar, ehtiyat hissələri və digər material ehtiyatları alır və hesabatda onların faktiki maya dəyəri üzrə uçotunu aparırlar.

Nəzərə alsaq ki, müəssisələrdə və təşkilatlarda mühasibat uçotu və hesabatı ilə bağlı münasibətlər “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunla və “Büdcədən maliyyələşən idarə, müəssisə və təşkilatlarda mühasibat uçotunun planı və onun tətbiqinə dair “Təlimat”la tənzimlənir, onda bu qurumlarda material ehtiyatlarının və məsrəflərinin uçotunun aparılması qaydalarını müəyyənləşdirən qanunvericilik müddəalarını da məhz həmin mənbələrdə axtarmaq lazımdır. Hələ 1995–2004-cü illərdə tətbiq edilmiş “Mühasibat uçotu haqqında” birinci Qanunun 10-cu maddəsinə və Təlimatın “Material ehtiyatları” adlanan 2-ci bölməsinə uyğun olaraq, istehsala silinən material məsrəflərinin uçotu ehtiyatların qiymətləndirilməsinin metodlarından biri ilə (orta maya dəyəri üzrə; vaxta görə birinci alınanların maya dəyəri üzrə; vaxta görə sonuncu alınanların maya dəyəri üzrə) aparılır. Lakin həmin qanunun 1995-ci ildən və təlimatın isə 1998-ci ildən qüvvədə olmasına baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisələr və büdcədən maliyyələşən təşkilatlar material ehtiyatlarının və məsrəflərinin qiymətləndirilməsinin yeni üsullarının məzmununu və tətbiqi mexanizmini aydınlaşdırma bilmirlər. Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlar əsasında yenidən qurulduğu müasir dövrdə materialların yeni üsullarla qiymətləndirilməsinə maraq daha da artır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, material ehtiyatları və məsrəfləri uçotda və hesabatda onların faktiki maya dəyəri üzrə əks etdirilir. Faktiki maya dəyərinin müəyyənləşdirilməsi qaydası material qiymətlilərinin növündən, onların təşkilata daxil olması qaydasından və qiymət səviyyəsinin dinamikasından bilavasitə asılıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə tələb olunan materialları fasiləsiz surətdə dəyişilən bazar qiymətləri üzrə əldə edir. Material məsrəflərinin orta maya dəyəri üzrə uçota alınması hesabat göstəricilərinin təhrif olunması və mənfəətin məbləğinin süni surətdə azaldılması ilə nəticələnir [1, 25].

Yuxarıda göstəriləndiyi kimi, “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunla material ehtiyatlarının və məsrəflərinin vaxta görə birinci alınanların maya dəyəri və ya FIFO, habelə vaxta görə sonuncu alınanların maya dəyəri və ya LIFO üzrə qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

FIFO metodu (“First-in , first out”) mühasibat dilində “birinci daxil oldu – birinci satıldı” kimi başa düşülür. Bu metoddan istifadə ona əsaslanır ki, əvvəl alınan əmtəə-material ehtiyatları tez satılır və ya sərf olunur.

LIFO (“Last-in, first out”), yəni “axırındı alındı-birinci satıldı” metodu axırındı alınan vəsaitlərin birinci satılması və ya sərf olunması ideyasına əsaslanır.

Göstərilənlərlə yanaşı, Qərb firmalarında materialların qiymətləndirilməsi üçün daha iki metoddan (HIFO və LOFO) istifadə olunur. Məsələn: bu metodların tətbiq edilməsinə dair Almaniyanın Ticarət Məcəlləsində müvafiq müddəalar vardır. HIFO metodu ən baha qiymətə alınan

materialların, LOFO isə ən ucuz alınan materialların birinci növbədə sərf olunması fərziyyəsinə əsaslanır [4, 74].

Göstərilən metodların tətbiq olunma mexanizmini aydınlaşdırmaq üçün nəzərə alınmalıdır ki, rüb və il ərzində müxtəlif qiymətlər üzrə alınan və istehlak olunan materiallar neftayırma və sement zavodlarının, un dəyirmanlarının, çörək zavodlarının, tikinti müəssisələrinin və tikinti abadlaşdırma tədbirlərini həyata keçirən təşkilatların anbarlarına və ya yeraltı çənlərinə fasiləsiz surətdə daxil olur və istehsal məqsədləri üçün sərf edilir. Buna uyğun olaraq, rüblük və ya illik hesabatlarda faktiki material məsrəflərinin və hesabat dövrünün sonunda material üzrə qalığın yuxarıda nəzərdən keçirilən metodlarla qiymətləndirilməsi qaydasını benzindoldurma məntəqəsinin timsalında aydınlaşdıraraq. Nəzərə alınmalıdır ki, inflyasiya şəraitində müxtəlif qiymətlər üzrə alınan yanacaq məntəqənin çənlərinə axıdılır və oradan satılır. Satılacaq yanacağın maya dəyərini hesablanması üçün hesabat dövrünün əvvəlində və sonunda yanacağın çəndəki qalığının həcmi müəyyənləşdirilməlidir. Yekun məlumatlar cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1.

İlkin məlumatlar

Tarix	Əməliyyatlar	Miqdar (ton)	Vahidin maya dəyəri (min man.)	Ümumi maya dəyəri (min man.)
1 iyul	Qalıq	20	950,0	19000
10 iyul	Alınmışdır	200	980,0	196000
28 iyul	Alınmışdır	210	920	193200
9 avqust	Alınmışdır	150	1010	151500
25 avqust	Alınmışdır	200	1120	224000
10 sentyabr	Alınmışdır	220	1050	231000
25 sentyabr	Alınmışdır	250	1100	275000
III rüb	Satış üçün cəmi	1250	X	1289700
30 sentyabr	Qalıq	120	X	X

Tələb olunur: yuxarıdakı məlumatlar əsasında yanacaq materialları məsrəflərinin və qalığının maya dəyərini, orta maya dəyərini, FIFO, LIFO, HİFO LOFO metodları ilə hesablamaq.

Ən əvvəl rüb ərzində satılan yanacağın miqdarını hesablayırıq, yəni:

$$20 + (200 + 210 + 150 + 200 + 220 + 250) - 120 = 1130 \text{ ton}$$

III rüb ərzində satılan yanacağın maya dəyərini hesablanması.

a) Orta maya dəyəri üzrə: 1 ton yanacağın orta maya dəyərini rüb ərzində satılan yanacağın həcminə vurmaq lazımdır, yəni:

$$1) 1289700 : 1250 = 1031,76 \text{ man}$$

$$2) 1130 \times 1031,76 = 1165888,8 \text{ min man.}$$

$$b) \text{ FIFO üzrə: } (20 \times 950) + (200 \times 980) + (210 \times 920) + (150 \times 1010) + (200 \times 1120) + (220 \times 1050) + (130 \times 1100) = 1157700 \text{ min man.}$$

$$c) \text{ LİFO üzrə: } (250 \times 1100) + (220 \times 1050) + (200 \times 1120) + (150 \times 1010) + (210 \times 920) + (100 \times 980) = 1172700 \text{ min man.}$$

$$ç) \text{ HİFO üzrə: } (200 \times 1120) + (250 \times 1100) + (220 \times 1050) + (150 \times 1010) + (200 \times 980) + (20 \times 950) + (90 \times 920) = 1179300 \text{ min man.}$$

$$d) \text{ LOFO üzrə: } (210 \times 920) + (20 \times 950) + (1020 \times 980) + (150 \times 1010) + (220 \times 1050) + (250 \times 1100) + (80 \times 1120) = 1155300 \text{ min man.}$$

III rübün sonunda satılmış yanacaq qalığının maya dəyərini hesablanması:

a) Orta maya dəyəri üzrə:

$$120 \times 1031,76 = 123811,2 \text{ min man.}$$

$$b) \text{ FIFO üzrə: } 120 \times 1100 = 132000 \text{ min man.}$$

c) LİFO üzrə:

$(20 \times 950) + (100 \times 980) = 117000$ min man.

ç) HİFO üzrə:

$120 \times 920 = 110400$ min man.

d) LOFO üzrə:

$120 \times 1120 = 134400$ min man.

Fərz edək ki, Bakı şəhərində yerləşən benzindoldurma məntəqəsinin istehlakçılara yanacaq satışından əldə etdiyi rüblük gəlirin ümumi məbləği 1695000 min man. olmuşdur.

Müəssisənin yekun göstəricilərinin seçilən uçot üsulundan asılılığını müəyyən etmək üçün yuxarıdakı göstəricilərin köməyi ilə cədvəl quraq. Yekun məlumatlar cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2.

Çöstəricilərin adı	Orta maya dəyəri	FİFO	LİFO	HİFO	LOFO
Alışdan alınan gəlir (min man.)	1695000	1695000	1695000	1695000	1695000
Satılan yanacağın maya dəyəri (min man.)	1165888,8	157700	172700	179300	155300
Mənfəət (min man.)	529111,2	37300	22300	15700	39700
Mənfəət vergisinin dərəcəsi (%)	20	20	20	20	20
Mənfəət vergisinin məbləği (min man.)	105822,2	107460	104460	103140	107940

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, eyni bir müəssisənin məlumatları əsasında hesablanmış göstəricilər (mənfəət və mənfəətdən tutulan verginin məbləği) satılan yanacağın maya dəyərinin hesablanması metodundan bilavasitə asılıdır. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan FİFO və LİFO metodlarının tətbiq edilməsi qaydası yerli müəssisələr tərəfindən mənimsənilməyib, onda Azərbaycanın müəssisələrində material məsrəflərinin və qalıqlarının orta maya dəyəri üzrə qiymətləndirilməsi barədə nəticə çıxarmaq mümkündür. İnflyasiya şəraitində pulun qazanılması və kapitalın artırılması problemi ilə qarşılaşan müəssisələr özləri üçün vergi yükünün azaldılmasına səy göstərirlər [3, 24.]. Hesabat göstəricilərini təhrif etmək yolu ilə bu məqsədə nail olan müəssisə rəhbərləri sonrakı auditor yoxlamasının nəticələrindən asılı olaraq, inzibati və ya cinayət məsuliyyətindən qaça bilmirlər.

Lakin yuxarıda nəzərdən keçirilmiş alternativ qiymətləndirmə üsullarının tətbiq edilməsi ilə bağlı məsələ qanunvericilik qaydasında həll edilərsə, müəssisələr onlardan hər hansı birini tətbiq etməklə, vergi yükünün qanuni yolla azaldılmasına nail ola bilərlər. Belə ki, inflyasiya şəraitində fəaliyyət göstərən benzindoldurma məntəqəsi yanacağın maya dəyərini LİFO üzrə uçota alarsa, orta maya dəyəri metodu ilə müqayisədə vergi yükü 1,3 mln. man. Azaldı, HİFO üsulunun tətbiq edilməsi nəticəsində isə müəssisənin 2,7 mln. man. vəsaitinə qənaət edilərdi.

Beləliklə, onilliklər ərzində Avropa ölkələri iqtisadiyyatının tənzimlənməsi sahəsində özünün səmərəliliyini təsdiq etmiş alternativ uçot üsullarının Azərbaycan müəssisələri tərəfindən tətbiq edilməsini nəzərdə tutan təlimatın hazırlanmasının zəruriliyi şübhə doğurmur.

Elmi yeniliyi: Qanunvericiliklə təsbit edilmiş qiymətləndirmə üsullarının təcrübədə tətbiqi mexanizmi əsaslandırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Firmalarda vergi yükünün azaldılması məqsədilə istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədzadə M. Biznes plan praktikum. Bakı: Nafta-press, 2010, 60 s.
2. Роберт Н. Антони. Основы бухгалтерского учета. М.: Триада НТТ, 1993, 311с.
3. Крылова Н.С. Как писать бизнес-план. М.: ПРИОР, 1993, 125с.
4. Чернов В. П., Эйсенер Ю.Н. Бизнес-план рабочая книга. СПб.: ЭИС, 2012.

РЕЗЮМЕ

МЕТОДЫ ОЦЕНКИ МАТЕРИАЛЬНЫХ ЗАПАСОВ И ЗАТРАТ

Ахмедзаде М.И.

Ключевые слова: *налоговое бремя, материальные запасы, материальные затраты, альтернативные методы оценки.*

Статья посвящается рассмотрению методов оценки материалов, обеспечивающих снижение налогового бремени экономических субъектов. Указанные методы регулируются нормами бухгалтерского законодательства переходного периода. Вероятность практического использования методов Европейского континентального учета в условиях азербайджанской экономики велика. Изучение альтернативных методов учета, подтвердивших свою эффективность в сфере регулирования экономики Европейских стран, способствует повышению уровня экономического образования в университетах.

SUMMARY

EVALUATION METHODS OF MATERIAL RESOURCES AND EXPENSES

Ahmadzade M.I.

Key words: *tax burden, material resources, material costs, alternativ evaluation methods*

The article is devoted to studying the evaluation methods providing reducing the tax burdien of economic entities. Displayed methods are regulated by the rules of financial accounting legislation of transitional period. Probability of practical use of European continental accounting methods is high in Azerbaijan's economy condition. Studying alternative accounting methods that have confirmed the effectiveness in European countries in the field of economical regulation may allow to raise the level of economic education at universities.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	28.12.2016
	Son variant	27.09.2017

UOT 339

**BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRİN
QLOBALLAŞMASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ**¹MƏMMƏDOV İLQAR SƏMƏNDƏR oğlu²TAĞIYEVA AİDƏ VALEH qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-baş laborant

e-mail:aidatagiyeva02@gmail.com

Açar sözlər: qloballaşma, əmtəə, informasiya, texnologiya, kapital, resurslar, təbii ehtiyatlar, transmilli korporasiya

Qloballaşma prosesinin neqativ cəhətlərinə – daxili bazara davamlı dempinq təzahürlərinin güclənməsi nəticəsində yerli əmtəə istehsalçıların çoxsaylı çətinliklərə məruz qalması, Elmi-Texniki Tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin istehsalda tətbiqi nəticəsində iş yerlərinin itirilməsi, əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi arasındakı təbəqələşmənin güclənməsi və sair amillər aid edilir.

Qloballaşma prosesi mahiyyət etibarilə əmtəə, xidmətlərin, işçi qüvvəsinin informasiya, texnologiya və kapital resurslarının maneəsiz hərəkəti, iqtisadi sərhədlərin və fəaliyyət zonalarının liberallaşdırılması, təbii ehtiyatlardan istifadənin azad bazar konyukturuna tabe etdirilməsi ilə səciyyələnən tədbirlərin məcmusu kimi dəyərləndirilir. Araşdırmalar göstərir ki, qloballaşma prosesinin daha geniş coğrafi əraziləri əhatə etməsində önəmli rol qlobal strukturlar oynayır. Xüsusilə, əsrlərin qovşağında qloballaşma prosesinin daşıyıcısı kimi, qlobal müəssisələr, başqa sözlə, transmilli korporasiyalar əhəmiyyətli rola malikdir.

Qloballaşma prosesinin beynəlxalq iqtisadi və təsərrüfat münasibətləri sferasında daha genişmiqyaslı rola malik olması, onun siyasi proseslərlə sıx əlaqəsilə şərtlənir. Analitiklərin araşdırmalarından belə nəticəyə gəlmək olar ki, qloballaşma kifayət qədər uzunmüddətli tarixi prosesi əhatə etsə də, onun daha güclü sürət alması XXI əsrin zaman etibarilə sonlarına təsadüf edir. Belə ki, XXI əsrin son onilliyində cəmiyyətdə baş verən geosiyasi dəyişikliklər dünya sosialist düşərgəsinin dağılmasına, nəticədə, postsovet və postsosialist məkanında yerləşən regionların açıq satış bazarlarına və sərbəst iqtisadi zonalar çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Dünyada baş verən geosiyasi dəyişikliklər, ilk növbədə, beynəlxalq aləmdə inkişaf etmiş dövlətlərin superiqtisadi güc mərkəzlərinə çevrilməsilə nəticələnmişdir. Təhlil göstərir ki, qloballaşma prosesinin siyasi motivləri bütün dövrlərdə mübaliğəsiz olaraq iqtisadi məqsədlərə xidmət etmişdir. Əslində, bütün dövrlərdə hərbi siyasi qarşıdurmalar və ziddiyyətlər ərazi ilhaqına, təbii ehtiyatların xammal və satış bazarlarının ələ keçirilməsinə xidmət etməklə, bu və ya digər dərəcədə qloballaşma prosesinə yardımçı olmuşdur.

Qloballaşma prosesi uzunmüddətli tarixi mərhələlər keçmişdir ki, bunlara da aşağıdakılar şamil edilir:

- feodal müharibələr;
- qədim sivilizasiyaların və imperiyaların təşəkkülü və inkişafı;
- şəhərlərin, nəqliyyat və ticarət mərkəzlərinin yaranması;
- dünyanın coğrafi və iqtisadi cəhətdən bölüşdürülməsi;
- imperiyaqların dağılması;
- yeni satış bazarlarının yaranması və genişlənməsi;
- Transmilli korporasiyaların inkişafı;
- İnternet texnologiyalarının inkişafı.

Qloballaşma prosesinə qərb iqtisadçıları tərəfindən müxtəlif aspektlərdə yanaşılır. Bir sıra iqtisadçılar qloballaşma prosesini, xüsusilə, müsbət məqamlarını önə çəkərək, xarici ticarətin həcmnin artmasını, əmtəə və kapital dövriyyəsinin genişlənməsini, eləcə də təsərrüfat əlaqələrinin genişlənməsinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə təsirini yüksək qiymətləndirirlər.

Onlar belə bir argumenti ön plana çəkirlər ki, iqtisadi əlaqələrin liberallaşması fonunda əmtəə və xidmətlərin, texnologiyaların, kapitalın, işçi qüvvəsinin və informasiyaların ölkələr arasında manesiz hərəkətin təmin olunması məhsul bolluğuna, bazarların genişlənməsinə əlverişli şərait yaradır. Digər iqtisadçılar isə qloballaşma prosesinin xüsusilə neqativ cəhətlərini vurğulamaqla onun sürətli sıçrayışının neqativ tərəflərini göstərirlər. Onlar belə bir argumenti əsas götürürlər ki, qloballaşma prosesinin, xüsusilə, dempinq təzahürlərilə müşayiət olunması əksər hallarda suveren ölkələrin milli iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir və bu da super güclərin və ondan asılı olan ölkələrin sayının artmasına səbəb olur. Məhz bütün bunlar da dünyada anti-qlobalist hərəkatının güclənməsilə müşayiət olunur. Bu hərəkatın nümayəndələri bu və ya digər beynəlxalq təşkilatlar və dövlətlərin istəyilə liberallaşmanın ifrat səviyyəyə çatmasını qloballaşmanın mənfi təzahürləri kimi dəyərləndirirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir inkişaf etmiş ölkə iqtisadiyyatının bütövlükdə liberallaşmasının tərəfdarı deyil. Baxmayaraq ki, bu amillər Ümumdünya Ticarət Təşkilatı prinsiplərinə ziddir, həmin ölkələr, xüsusən də, ABŞ və Avropa Birliyi ölkələri öz milli maraqlarını qorumaqdadırlar. Araşdırmalar göstərir ki, 60-70-ci illərlə müqayisədə sonrakı dövrdə iqtisadiyyatda dövlətin rolu nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəlmiş, ABŞ-da özəlləşmənin sürəti aşağı düşmüş, liberallaşmanın tempi ləngimişdir.

Hazırda qloballaşma ilə bağlı dünyada iki qütbləşmə mövcuddur. Bunlardan birincisi dünyada qloballaşma ideyasının tərəfdarları, ikincilər isə antiqloballaşma cəbhəsində birləşənlərdir. Antiqloballaşma tərəfdarlarının əksəriyyəti qloballaşmanın, xüsusilə, kommunikasiya sisteminin inkişafı ilə əlaqədar olan beynəlxalq əlaqələrin liberallaşdırılmasının əleyhinə deyillər. Lakin onlar əmtəə və xidmətlər bazarına sərbəst daxilolmanı təmin edən, eyni zamanda dövlət tərəfindən yerli əmtəə istehsalçılarına zəruri hallarda maliyyə dəstəyini nəzərdə tutan təmərküzləşmə prosesinə üstünlük verirlər.

Artıq mübaligəsiz qeyd etmək olar ki, XX əsrin sonlarından və XXI əsrin başlanğıcından etibarən qloballaşma prosesi kiçikliyindən və böyüklüyündən asılı olmayaraq, bütün ölkələrin ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatlarına sürətlə müdaxilə edə bilmişdir. Doğrudur, bu prosesdən hansı ölkələrin iqtisadi səmərə əldə edəcəyi tamamilə başqa bir problemin mövzusudur, lakin bununla belə, qloballaşmanın hazır məhsullarının, eləcə də elm tutumlu məhsulların ixracı ilə ixtisaslaşmış ölkələrin səmərə əldə edəcəyi şübhəsizdir. Təbiidir ki, iqtisadiyyatı beynəlxalq bazar konyunkturundan asılı olan ölkənin strateji baxımdan zərərlə üzləşəcəyi də istisna olunmur. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra beynəlxalq münasibətlər sisteminə inteqrasiya olunmaqdadır və bu istiqamətdə hüquqi və iqtisadi transformasiya tədbirləri həyata keçirilmişdir. Transformasiya prosesinin, ilkin dövlətlərində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar daha çox keçmiş mərkəzləşdirilmə sisteminin dağılmasına və iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun adaptasiya edilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Bu mərhələdə əsas diqqət iqtisadi qanunvericiliyin formalaşdırılmasına, mülkiyyətin özəlləşdirilməsinə, inhisarçılıq sisteminin dağılmasına yönəldilmişdir.

İqtisadi qanunvericiliyin mühüm tərkib hissəsi kimi daxili bazarda rəqabətin qorunması, qanunsuz inhisar fəaliyyətinin, haqsız rəqabətin və haqsız reklamın qarşısının alınması, məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması məqsədilə rəqabət siyasətini həyata keçirmək üçün antiinhisar və ya rəqabətin qorunması qanunvericiliyi yaradılmışdır. Təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsinin qanunvericilik bazası işlənib hazırlanmışdır. Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılmasının əsasını rəqabətin təmin edilməsi təşkil edir. Milli iqtisadiyyatda rəqabətin qorunmasının əsas prinsipləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks olunmuşdur.

Milli iqtisadiyyatın formalaşdığı müasir şəraitdə İqtisadi İnkişaf Nazirliyi eyni zamanda rəqabətin stimullaşdırılması və iqtisadi qanunvericiliyə əməl edilməsinə yönəldilən funksiyalarını da həyata keçirir ki, bunlara da aşağıdakılar şamil edilir:

-Azərbaycan Respublikasının “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında”, “Təbii inhisar haqqında”, “Reklam haqqında” və “Maliyyə-sənaye qrupları haqqında” qanunlara əməl olunmasına dövlət nəzarəti;

-təsərrüfat subyektlərinin birliklərinin yaradılması, yenidən təşkili və ləğv edilməsi zamanı antiinhisar qanunvericiliyinə riayət edilməsinə dövlət nəzarəti;

-səhmlərin (payların) və sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi şərtlərini müəyyənləşdirməyə və ya onun ali idarəetmə orqanının funksiyalarını həyata keçirməyə imkan verən hüquqlarının əldə olunması zamanı təsərrüfat subyektləri arasında bağlanmış əqdlərin reallaşdırılmasında antiinhisar qanunvericiliyinə riayət edilməsinə dövlət nəzarəti;

-antiinhisar qanunvericiliyi təsərrüfat subyektlərinə özlərinin inhisar mövqeyindən sui-istifadə etməyi, təsərrüfat subyektləri arasında ayrı-seçkilik yarada biləcək fəaliyyəti, rəqabətin məhdudlaşdırılmasına səbəb olan sazişləri qadağan edir;

-antiinhisar qanunvericiliyi haqsız rəqabətin yolverilməzliyini tələb edir. "Haqsız rəqabət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq, haqsız rəqabətin aşağıdakı formaları müəyyən edilir;

- rəqabət aparan firmaların təsərrüfat fəaliyyətinin öyrənilməsi;
- rəqabət aparan subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətinin nüfuzdan salınması;
- rəqabət aparan firmaların təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə;
- haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti;
- haqsız işgüzarlıq davranışı;
- istehlakçıların çaşdırılması.

Göstərilən qanunun tələblərinə uyğun olaraq, haqsız rəqabətin forması kimi müəyyən edilmiş həmin hərəkətlər qadağan edilir.

Beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşması şəraitində milli iqtisadiyyatın qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biri xarici ticarət fəaliyyətinin UDT-nin prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra respublikamızın beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə inteqrasiya olunması ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov T.Ə. Firmanın iqtisadiyyatı, Bakı: Azərənəşr, 2009, 600 s.
2. Şahbazov K.A., Həsənov H.S. İdarəetmə qərarları, Bakı: İqtisad Universiteti, 2014, 176 s.
3. Abbasbəyli A., Nəcəfov E. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi, Bakı: Mütərcim, 2007, 208 s.

РЕЗЮМЕ

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Мамедов И.С. Тагиев А.В.

Ключевые слова: Глобализация, торговля, информация, технологии, капиталресурсы, природные ресурсы, транснациональные корпорации.

В данной статье исследуется роль международных отношений в современном мире в контексте глобализации. Автор анализирует некоторые государственные меры, предпринимаемые в области интеграции экономики Азербайджана в мировую экономику, а также рассматривает направления развития экономики Азербайджана в условиях глобализации.

SUMMARY

SOME PROBLEMS OF GLOBALIZATION OF INTERNATIONAL RELATIONS IN MARKET ECONOMY

Mammadov I.S., Taghiyeva A.V.

Key words: globalization, commodity, information, technology, capital resources, natural resources, transnational corporations

This paper examines the role of international relations in modern world from globalization context. Author has analysed some state measures of Azerbaijan economy for integration into world economy, too. He also takes into consideration some directions of Azerbaijan economy for its globalization.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	21.11.2016
	Son variant	27.09.2017

UOT 336.714

AMORTİZASIYA SİYASƏTİ İNVESTİSIYA QOYULUŞLARININ ARTIRILMASI VASİTƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

¹HÜSEYNOVA MƏLAHƏT SOLTAN qızı²ƏHMƏDOVA TƏRANƏ MÜTƏLLİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2- müəllim

e-mail: tarana.7474@mail.ru*Açar sözlər: investisiya, amortizasiya siyasəti, əsas fondlar, maliyyə, vergi, təkrar istehsal*

İnvestisiyaların cəlb olunması və səmərəli istifadə edilməsi probleminin həlli konseptual, sistemli, metodoloji yanaşma olmadan mümkün deyil. Ölkə iqtisadiyyatı üzrə bütövlükdə və onun ayrı-ayrı sahələrində investisiya proseslərinin idarə edilməsi onların inkişaf strukturunun dəyişməsinə və dinamikasına təsir edən amillərin kompleks tədqiqini tələb edir. İnvestisiyalaşma üzrə idarəetmə qərarlarının formalaşmasına təsir edən makroiqtisadi şəraitin öyrənilməsi zəruridir. İqtisadiyyatda baş verən dərin və səmərəli dəyişikliklər yalnız investisiyaların yeni idarəetmə mexanizmlərinin formalaşması və fəal istifadəsi zamanı mümkündür.

Dövlətin investisiya siyasətinin formalaşdırılmasının elmi cəhətdən əsaslandırılmış prinsiplərinin işlənilib hazırlanması zəruridir. Təsərrüfat subyektlərinin investisiya siyasətinin formalaşdırılması prinsipləri investisiya proseslərinin idarə edilməsi metodologiyasının ən mühüm tərkib ünsürlərindən biridir. Bu prinsiplərin yaradıcılıqla istifadəsi bütövlükdə respublika və onun regionları, ümumilikdə iqtisadiyyat və onun sahələri üzrə məqsədli inkişaf proqramlarının maliyyələşdirilməsi üçün investisiyaların seçimi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə kömək etməlidir. Bazar iqtisadiyyatında investisiyanı müəyyən edən birbaşa amillər xalis mənfəətin gözlənilən norması və real faiz dərəcəsidir. Əgər xalis mənfəətin gözlənilən norması faiz dərəcəsinə ötərsə, onda investisiya mənfəətli olur. Ümumiyyətlə, investisiya qərarlarına təsir edən vasitələri şərti olaraq üç qrupa – makroiqtisadi, mikroiqtisadi və institusionala – bölmək olar. Makroiqtisadi vasitələrə investisiyanın ümumi iqtisadi mühitini müəyyən edən və məhz faiz dərəcəsinə, iqtisadi artım tempinə və xarici ticarət rejiminə təsir edən vasitələr aid edilir. Mikroiqtisadi vasitələrə investisiyanın tərkib hissələrinə, yaxud ayrı-ayrı sahələrə – vergi dərəcəsi, amortizasiya qaydası, güzəştli kreditlərə təsir göstərən tədbirlər aiddir. İnstitusional vasitələr, xüsusi investorların investisiya proqramlarını əlaqələndirməyə imkan verir və özünə investisiya siyasətini həyata keçirən dövlət orqanlarını, sahibkar təşkilatlarını, informasiya sistemlərini daxil edir.

Məqalədə biz investisiyaya mikroiqtisadi baxımdan yanaşacağıq. İnvestisiyanın tənzimlənməsinin mikroiqtisadi vasitələri arasında birinci yerdə firmaların sərəncamında qalan fondların həcminə birbaşa təsir göstərən tədbirlər durur. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsinə istiqamətlənən potensial vəsaitlər amortizasiya fondlarından və bölüşdürülməyən mənfəətdən ibarətdir. Müxtəlifnövlü kapital aktivlərinə amortizasiya ayırmaları dövlətin vergi rejimi ilə müəyyən olunur. Ona görə ki, bu vəsaitlər müəyyən vergi tutulan mənfəətdən hesablanır. Deməli, əgər firma mənfəətinin nə qədər böyük hissəsini amortizasiyaya ayırırsa, bir o qədər az vergi ödəyər və investisiya layihələrini maliyyələşdirmək üçün onda çox vəsait qalar. Firma üçün sürətləndirilmiş amortizasiya rejimi daha əlverişlidir. Bu baxımdan amortizasiya siyasətinin roluna xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Amortizasiya siyasəti potensial investisiyanın maliyyələşdirilməsinə zəmin və mənbə yaradır. Ona görə də bu siyasətin daim təkmilləşdirilməsi zəruridir [1].

Amortizasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsində həlledici rol, hər şeydən əvvəl, amortizasiya qanunvericiliyinin əsas fondların qruplarının böyüdülməsi hesabına sadələşdirilməsi oynayır. Əsas

kapitalın sıradan çıxması və köhnəlməsinin maliyyə ifadəsi olaraq onun vergi tutulmayan dəyərinin bir hissəsinin hər il amortizasiya fonduna çıxılmasıdır. Belə ki, bu fond mənfəətdən deyil, istehsal xərcləri hesabına yaradılır. Bu fond təsərrüfat obyektini iş qabiliyyətli vəziyyətdə saxlamaq üçün istifadə olunan kapital qoyuluşlarını maliyyələşdirən mənbədir. Amortizasiya ayırmaları hesabına maliyyələşdirilən kapital qoyuluşları istehsal prosesi nəticəsində köhnəlmiş və sıradan çıxmış əsas fondların təkrar istehsalının obyektiv və açıq zərurət olmasını əks etdirir. Əgər avadanlığın fiziki və mənəvi aşınması təmir olunmasa, yenilənməyə, onda əmtəə və xidmətlərin istehsalı dayanar. Əsas fondların geniş təkrar istehsalı mexanizminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, amortizasiya çıxılmalarının başlanğıcı ilə sıradan çıxmış avadanlığın, alətlərin, binaların əvəz olunması zərurəti arasında vaxt ayrılığı mövcuddur. Bu vaxt ayrılığı əsas kapitalın maddi daşıyıcılarının xidmət müddətinə bərabərdir.

Amortizasiya çıxımları avadanlığın ilkin işləmə anından başlayır, aşınmış maşınların yenisi ilə əvəz olunması zərurəti isə avadanlığın ləğvi ilə başlayır. Əgər amortizasiya fonduna daxil olan vəsaitlər o dərəcədə investisiyalara istifadə olunarsa, onda istehsal güclərinin başqa mənbələrdən əlavə kapital qoyuluşu olmadan genişlənməsi, yəni istehsal güclərinin təbii artımı baş verər.

Qeyd olunduğu kimi, amortizasiya ayırmalarının illik ölçüləri avadanlığın xidmət müddətindən asılıdır və məsrəflərin məbləğinə və vergi tutulan mənfəətin ölçülərinə təsir edir. Bununla belə, avadanlığın, binanın, nəqliyyat vasitələrinin xidmət vaxtı nisbi məna kəsb edir. Bir sahibkar köhnə qurğuları istifadə etməyə hazırdır, digəri isə texniki yeniliklər ortaya çıxdıqca maşın parkını təzələndirməyə maraqlıdır. Sahibkarlar amortizasiya fonduna ayırmaların artımında maraqlıdırlar. Belə ki, bu vəsaitləri mənfəətlə müqayisədə investisiyaların maliyyələşdirilməsində istifadə olunması daha sərfəlidir və bu vəsaitlərdən vergi ödənilmir.

Amortizasiya ayırmalarının ölçülərinə dövlətin də xüsusi marağı vardır. Çox kiçik amortizasiya ayırmaları - milli miqyasda kapital qoyuluşları üçün, geniş, təkrar və sadə istehsal üçün məşğulluğun, tələbin təmin olunması üçün kifayət etmir. Böyük miqyasda ayırmalar investisiyaların artımına, əsas kapitalın yenilənməsinə gətirsə də, vergitutma bazası olan, elan olunmuş mənfəətin azalmasına gətirir, yəni, büdcəyə vergi daxilolmalarını azaldır. Həddindən çox amortizasiya çıxılmaları süni investisiya bumuna, konyunkturanın şişməsinə gətirib çıxara bilər. Onlar sosial-siyasi nöqteyi-nəzərdən də çox təhlükəlidir. Dövlət büdcəsinin gəlir hissəsində mənfəətdən vergi gəlirlərinin azalması digər qrup vergi ödəyicilərinin narazılığına gətirib çıxara bilər. Əsas kapitalın maddi daşıyıcılarının xidmət müddətinin və onların sıradan çıxması qaydasının müəyyən edilməsi bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə dövlətin funksiyası olmuşdur.

Əsas fondların dəyərinin qiymətləndirilməsində və amortizasiya normasının müəyyənəndirilməsində, həmçinin ayrılmış amortizasiyanın istehsalın yenilənməsi məsələsinin həlli baxımından məqsədli istifadə olunmasının təmin olunmasında müəssisələrin müstəqilliyi az əhəmiyyət kəsb etmir. Sürətləndirilmiş amortizasiya sferasının genişləndirilməsi də zəruridir.

Amortizasiya prosesinin sürətləndirilməsinin təbii məhdudlaşdırıcısı müəssisənin səmərəli işinin təmin olunmasının zərurliyi. Müəssisənin reallaşdırdığı məhsula elastik tələbin mövcudluğu şəraitində onun amortizasiyanın artımına adekvat qiymət artımı imkanı mövcud olmur. Ona görə də sürətləndirilmiş amortizasiya metodundan istifadə edilən zaman ayırmaların məbləği balans mənfəətini aşmamalıdır. Sürətli amortizasiya əsas vəsaitlərin həqiqi istismar dövründən daha qısa müddətdə amortizasiya fonduna silinməsidir. Bu halın iqtisadi mahiyyəti maşın, avadanlıqların, binaların və qurğuların fiziki köhnəlməsi prosesi dövründə kalkulyasiya olunan istehsal xərclərində əsas kapitalın əşya daşıyıcılarının dəyərinin istehsal olunan mallara və xidmətlərə aid edilməsindən ibarətdir. Dövlət nizamlayıcı orqanları amortizasiya silinmələrinin dərəcələrini və qaydalarını dəyişdirməklə istehsal xərclərinə aid edilərək vergidən azad olunan və yeni kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üçün amortizasiya fonduna keçirilən sərbəst mənfəət hissəsini müəyyən edir. Müasir şəraitdə əksər inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə amortizasiya ayırmaları investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi hesab olunur. Bu, müxtəlif illərdə

müxtəlif ölkələrdə məcmu investisiyanın 50%-dən 80%-ə qədərini təşkil edir. Əsas kapitalın amortizasiya silinmələrinin norma və modellərinin dəyişdirilməsi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin ən əsas alətlərindən biridir.

Sürətli amortizasiya silinmələri mənfəətin kapitallaşdırılması formalarından biridir. Mənfəətin kapitallaşdırılma belə çevrilməsi daha tez, rahat və ucuz başa gəlir. Belə ki, o nə azad kapital bazarından cəlb edilmiş vəsait, nə də satılmış səhmlər üzrə səhmdarlara ödənilən dividend ödənişlərinin vasitəsilə ifadə olunur və başlıca olaraq büdcəyə vergi ödənişi ilə müşayiət olunmur. Əsas kapitalın müasir sürətli amortizasiya silinmələri, mənfəətin vergidən azad olunması yolu ilə avadanlıq, bina və tikililərin həqiqi köhnəlməsi prosesindən tez, məcburi investisiya olunması şərti ilə təkrar istehsalın dövlət tərəfindən nizamlanmasının miqyasını əks etdirir.

Əsas fondların sürətli amortizasiyası korporativ biznesin investisiya fəallığına təsir göstərməyin ən mühüm yollarından biri kimi çıxış edir. Sürətli amortizasiya mexanizmi vasitəsilə kapital qoyuluşunun spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, kapitallaşdırılan mənfəətin əhəmiyyətli hissəsi mənfəət şəklində deyil, malların və xidmətlərin istehsal xərclərinin tərkib hissəsi şəklində özünü göstərir.

Amortizasiya ayırmalarının həcmi azalmaması və istifadəsinin səmərəsiz qalmaması üçün amortizasiya fonduna bütün ayırmalar dərhal əsas kapitalın yeni investisiyasına sərf olunmalıdır. Respublikamızda amortizasiya ayırmalarının və amortizasiya fondundan vəsaitlərin istifadəsi sisteminin qaydaya qoyulması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilməlidir. İlk növbədə, kiçik və orta müəssisələrə silinmələr üzrə bəzi güzəştlər verilməlidir. Amortizasiya fondlarının indeksləşdirilməsi aparılmalıdır. Sürətli amortizasiya silinmələrinin dinamik və diferensial sistemlərinin tətbiqinin zəruriliyi dövlət büdcəsinin gərginliyi və bununla bağlı olaraq mənfəətdən vergi yığımları hissəsindən imtina etməyin mümkünsüzlüyü ilə üzləşir [2].

Əsas kapitalın dövlət tərəfindən icazə verilmiş sürətli amortizasiya silinməsinin kütləvi tətbiqi aşağıdakılarla nəticələnər:

- kapitalın dövriyyəsi artır;
- amortizasiya fondunda gizlədilmiş mənfəət yığım və istehlaka bölgü nəticəsində tutulduğu üçün yığımın milli gəlirdəki payı və tempi artır;
- sürətli amortizasiya silinməsi süni şəkildə istehsal xərclərini artırmaqla yanaşı, qiymət artımına şərait yaradır;
- sürətləndirilmiş silinmə nəticəsində balans mənfəətinin süni surətdə azalması, mənfəətdən büdcəyə vergi daxilolmalarının azalmasına səbəb olar, büdcə gəlirlərinin strukturu dəyişər;
- balans mənfəətinin azalması dividendlər şəklində ödənilən mənfəətin mütləq həcmi və ümumilikdə onların səviyyəsini aşağı salar;
- sürətləndirilmiş amortizasiya silinməsi əsas fondların balans dəyərinin bazar dəyərindən kənarlaşmasını şərtləndirir;
- kapital qoyuluşunun ənənəvi maliyyələşdirmə metodları zamanı pul vəsaitləri çoxsaylı mərhələlərlə kapitallaşdırıldıqda, sürətləndirilmiş amortizasiya silinməsi hesabına investisiya təminatı zamanı bu proses çox sadə, sürətli olmaqla yanaşı, onun əhəmiyyətli hissəsinin vergilərdən azad olunması ilə müşahidə olunur.

Antiböhranlı tənzimləmə vasitəsi kimi əsas kapitalın sürətli amortizasiya silinməsi siyasətinin daxili ziddiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: böhran dövrü istehsal güclərinin yüklənməsi və məhsul buraxılışı azalır, eyni zamanda hökumət əsas kapitalın ilkin dəyərinin daha böyük hissəsini silməyə icazə verir ki, bu da mənfəətin əhəmiyyətli hissəsini amortizasiya fondunda, daha doğrusu, istehsal xərclərində vergidən yayındırmaq imkanı verir. Lakin istehsal xərcləri böhran vaxtı onsuz da artır: alıcıların ödənişi çətinləşir, məhsulanlar müflisləşir, məhsulların saxlanması və satışına çəkilən məsrəflər artır, kredit bahalaşır [3].

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə almaqla, hesab edirik ki, Azərbaycanda dövlətin amortizasiya siyasəti sahəsində hesablaşmanın real bazasına malik amortizasiya sisteminin

formalaşması vəzifəsi durur. Amortizasiya siyasəti metodlarının seçilməsi zamanı islahatlar həyata keçirilmiş müəssisələrin azadlıq dərəcəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş aşağıdakı dəyişiklikləri aparmaq zəruridir:

- işləyən və işləməyən əsas fondları müəyyən etmək məqsədilə müəssisələrin əsas fondlarının siyahıya alınmasının həyata keçirilməsi;
- əsas vəsaitlərin siyahıya alınması ilə və işləməyən əsas fondları təsərrüfat dövriyyəsiindən çıxarmaqla eyni vaxtda əsas vəsaitlərin növbəti yenidən qiymətləndirilməsinin aparılması;
- hesablama normaları, metodları, istifadə istiqamətləri də daxil olmaqla təzələnmiş amortizasiya sisteminin istifadəsi haqqında əsasnamənin, eləcə də amortizasiya sisteminin tənzimlənməsi və dəyişdirilməsi qaydası haqqında əsasnamənin hazırlanması;
- investisiya ehtiyaclarına istifadə olunan amortizasiyadan vergi tutulması haqqında əsasnamənin işlənilib hazırlanması;
- sürətli amortizasiya istiqamətində amortizasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi;
- qeyri-xətti amortizasiya metodlarından, o cümlədən ikiqat amortizasiya normalarının tətbiqi yolu ilə azalan qalıq metodundan istifadə;
- amortizasiya normalarının sadələşdirilməsi və genişləndirilməsi;
- özəlləşdirmə nəticəsində müəssisə tərəfindən alınan əsas fondlara azaldılmış amortizasiya ayırmaları normativlərinin müəyyən edilməsi;
- müəssisələrdə təsərrüfat dövriyyəsiindən çıxarılmış əsas kapitalın fəallaşdırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- müəssisələrə xərcləri azaltmaq imkanı vermək məqsədilə amortizasiyanın hesablanması və əsas fondların qiymətləndirilməsi qaydasının dəyişdirilməsi və s.

Kapital qoyuluşunun stimullaşdırılması üçün amortizasiya siyasətindən istifadə olunması sərhədləri haqqında bütün yuxarıda qeyd olunanlar eyni dərəcədə vergi stimullarına da şamil edilir. Təsərrüfat subyektlərinin amortizasiya ayırmalarının təyinatı üzrə istifadə etməsi üçün amortizasiya ayırmaları haqqında hüquqi-normativ sənəd çox mühüm rol oynaya bilər. Həmin sənəd vasitəsilə ziyanla işləyən müəssisə də investisiya üçün amortizasiya hesabına vəsait əldə etmiş olar. Ümumiyyətlə, elə bir qanunun qəbul edilməsinə zərurət vardır ki, məhz bu qanun amortizasiya ayırmalarının məcburi qaydada əsas kapitala- investisiya mənbəyinə çevrilməsini təmin etsin.

Elmi yeniliyi: məqalədə investisiya qoyuluşlarının artırılmasında amortizasiya siyasətinin rolu nəzərdən keçirilmiş, əsas kapitalın dövlət tərəfindən icazə verilmiş sürətli amortizasiya silinməsinin kütləvi tətbiqinin nəticələrinə baxılmış, amortizasiya siyasəti metodlarının seçilməsi zamanı islahatlar həyata keçirilmiş müəssisələrin azadlıq dərəcəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş bir sıra dəyişikliklərin aparılmasının zəruriliyi vurğulanmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Əsas kapitalın sürətləndirilmiş amortizasiyası iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi üçün güclü alətdir və onun köməkliyi ilə ümumi investisiya qoyuluşunun miqyas və strukturunu proqnozlaşdırmaq olar. Ona görə də respublikamızda sürətləndirilmiş amortizasiyanın tətbiq edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimova T.İ. İqtisadiyyatın investisiya potensialı: formalaşması və istifadə mexanizmləri. Bakı: İqtisad Universiteti, 2008, 225 s.
2. Hüseynova İ.M. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı: Bakı Biznes Universiteti, 2013, 304 s.
3. Xodov L.Q. Vergilər və iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi (Rus dilindən tərcümə). Bakı: İqtisad Universiteti, 2008, 291 s.

РЕЗЮМЕ
АМОРТИЗАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА КАК ОДНО ИЗ СРЕДСТВ ПОВЫШЕНИЯ
ИНВЕСТИЦИОННЫХ ВЛОЖЕНИЙ

Гусейнова М.С., Ахмедова Т.М.

Ключевые слова: инвестиция, амортизационная политика, основные фонды, финансы, налоги, воспроизводство.

Одним из основных источников инвестиций предприятия являются амортизационные отчисления. Увеличение этих средств – одна из основных задач производственных субъектов. Реализация этих задач составляет основу амортизационной политики предприятия.

SUMMARY
AMORTIZATION POLICY AS A MEANS OF INCREASING INVESTMENTS

Huseynova M.S., Ahmadova T.M.

Key words: investment, depreciation policy, fixed assets, finances, taxes, reproduction.

One of the main sources of venture investment is depreciation. The increase in these funds is one of the main tasks of the production entities. The implementation of these tasks is the basis of the depreciation policy of the enterprise.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	28.11.2016
	Son variant	27.09.2017

UOT 336.7

DÜNYA BANKI VƏ QLOBAL PROBLEMLƏRİN HƏLLİNDƏ ONUN ROLU¹VƏLİYEVƏ LALƏ MÜSƏLLİM qızı²MƏMMƏDOVA ELNARƏ ŞƏMSİ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1,2-baş müəllim

e-mail: Tarlan_76@mail.ru

Açar sözlər: dünya bankı, investisiya, maliyyə, kredit, kapital, iqtisadi siyasət, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı BYİB (Kapital bazarında Dünya Bankı (DB) adlandırılır) qrupu hökumətlərarası institutlar arasında əksər ölkələrin iqtisadi inkişaf tempinə və istiqamətinə təsir göstərən təşkilatdır. DB qrupu sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi yardım siyasətini koordinasiya edir, digər beynəlxalq iqtisadi təşkilatların fəaliyyətinə təsir göstərir və inkişaf etməkdə olan ölkələrə (İEOÖ) onların iqtisadi proqramlarının həyata keçirilməsində texniki yardım göstərir. Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankını və özünün 3 filialını: Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BİA); Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK) və İnvestisiya Təminatı üzrə Çoxtərəfli Agentliyi (İTÇA) özündə birləşdirən bu hökumətlərarası investisiya qrupu dünyanın ən nəhəng investisiya institutuna çevrilmişdir. BYİB qrupunun payına bütün digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən İEOÖ-lərə ayrılan illik vəsaitlərin yarısı düşür [1, 169].

İlk hökumətlərarası investisiya institutu olan BYİB BVF ilə eyni vaxtda – 1944-cü ilin iyulunda keçirilən Bretton-Vuds konfransında təsis edilib. BYİB-in yaradılması haqqında saziş 29 dövlət tərəfindən imzalanıb. Bu saziş sonradan onun nizamnaməsi oldu və 27 dekabr 1945-ci ildə qüvvəyə mindi. Bank isə 25 iyun 1946-cı ildə öz fəaliyyətinə başladı. 1947-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyası BMT və BYİB arasında qarşılıqlı münasibətləri müəyyən edən akt qəbul etdi.

Bankın borc verdiyi vəsaitin əksər hissəsi dünya kapital bazarında fəaliyyət göstərən investorlardan daxil olur. Onlar bankın istiqrazlarını alır və ya bank tərəfindən verilən borcların müəyyən hissəsini öz üzərlərinə götürürlər. Əvəzetmə yolu ilə alınmış vəsaitlərə əlavə olaraq Bank öz gəlirləri və əvvəllər verilmiş borcların qaytarılması hesabına yeni kreditləşdirmə mənbəyi yaradır.

BYİB-nin əməliyyat dairəsi adi kreditləşdirmə ilə müqayisədə çox genişdir. Bankın əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri üzv ölkələrə texniki kömək göstərmək və məsləhətlər verməkdir. Bu məqsədlə Bank həmin ölkələrə onun tələbatının ödənilməsi və tövsiyyələr hazırlanması üçün görkəmli mütəxəssislərdən ibarət komissiya göndərir. Bankın daimi ekspertləri iqtisadi inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi üçün hökumətlərə köməklik göstərirlər. Bu sahədə Bank BMT-nin müxtəlif idarə və təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir. Belə layihələr problemlərin çox geniş spektrini əhatə edir: işçi qüvvəsinin öyrənilməsindən tutmuş, kənd yerləri və urbanlaşma rayonlarının ətrafında su təminatı və çirkab suların tullantılarının ziyanının azaldılması texnologiyasına qədər global tədqiqatları əhatə edir [2, 323].

İlkin olaraq BYİB Avropanın müharibədən sonrakı dövrdə bərpası üçün kapital ehtiyatlarının toplanması və yerləşdirilməsi ilə məşğul olmuşdur. 1948-ci ildə bank Avropa bərpa proqramının həyata keçirilməsinə başladı, amma tezliklə bankın baş məsələsi şəxsi kapitalı məqbul şərtlərlə istifadə edə bilməyən üzv dövlətlərə borclar verilməsi yolu ilə onlara köməklik göstərməli oldu [2, 324].

DB BMT-nin ixtisaslaşmış maliyyə institutudur. Dünya Bankının ən ali səviyyədə strateji vəzifəsi – bütün üzv ölkələrin iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı sisteminin əsas mərkəzləri (ABŞ, Qərbi Avropa və Yaponiya) ilə inteqrasiyanın həyata keçirilməsinə kömək etməkdir.

DB-nin nizamnaməsində onun fəaliyyət dairəsi ətraflı şəkildə əks olunmuşdur. Bank İEOÖ-lərin iqtisadiyyatına qoyulan perspektivli layihələrlə bağlı investisiyalar üçün kredit verir. Kreditin verilməsi onun geri qaytarılması ehtimalı nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Ayrılan hər bir kredit

üçün banka hökumət zəmanəti verilməlidir. Layihə üzrə alışı hər hansı bir ölkəyə təhkim etmək banka qadağandır. Dünya Bankı ancaq iqtisadi mülahizələri almaqla kredit verə bilər.

Hazırda bankın 185 üzvü olmasına baxmayaraq, əsas səsəlin çoxu burada ABŞ başda olmaqla inkişaf etmiş ölkələrin kiçik bir qrupunun payına düşür. Böyük "Yeddilik" (ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Kanada) səsəlin təxminən yarısına malikdir ki, bu da onların bankın fəaliyyəti ilə bağlı əsas məsələlərin həllində veto qoymaq hüququ əldə etməsinə şərait yaradır. Nizamnaməyə əsasən mühüm qərarların qəbul edilməsi üçün səsəlin 85%-i tələb olunur. Belə olan şəraitdə qərarların qəbulu ancaq bir ölkənin – səsəlin 17%-dən çoxuna malik olan ABŞ-ın tutduğu mövqedən asılı olur. ABŞ-ın DB-dəki kvotası 140 İEOÖ-nin birlikdə kvotası (0,5 və daha az olan) qədərdir.

DB-nin layihələrlə bağlı fəaliyyəti 6 mərhələdən ibarətdir: layihələrin seçilməsi; işlənilib hazırlanması; qiymətləndirilməsi; danışıqların aparılması və layihənin müzakirə üçün direktora təqdim edilməsi; layihənin reallaşdırılması və fəaliyyəti üzərində nəzarət; reallaşdırılmış layihənin nəticələrinin qiymətləndirilməsi. Bir çox layihələr I mərhələdən keçə bilmir, digərləri o biri mərhələlərdə elə dəyişikliklərə məruz qalır ki, son nəticədə ilkin layihədən xeyli fərqlənir. İl ərzində DB 200-dən çox layihəni təsdiq edir [3, 48].

Bank tərəfindən maliyyələşdiriləcək layihənin seçilməsi və onun DB-yə təqdim olunması ilə kredit almaq istəyən ölkə məşğul olur. Həmçinin xüsusi hallarda layihənin seçilməsi ilə həmin ölkədə ümumi iqtisadi problemlərin təhlilini həyata keçirən DB-nin mütəxəssisləri məşğul ola bilərlər. Məsələn: dövlətin kənd təsərrüfatı və nəqliyyat sahəsindəki siyasətini təhlil edərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, fermerlərin daha çox bazarlara çıxması üçün yeni yolların salınması məqsədəuyğundur. DB BMT-nin energetika bölməsinə kömək proqramını həyata keçirmək üçün energetika sahəsindəki layihələrin seçilməsi ilə də məşğul olur. Bu mərhələdə planlaşdırma orqanları aşağıdakı məsələləri həll etməlidirlər: Layihənin reallaşdırılmasından mənfəəti kim götürəcək? Layihənin reallaşdırılmasından əldə olunan mənfəət onun həyata keçirilməsi üçün çəkilən xərcləri örtürmü? Bu məqsədə çatmağın digər yolları varmı? Layihə yoxlanmalıdır, məsələn, əgər təxirə salınmaz kənd təsərrüfatı layihəsi varsa, onda gəlirli hər hansı bir sənaye layihəsi təxirə salına bilər. Bütün bu maneələri keçdikdən sonra layihə gələcəkdə maliyyələşdirilmək üçün ölkəyə kredit verilməsi üzrə çoxillik proqrama daxil edilir.

Layihənin texniki, iqtisadi, sosial və ekoloji standartlara uyğun olmasına görə ölkə özü cavabdehdir. O, layihənin müxtəlif variantlarını hazırlayır, onlar üzrə gələcək xərcləri və mənfəəti hesablayır, hər birinin qəbul olunmasının məqsədəuyğunluğunu yoxlayır. Məsələn: istehsal müəssisələrinin təkmilləşdirilməsi üçün verilən kreditdən əldə olunan gəlir onun modernləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq ətraf mühitin çirklənməsindən əmələ gələn ziyanla tutuşdurulur. Buna görə də layihə texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılır və layihənin hazırlanması mərhələsində onun reallaşdırılmasının qrafiki tərtib olunur. Layihə hazırlanıb qurtarsa belə, DB onu maliyyələşdirməyə hazır olmur. Çünki o hələ layihəni müstəqil olaraq qiymətləndirməlidir. Hər il yerlərdə 150 layihə qiymətləndirilir ki, buna 3-4 həftə vaxt sərf olunur. DB-nin mütəxəssisləri və məsləhətçilərdən ibarət olan qrup ölkə tərəfindən həyata keçirilən tədqiqatların nəticələri ilə tanış olur və sonra layihəni texniki, iqtisadi, institusional və maliyyə cəhətdən təhlil edir. Layihənin qiymətləndirilməsinin nəticələri haqqında DB-yə təqdim olunmuş hesabat əsasən ölkəyə kredit verilməsinin şərtləri müəyyənləşdirilir, bankla və kredit alacaq ölkə arasında layihənin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması üzrə görüləcək tədbirlər razılaşdırılır. Qarşılıqlı güzəştlər yolu ilə bankın və ölkənin nümayəndələri layihənin hazırlanması və qiymətləndirilməsi nəticəsində meydana çıxan problemləri həll edirlər. Danışıqlar qurtardıqdan sonra bütün dəyişikliklər, düzəlişlər nəzərə alınmaqla layihənin qiymətləndirilməsinin nəticələri haqqında hesabat, kredit sənədləri üzv ölkənin nümayəndəliklərində olan direktora təsdiq üçün təqdim olunur. V mərhələdə tikintini həyata keçirmək üçün lazım olan texnika və avadanlıq, mexanizmlər alınır, kadrların hazırlanması həyata keçirilir. Üzv ölkələrə DB-dən kreditdən əldə olunan gəlirin həqiqi məqsədlər üçün istifadə olunması tələbinə əsasən ildə 10 adam həftə ərzində layihənin reallaşdırılmasına nəzarət etmək üçün göndərilir. Bankın əməkdaşları problemləri aşkar etmək və həllinə yardım göstərmək üçün istehsal yerlərinə gedirlər. Nəzarət bir də ona görə lazımdır ki, bunun nəticəsində bank iqtisadi inkişaf

sahəsində ölkəyə texniki yardım göstərir. Kommersiya banklarından fərqli olaraq DB krediti təsdiq edib ölkəyə vermir, o yalnız layihədə göstərilən tədbirlər həyata keçirildikdən sonra krediti verir. Məsələn: vəsait yük maşınları, nasoslar və suvarma sistemi üçün avadanlıqlar alındıqdan sonra ayrılır. Son 50 ildə yeni problemlərin meydana çıxması və bankın təcrübəsinin artması ilə əlaqədar olaraq əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması onun əsas vəzifələrindən birinə çevrilmişdir.

Kifayət qədər kapitalla malik olan Dünya Bankı qrupu qloballaşmanın inkişafı və maliyyə böhranının dünya qarşısında qoyduğu global məsələlərin həllində aparıcı rol oynamağa qadirdir. Hazırda DB-nin əsas fəaliyyət istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- inkişaf etməkdə olan ölkələrə infrastrukturun yaradılması üçün borcların verilməsi; avtomobil və dəniz yolları, elektrik, rabitə, şəhər limanları, elektrik qurğuları tikintisi, eləcə də təhsilin və səhiyyənin inkişafı və kadr hazırlığı.
- inkişaf etməkdə olan ölkələrə texniki köməklik göstərilməsi.
- inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ətraf mühitin mühafizəsi üzrə layihələrin və ölkələrin bu sahədə fəaliyyətlərinin maliyyələşdirilməsi və s.

Elmi yeniliyi: Son zamanlar Dünya bankının fəaliyyətinin genişlənməsiylə əlaqədar olan yeniliklər tədqiq edilmiş və onlar təsnifləndirilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Dünya bankı ilə əlaqə saxlamaq istəyən ölkələr üçün dəyərli vəsait kimi əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бородулина Л.П., Кудряшова И.А., Юрга В.А. Международные экономические организации: Учеб. пособие. М.: Экономистъ, 2005. 298 с.
2. Ələkbərov Ə.H., Vəliyev M.Ə., Məmmədov S.M., Ramazanov M.K. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: Çapaşloğlu, 2010, 384 s.
3. Красавина Л.Н. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения: Учебник. М.: Финансы и статистика, 2008, 576 с.

РЕЗЮМЕ

МИРОВОЙ БАНК И ЕГО РОЛЬ В РЕШЕНИИ ГЛОБАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ.

Велиева Л.М., Мамедова Е.Ш.

Ключевые слова : *мировой банк, инвестиция, финансы, кредит, капитал, экономическая политика, повышение уровня жизни населения.*

Мировой банк, выделяя кредит различным странам мира, а также оказывая им консультативные услуги, техническую помощь, способствует внедрению в жизнь крупномасштабных проектов. Основная цель при этом - сокращение бедности и повышение жизненного уровня населения в развивающихся странах.

SUMMARY

THE WORLD BANK'S ROLE IN SOLVING GLOBAL PROBLEMS

Valieva L.M., Mammadova E.Sh.

Key words: *world bank, investment, finance, credit, capital, economic policy, raising the living standard of population.*

World Bank helps to fulfill largescale projects in different countries by giving consultation on issues related to economic policy and providing technical assistance. It's main purpose is to reduce poverty and to improve the quality of life in developing countries.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	11.12.2016
	Son variant	27.09.2017

UOT 339.9

**AVROPA İTTİFAQI ÖLKƏLƏRİ İLƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
QARŞILIQLI İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN KOMPLEKS TƏDQIQI**¹PƏNAHƏLİYEVƏ MƏLAHƏT ÖMƏR qızı²BABAYEVA TUĞRA PİRİŞ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-laborant

e-mail: tuqra_babayeva@mail.ru*Açar sözlər: regional iqtisadi integrasiya, ticarət əlaqələri, xarici investisiya, ticarət dövryyəsi*

Müasir dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin inkişafının ən mühüm qanunauyğunluqlarından biri regional iqtisadi integrasiya proseslərinin güclənməsi və dünya ölkələrinin qlobal əməkdaşlığının daha da genişlənməsidir. Məhz bu proseslərin nəticəsində dünya təsərrüfatı və dünya bazarının formalaşması daha çox dövlətlərarası birliklərin və eləcə də ticarət- iqtisadi blokların təsiri altında baş verir.

Regional iqtisadi integrasiya qruplaşmaları integrasiya birliklərində iştirak etməyən ölkələrlə müqayisədə qarşılıqlı faydalı olan mal mübadiləsi amilindən daha intensiv istifadə etmək, ÜDM istehsalını artırmaq və ondan daha səmərəli istifadə etmək imkanına malikdirlər. Buna görə də integrasiya amili müasir dünya iqtisadiyyatının qlobalaşmasında, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin daha yüksək səviyyəyə qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Məhz buna görə də Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına və dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə integrasiya siyasətində Avropa İttifaqının (Aİ) strateji istiqamət – vəzifə kimi seçilməsi tamamilə təbii. Bu strategiyanın hazırlanması olduqca geniş və çoxşaxəli olduğundan onun müvafiq dövlət orqanları, nazirliklər, elmi-tədqiqat institutları və ayrı-ayrı alim və mütəxəssislərin birgə iştirakı ilə yerinə yetirilməsinin mümkünlüyünü birmənalı qəbul etmək lazımdır. Azərbaycanı Aİ-yə yaxınlaşdırən və onun bu birliyə integrasiyasının ən vacib şərti ticarət-iqtisadi əlaqələrdir və bu əlaqələrin gündən-günə daha da genişlənməsi və dərinləşməsidir.

Aİ 50 il ərzində azad ticarət zonası, gömrük ittifaqı, ümumi bazar, iqtisadi birlik və tam integrasiyaya qədər ardıcıl olaraq bütün integrasiya proseslərini keçərək vahid dövlətçiliyin yaradılmasına qədər yüksəlmişdir. Aİ-nin regional valyutası avro, bu gün dünyanın ən möhkəm valyutalarından biri hesab olunur [1].

Aİ-nin dünya idxalındakı rolu da böyükdür. O, bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının (qarğıdalı, soya və s.) iri idxalçısıdır. Ərzaqla yanaşı, idxalda mineral xammal və qeyri- metal yarımfabrikatlar da mühüm yer tutur. Müxtəlif növ mineral xammalların (təbii qaz, neft, boksitlər) istehsalının artımına baxmayaraq, onlar öz imkanları hesabına ehtiyaclarını tam ödəyə bilmirlər. Aİ ölkələri tərəfindən istehlak olunan enerji xammalının 2/5-dən çoxunu və digər xammalların təxminən 3/4 -nə idxal edirlər. Ayrı-ayrı mineral xammal növləri üzrə ümumi istehlakda idxalın payı alüminium üzrə 75%, volfram üzrə 77%, sink 58%, kobalt üzrə 95% təşkil edir.

Azərbaycanın Aİ ilə ikitərəfli iqtisadi əlaqələri respublikanın müstəqillik əldə etməsindən sonra başlamış və bu dövr ərzində dinamik olaraq inkişaf edərək 1999-cu ilin iyul ayında “Əməkdaşlıq və partnyorluq haqqında” sazişin ratifikasiya olunması ilə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycanın Avropa regionu ölkələri ilə ticarət-iqtisadi əlaqələri daha intensiv inkişaf etməyə başlamış, davamlı inkişaf istiqamətləri ilə fərqlənmişdir. Aİ ölkələri ilə əməkdaşlığın xüsusi yeri onunla müəyyən olunur ki, yaxın gələcəkdə bu birlik respublikanın ən mühüm ticarət tərəfdaşı kimi daha da möhkəmlənəcək və bu da əldə

olunmuş razılaşmalara əsasən ikitərəfli ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın daha da intensivləşdirilməsi və dərinləşməsinə səbəb olacaqdır [1].

Tədqiqatlar göstərir ki 1994-1997-ci illər ərzində respublikanın ümumi xarici ticarət dövriyyəsinin 10,8-14,3%-ni Aİ ölkələri təşkil edirdisə, 1998-2002-ci illərdə bu göstərici 21,1 %-dən 43,9%-ə qədər yüksəlmişdir. 2003-cü ildə bu göstərici 50,1 %, 2004-cü ildə 42,5%, 2005-ci ildə 38,4%, 2006-cı ildə 45,2%, 2010-cu ildə isə 48,4% olunmuşdur. Azərbaycanın Aİ ölkələri ilə ticarət əlaqələri öz səmərəliliyi ilə də fərqlənir ki, bu da respublika üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ümumi mənada bu özünü müsbət ticarət saldosu ilə büruzə verir. 2006-2010-cu illərdə Aİ ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin nəticəsi 4319 mln.doll. həcmində müsbət saldo ilə başa çatmışdır (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

2006-2010-cu illərdə Azərbaycanın Aİ ilə ticarət əlaqələrinin inkişaf dinamikası

İllər	Ümumi ticarət dövriyyəsi	O cümlədən:		
		İxrac	İdxal	Saldo
		mln.dollar	mln.dollar	
2006	2612,4	1745,6	866,8	878,8
2007	3031,8	1841,0	1190,8	650,2
2008	3287,3	2029,1	1258,2	770,9
2009	5267,6	3643,3	1624,3	2019
2010	3348,3	1674,1	1674,2	-0,1
2006-2010-cu illərdə artım, dəfə	1,3	1,0	1,9	-

Azərbaycanın Aİ ölkələri ilə xarici ticarət əlaqələrinin mühüm inkişaf xüsusiyyətlərindən biri də onun ayrı-ayrı ölkələr üzrə qeyri-bərabər inkişaf etməsi ilə izah oluna bilər. Burada aparıcı mövqe Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya və İtaliyanın üzərinə düşür. 2010-cu ildə Azərbaycanın ixracında yalnız İtaliyanın payı 15,5% təşkil etmişdir. Müvafiq olaraq Fransanın xüsusi çəkisi 4,3%, olmuşdur. Aİ ölkələri ilə ixrac əlaqələrinin bu göstəriciləri bir tərəfdən onun bir neçə ölkədən asılılığını, digər tərəfdən isə ixracın diversifikasiyası üçün əhəmiyyətli imkanların mövcud olmasından xəbər verir ki, bunların da respublikanın ixrac siyasətinin formalaşdırılmasında nəzərə alınması olduqca vacibdir.

Təhlil aparılan illərdə ixrac olunan məhsulun həcmi 2010-cu ildə 2006-cı ilə nisbətən 3468,0 mln. dollar artmışdır. Artımla yanaşı, Azərbaycan məhsulu ixrac olunan ölkələrdə onların xüsusi çəkisi də dəyişilmişdir. Belə ki, Bolqarıstana ixrac olunan məhsulun xüsusi çəkisi 2006-cı ildə 0,5% idisə, 2010-cı ildə 0,1% olmuşdur. Fransa ixrac olunan məhsulun həcmində xüsusi çəkisi 4,3 %-ə enmişdir. İtaliyaya ixrac 52 %-dən 15,5%-ə enmişdir. Cədvəldən görünür ki, İtaliyaya 2010-cu ildə ixrac olunan məhsulun həcmi 940928,5 mln. dollar olduğu halda, 2006-cı ilə nisbətən 69,9% azalmışdır. Bununla yanaşı, İtaliyaya ixrac olunan məhsulun həcmi Azərbaycanın ümumi ixracında kəskin azalmışdır. Əgər 2006-cı ildə bu göstərici 52 % idisə, 2010-cu ildə 15,5%-ə çatmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşlarında Aİ ölkələri, xüsusilə, Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya və Fransa da fəal iştirak edirlər. Son 10 ildə Azərbaycana qoyulan sərmayənin 45%-dən çoxu Aİ ölkələrinin payına düşür. Hazırda Aİ ölkələrinin respublikada 2000-dən çox kompaniyaları və bir sıra neft şirkətləri fəaliyyət göstərirlər. Bunlarla yanaşı, son illərdə qeyri-neft sektoruna qoyulan investisiyaların da həcmi xeyli artmaqdadır.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın Aİ-yə integrasiyasının ən mühüm amili kimi iqtisadi-ticarət əlaqələri dinamik olaraq inkişaf edir, onun əmtəə və coğrafi strukturunda əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Azərbaycanın əmtəə dövriyyəsinin təxminən yarısı Aİ-nin payına düşür. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin Avropa ölkələrinə istiqamətlənməsi onun strateji vəzifələrinin tam həllinə daha geniş cəlb olunmasını təmin etməkdir [2].

Cədvəl 2.

2006 və 2010 - cu illərdə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində Aİ ölkələrinin xüsusi çəkisi

Dövlətlər	idxal				ixrac			
	2006		2010		2006		2010	
	min dollar	Xüsusi çəkisi, %-lə	min dollar	Xüsusi çəkisi, %-lə	min dollar	Xüsusi çəkisi, %-lə	min dollar	Xüsusi çəkisi, %-lə
Cəmi	2626181,1	100	5712170,7	100	2590377,8	100	6058400,1	100
Almaniya	169902,9	6,5	471197,8	8,2	7307,2	0,3	19731,2	0,3
Avstriya	8170,3	0,3	46624,0	0,8	434,5	0,0	2541,9	0,0
Belçika	25661,8	1,0	42474,2	0,7	1434,4	0,1	14820,4	0,2
Birləşmiş Krallıq	286118,9	10,9	411329,0	7,2	7659,7	0,3	3083,4	0,1
Bolqarıstan	4799,6	0,2	10184,4	0,2	13933,9	0,5	5693,1	0,1
Çex Respublikası	9832,4	0,4	19503,6	0,3	678,0	0,0	373,3	0,0
Danimarka	6764,9	0,3	15192,4	0,3	32,0	0,0	216,0	0,0
Estoniya	382,2	0,0	14558,3	0,3	180,4	0,0	500,6	0,0
Finlyandiya	6811,1	0,3	151485,2	2,7	57,3	0,0	81,4	0,0
Fransa	155595,0	5,9	103801,8	1,8	209725,5	8,1	258842,7	4,3
İrlandiya	3964,8	0,2	9194,5	0,2	0,5	0,0	10,9	0,0
İspaniya	9271,0	0,4	18517,3	0,3	43329,0	1,7	52825,8	0,9
İsveç	40889,0	1,6	13645,4	0,2	5,7	0,0	38,3	0,0
İtaliya	73982,5	2,8	140891,5	0,5	1345948,4	52,0	940928,5	15,5
Kipr	413,4	0,0	850,2	0,0	3822,7	0,1	34389,4	0,6
Latviya	881,9	0,0	1712,2	0,0	11116,3	0,4	3613,6	0,1
Litva	1524,2	0,1	11828,7	0,2	4871,7	0,2	5114,6	0,1
Lüksemburq	1427,0	0,1	1584,3	0,0	7731,0	0,3	-	-
Macarıstan	3121,9	0,1	12159,2	0,2	-	-	-	-
Malta	0,1	0,0	475,1	0,0	12509,9	0,5	119636,7	2,0
Niderland	43955,7	1,7	100736,6	1,8	6373,1	0,2	7352,1	0,1
Polşa	8941,4	0,3	27795,5	0,5	2831,4	0,1	3792,0	0,1
Portuqaliya	266,3	0,0	5093,8	0,1	30,7	0,0	-	-
Rumıniya	6184,3	0,2	3024,5	0,1	1641,9	0,1	85401,4	1,4
Slovakiya	248,2	0,0	4033,4	0,1	983,4	0,0	40,0	0,0
Sloveniya	898,9	0,0	5502,2	0,1	7083,7	0,3	-	-
Yunanıstan	7774,3	0,3	30780,9	0,5	71425,9	2,8	115060,0	1,9

Beləliklə, bütün bu göstərilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanın Aİ ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün forma və istiqamətləri üzrə dinamik olaraq inkişaf edir və genişlənir. Bu münasibətlər yalnız tədavül sferası ilə məhdudlaşmır. İstehsal-investisiya əlaqələrinin dərinləşməsi, birgə sahibkarlıq fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi ilə yeni keyfiyyət səviyyəsinə qalxır ki, bu da qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın xarici iqtisadi inkişaf strategiyasına tam uyğundur.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra Aİ Azərbaycan iqtisadiyyatına yardım göstərən əsas donorlardan biri olmuşdur. Bu müddət ərzində Aİ ilə münasibətlər “MDB ölkələrinə texniki yardım” (TACIS), “Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi” (TRACECA), “Avropaya neft və qazın nəql edilməsi üzrə dövlətlərarası proqram” (INOGATE), “humanitar yardım” (ECHO) və digər proqramlar çərçivəsində inkişaf etdirilmişdir.

Hal-hazırda Tvining çərçivəsində Almaniya və Avstriya konsersiumu tərəfindən həyata keçiriləcək Azərbaycanın texniki tənzimləmə sisteminin Avropa birliyinin tələblərinə

uyğunlaşmasını nəzərdə tutan layihə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu layihənin icrası ilə Azərbaycan Aİ ölkələri ilə və digər İEO-in təcrübəsinə və DTT-nin tələblərinə uyğun olaraq, ölkəmizdə keyfiyyət infrastrukturunu sahəsində islahatların aparılmasını nəzərdə tutur. Bu məqsədlə Aİ Azərbaycana 2016-cı ildə 13,5 mln. avro yardım ayırmışdır. Onu da qeyd edək, 1992-ci ildən bu günə qədər Aİ-nin Azərbaycana ayırdığı maliyyə yardımını 563 mln. avro təşkil edib.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva G.C. Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə münasibətlərinin tədqiqi. Bakı: 2008.
2. Ələkbərov Ə.H., Vəliyev M.Ə., Məmmədov S.M. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı: Çarşıoğlu, 2010.
3. AR Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları. 2006-2010-cu illər.

РЕЗЮМЕ

КОМПЛЕКСНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВЗАИМНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И СТРАНАМИ ЕВРОСОЮЗА

Панахалиева М.О., Бабаева Т.П.

Ключевые слова: региональная экономическая интеграция, торговые отношения, иностранные инвестиции, торговый оборот

Статья посвящена анализу взаимных экономических отношений между Азербайджаном и странами Европы. В статье анализируются динамика развития торговых отношений между Азербайджаном и странами Евросоюза, удельный вес стран Евросоюза в торговом обороте, техническая и финансовая помощь стран Евросоюза Азербайджану для претворения в жизнь проектов, нацеленных на развитие экономики Азербайджана.

SUMMARY

COMPLEX STUDY OF MUTUAL ECONOMIC RELATIONSHIPS BETWEEN REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND EUROPEAN UNION COUNTRIES

Panahaliyeva M.O., Babayeva T.P.

Key words: regional economic integration, trade relations, foreign investments, trade turnover

In the research, dynamics of trade relations development of Azerbaijan with European Union countries, specific weight of EU countries in trade turnover, technical and financial support by EU for Azerbaijan in order to implement projects directed to development of economy of Azerbaijan have been analyzed.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.02.2017
	Son variant	27.09.2017

UOT 338.43

GƏNCƏ-QAZAX İQTİSADI-COĞRAFI RAYONUNDA KƏND TƏSƏRRÜFATININ MÜASİR İXTİSASLAŞMA İSTİQAMƏTLƏRİ

¹ALLAHVERDİYEVA SAHİLƏ ƏBİŞ qızı²ALMƏMMƏDLİ MƏSUD GÜLALI oğlu²VƏLİYEV ALLAHVERDİ CAMAL oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-baş müəllim

e-mail: sahila.allahverdiyeva@mail.ru

Açar sözlər: Gəncə-Qazax, kənd təsərrüfatı, bitkiçilik, heyvandarlıq, təbii şərait, relyef

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu respublikamızın qərbində yerləşməklə olduqca əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyə malikdir. İqtisadi rayonun ümumi sahəsi 12,48 min km² olmaqla ölkə ərazisinin 14,4 faizini təşkil edir. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu Ağstafa, Daşkəsən, Gədəbəy, Goranboy, Göygöl, Qazax, Samux, Şəmkir, Tovuz rayonlarını, Gəncə və Naftalan şəhərlərini əhatə edir. Həmin rayon və şəhərlər inzibati ərazi vahidlərinə, şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış məntəqələrinə bölünür. İqtisadi rayonda 12 şəhər, 9 rayon, 2 şəhərdaxili rayon, 42 qəsəbə, 279 kənd inzibati ərazi vahidləri və 521 kənd yaşayış məntəqələri vardır. 01 yanvar 2012-ci ilin əvvəlinə olan məlumata görə, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun əhalisi 1205,2 min nəfər və ya ölkə əhalisinin 13,1 faizini təşkil etmişdir. Regionun əhalisinin 46,3 faizi şəhərlərdə, 53,7 faizi isə kəndlərdə yaşayır [1].

Şəkil 1. Gəncə-Qazax iqtisadi – coğrafi rayonunun xəritəsi.

Gəncə-Qazax maili düzənliyinin intensiv mənimsənilməsi və məskunlaşması XIX əsrin axırında xeyli sürətləndi. Belə ki, bu dövrdə çar hökuməti tərəfindən suvarma işlərinə ilk dəfə maliyyə vəsaitinin ayrılması nəticəsində suvarma qurğularının çoxalması, pambığa olan tələbat Gəncə-Qazax maili düzənliyinin intensiv mənimsənilməsini və məskunlaşmasını sürətləndirdi. Ərazinin mənimsənilməsində Bakı və Tiflisi birləşdirən dəmiryolu tikintisinin (1883-cü il) də başa çatması əhəmiyyətli rol oynamışdır [2].

Gəncə-Qazax maili düzənliyi və Ceyrançöl ərazisi iqtisadi-coğrafi rayonun təsərrüfat fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitə malik hissəsidir. Orta dağlıq ərazilərdə dəmiyə əkinçiliyin inkişafı üçün səmərəli imkanlar mövcuddur. Belə ki, rütubətin kifayət qədər olması və yağıntının, əsasən, bitkilərin vegetasiya dövründə düşməsi, qara və qonur, qəhvəyi torpaqların yayılması dəmiyə

əkinçiliyin inkişafına imkan verir. Yüksək dağlıq hissələr əhalinin daimi təsərrüfatla məşğul olmasına çətinlik törədir [4].

Bölgənin spesifik xüsusiyyətlərindən biri onun əlverişli nəqliyyat qovşağında yerləşməsidir. Onun xarici bazara çıxmaq, ticarət əlaqələri yartamaq üçün təbii şəraiti və faydalı coğrafi mövqeyi vardır, ixtisaslı kənd potensialına malikdir. Bölgədə meyvəçiliyi, üzümçülüüyü, aqroturizmi inkişaf etdirmək üçün əlverişli şərait vardır.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra uzun illər ərzində formalaşan bir iqtisadi sistemdən tamamilə yeni dünya bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin formalaşdığı bir iqtisadi sistemə – bazar münasibətləri və sahibkarlıq şəraitinə qədəm qoymuş, ölkədə mülkiyyət münasibətləri yeniləmiş və sahibkarlığın inkişafına əsalar yaranmışdır.

Aparılan hesablamalar göstərmişdir ki, bölgənin əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında 1995-ci ilə nisbətən 2004-cü ildə dəyişikliklər baş vermişdir. Əgər 1995-ci ildə ümumi istehsalda bitkiçilik məhsulları istehsalı 70,2% təşkil edirdisə, 2004-cü ildə bu göstərici 79,5% təşkil etmişdir. 1995-ci ildə bölgədə taxıl istehsalı ümumi istehsalda 15,6%, kartof 20,1%, tərəvəz 9,2%, meyvə 4,2%, üzüm 5,6%, heyvandarlıq 19,8%, o cümlədən ət 3,1%, süd 15,2% təşkil etmişdir. 2004-cü il vəziyyətinə ümumi məhsulda taxıl 23,3%, kartof 43,4%, tərəvəz 9,9%, meyvə 4,4%, üzüm 1,2%, heyvandarlıq məhsulları 21,5%, o cümlədən ət 3,2%, süd 17,5% təşkil etmişdir [3].

Sonrakı 2005-2014ci illərin statistikasına nəzər saldıqda bir çox sahələrdə müsbət dəyişikliklərin olduğunu görmək mümkündür (cədvəl 1, diaqram 1).

Diaqram 1. Gəncə-Qazax iqtisadi coğrafi rayonunda ixtisaslaşmış kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı (ton).

Cədvəllərə nəzər saldıqda dənli bitkilərin əkin sahələri 2005-ci ildə dənli bitkilərin əkin sahələri 91157 ha, 2013-cü ildə 101972 ha, 2014-cü ildə 94654 ha təşkil etmişdir. Azalmaya dənli bitkilərin qiymətinin aşağı düşməsi səbəb olmuşdur [1].

Günəbaxan əkini sahələri isə 2005-ci ildə 2234 ha-dan, 2014-cü ildə 6260 ha-ya kimi artmışdır. Kartof əkini sahələri 2005-ci ildə 38828 ha, 2014-cü ildə 29828 ha olmuşdur. Tərəvəz əkini sahələri 2005-ci ildə 11146 ha olduğu halda, 2010-cu ildə 12816 ha, 2014-cü ildə 11906 ha təşkil etmişdir. Meyvə və giləmeyvə əkini sahələrində isə artım çox görünür. Belə ki, 2005-ci ildə 9931 ha, 2014-cü ildə 14927 ha təşkil etmişdir. Üzüm əkini sahələri 2005-ci ildə 1732 ha-dan 2014-cü ildə 4080 ha-a qədər artmışdır.

Sahələr üzrə əkin sahələrinin bəzində artım digər sahələrə marağın azalması hesabına baş vermişdir. Buna da bir sıra amillər səbəb olmuşdur.

Diaqrama nəzər salsaq, kartofçuluğun bölgədə üstün mövqe tutduğu məlum olur. İqtisadi coğrafi rayonda 2005-ci ildə 700000 tona yaxın olmuşdur. Sonrakı illərdə stabil olaraq hər il 500000 tona yaxın kartof istehsal olunmuşdur. Rayon üzrə əsas aparıcı mövqedə dənli bitkilər dayanır. Orta hesabla il ərzində təqribən 250000 tona yaxın dənli bitkilər istehsal olunur.

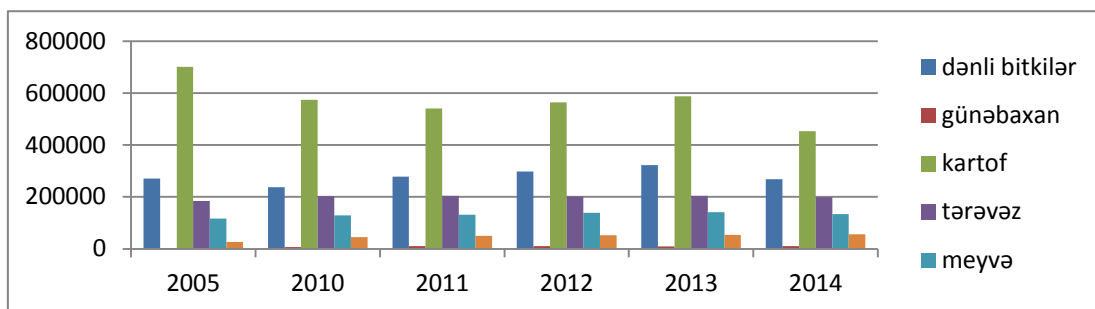
Rayonda 3-cü əsas bitkiçilik sahəsi tərəvəzçilikdir. Belə ki, illər üzrə stabil olaraq 200000 ton tərəvəz məhsulları toplanılır. İqtisadi coğrafi rayonda ət istehsalı 2005-ci ildə 18062 ton, 2014-cü ildə 27564 ton təşkil etmişdir. Bu da rayonda heyvandarlığa marağın artması hesabına baş vermişdir. Süd istehsalı da 163605 tondan 266862 tona qədər artmışdır. Yumurta istehsalında da artım aydın nəzərə çarpır.

Elmi yeniliyi: Məqalə Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunda bazar iqtisadi şəraitində ASK-nin inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək baxımından elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Təbii əhəmiyyəti: İqtisadi coğrafi rayonun məhsuldar qüvvələrinin həm bolluğu, həm kasadlığı şərtlərində əhalinin və təsərrüfatın səmərəli şəkildə yerləşdirilməsi ən mühüm məsələlərdəndir. Məqalədə təhlil olunan məsələlər iqtisadi rayonun sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətində qoyulan əsas vəzifələrə aiddir.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə), ha	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Dənli və dənli paxlalılar	91157	90265	91894	95035	101972	94654
o cümlədən buğda	67101	58865	61038	59986	63695	61018
Pambıq	2755	889	1352	1380	960	622
Şəkər çuğunduru	-	18	-	85	356	398
Dən üçün günəbaxan	2234	3576	5452	4953	4893	6260
Kartof	38828	31713	30229	31022	31906	29828
Tərəvəz	11146	12816	12711	12321	12150	11906
Bostan bitkiləri	1112	1751	1459	1039	1196	1084
Meyvə və giləmeyvə	9931	14405	14522	14620	14774	14927
Üzüm	1732	4071	4230	4459	4081	4080
Əsas bitkiçilik məhsullarının istehsalı (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə), ton	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Dənli və dənli paxlalılar	271276	237707	278470	297482	322418	264765
o cümlədən buğda	184715	149053	179444	184665	201316	166801
Pambıq	3323	1677	2975	2568	1472	1093
Şəkər çuğunduru	-	57	-	1765	7803	11346
Dən üçün günəbaxan	3642	6978	10839	10264	9811	10730
Kartof	700853	574835	540277	564551	587014	453697
Tərəvəz	184817	203180	203779	201757	204067	199158
Bostan bitkiləri	19618	28020	23161	16984	19985	18636
Meyvə və giləmeyvə	116296	129204	131834	138403	140972	134135
Üzüm	27041	45458	49515	52436	53703	55652
Mal-qaranın sayı (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə), baş	2005	2010	2011	2012	2013	2014
İribuynuzlu mal-qara	298883	322841	325844	328581	330994	329301
o cümlədən inək və camışlar	141833	154303	155231	156913	158176	156934
Qoyunlar və keçilər	1626241	1736622	1739350	1740207	1745925	1741316
Donuzlar	1407	76	-	185	643	207
Quşlar	2166833	2399809	2438828	2483108	2997419	3119063

Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, ton	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Ət (kəsilmiş çəkiddə)	18062	22536	23312	24461	26154	27564
Süd	163605	222702	237700	248197	259982	266862
Yumurta, min ədəd	79869	110680	111897	113036	175470	210888
Yun (fiziki çəkiddə)	2701	3604	3673	3725	3788	3841

ƏDƏBİYYAT

1. Gəncə-Qazax iqtisadi coğrafi rayonunun pasportu. Bakı: 2012.
2. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. V.Ə.Əfəndiyevin redaktorluğu ilə. Bakı: 2010, 496 s.
3. İbrahimov İ.H. Regionda sahibkarlığın inkişaf meyilləri və xüsusiyyətləri. Bakı: 2007, 296 s.
4. İmrani Z.T., Zeynalova K.Z. Azərbaycanda təsərrüfatın ərazi təşkilinin iqtisadi-coğrafi xüsusiyyətləri. Bakı: Nafta-Press, 2014, 232 s.

РЕЗЮМЕ

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ЭКОНОМИЧЕСКОМ И ГЕОГРАФИЧЕСКОМ РАЙОНЕ ГЯНДЖА-КАЗАХ

Аллахвердиева С.А., Алмамедли М.Г., Валиев А.Дж.

Ключевые слова: *Гянджа – Казах, сельское хозяйство, растениеводство, скотоводство, природные условия, рельеф.*

В статье анализируется текущее экономическое и географическое положение экономико-географического региона Гянджа-Казах, и в этом контексте в регионе определены направления специализации сельскохозяйственных отраслей.

SUMMARY

IMPROVEMENT OF AGRICULTURE IN THE ECONOMIC AND GEOGRAPHICAL DISTRICT OF GANJA-QAZAKH

Allahverdiyeva S.A., Almammadli M.G., Valiyev A.J.

Keywords: *Ganja-Qazakh, agriculture, plant growing, cattle breeding, natural conditions, relief*

The article analyzes the current economic and geographical position of the economic-geographic region of Ganja-Qazakh, and in this context the directions of specialization of agricultural sectors have been determined in the region.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	17.03.2017
	Son variant	27.09.2017

UOT 37.012

**MÜASİR QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ PEDAQOJİ
TEKNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ**¹ İSMAYILOV AKİF ÖMƏR oğlu² QULİYEV ƏDALƏT FİRİDUN oğlu*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*¹ ORUCOV SAMİR KAMAL oğlu*Sumqayıt Dövlət Universiteti*¹ SƏMƏDOV YAQUB ABBASQULU oğlu*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ağcabədi filialı,**1-baş müəllim, 2-dosent**e-mail: osamir@yandex.ru**Açar sözlər: pedaqoji texnologiya, təhsil sahəsi, İslahat Proqramı*

Azərbaycan xalqı müstəqillik əldə etdikdən sonra həm təhsil sisteminin modernləşdirilməsi, həm də inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sisteminə inteqrasiyası istiqamətində yeni dövrün tələbləri baxımından əsaslı surətdə dönüş yaratmaq üçün respublikamızda təhsil sahəsində mühüm islahatların həyata keçirilməsi zərurəti qarşıya çıxdı. Yeni qəbul ediləcək Təhsil İslahat Proqramının qarşısında yuxarıda yazılanlarla yanaşı, digər mühüm vəzifələr də dururdu: birincisi, təhsilin keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi, ikincisi, XXI əsrdə ölkəmizin sosial-siyasi və iqtisadi tələbatlarını təmin edəcək vətəndaşların yetişdirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti bu istiqamətdə öz fəaliyyətini genişləndirdi, hətta maliyyə və texnoloji dəstək əldə etmək üçün ABŞ, İngiltərə, Yaponiya, Çin, Almaniya, Rusiya, Hollandiya və s. inkişaf etmiş dövlətlərlə danışıqlar apardı və Dünya İnkişaf Bankı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu (UNİSEF), SOROS fondu kimi təşkilatlarla iş birliyi qurdu. Həyata keçirilən tədbirlər tezliklə öz bəhrəsini verdi və 1999-cu ildə ölkəmizdə təhsil sahəsində ilk İslahat Proqramı qəbul edildi. İlk müəllim hazırlığı, təhsilin məzmunu təkmilləşdirilməsi, idarəetmənin yeniləşdirilməsi, maliyyələşdirmədə, qiymətləndirmədə yeni mexanizmə keçid və s. müddəalar bu islahatın ana xəttini təşkil etdi. Doğrudan da, təhsil sahəsində qəbul edilən bu islahat proqramı qısa zaman kəsiyində öz müsbət nəticəsini verdi. Belə ki, bu islahat proqramının təlim imkanları həm təhsilimizin müasir bəşəri dəyərlər əsasında yenidən qurulmasına əlverişli şərait yaratdı, həm də müasir təlim texnologiyalarının pedaqoji prosesdə tətbiqinə geniş yol açmaqla daha səmərəli şəkildə biliklərin mənimsənilməsini reallaşdırdı. Ənənəvi təhsildən fərqli olaraq, yeni təlim metodları biliklərin “hazır” şəkildə deyil, müstəqil surətdə kəşf yolu ilə qavranılmasına imkan yaratdı ki, bu zaman mənimsəmə prosesi passiv deyil, artıq fəal xarakter daşıdı. Sözsüz ki, təlim prosesinə bu cür yanaşma məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün imkanlarını daha da aktualaşdırdı və qarşıya çıxan problemlərin həlli üçün yeni vərdişlərin formalaşdırılmasını reallaşdırdı. Təhsil alanlar içərisində elmi tədqiqat vərdişlərini inkişaf etdirdi və qarşılıqlı hörmətə, əməkdaşlığa əsaslanan yeni münasibətlər formalaşdırdı. Belə münasibətlər isə təlimin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə böyük töhfə verdi. Artıq on səkkiz ilə yaxındır ki, müasir təlim texnologiyalarından istifadə layihəsi müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir.

Müasir qloballaşma dövründə inkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl təcrübəsi tam şəkildə sübut edir ki, doğrudan da, yaradıcı, özünü inkişaf etdirən şəxsiyyətin cəmiyyətin inkişafında rolu olduqca böyükdür. Aydınır ki, təhsil sahəsi də hər bir cəmiyyətin daxilində əsl şəxsiyyətin formalaşdırıl-

masında əvəzsiz rol oynayır. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahat Proqramında irəli sürülən demokratikləşdirilmə, humanitarlaşdırma, diferensiallaşdırma inteqrasiya və humanistləşdirmə prinsipləri şəxsiyyətyönümlü, nəticəyönümlü, təlimin keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsinə diqqəti artırdı, fəal (interaktiv) təlimin tədris prosesinə daxil edilməsini şərtləndirməklə müasir pədaqoji texnologiyalardan istifadəni də başlıca vəzifə kimi qarşıya qoydu.

Aydındır ki, yeni pədaqoji texnologiyalar fəal təlimə əsaslanır. Fəal təlimin sadə modeli isə aşağıdakı komponentlərlə şərtlənir. Buraya təlimin məzmunu, metodu, öyrədici mühit, monitoring və qiymətləndirmə daxildir.

-Təlimin məzmununa, əsasən, təhsilin dövlət standartları, tədris planları, fənn proqramları dərsliklər və dərs vəsaitləri daxildir. İndiki anlamda bunlar birlikdə kurikulum adlanır. Qısaca olaraq, öyrənmə nəyi necə öyrətmək.

-Təlimin üsullarına gəldikdə isə buraya tədris prosesinin təşkili və təlim texnologiyalarından istifadə daxildir. Texnologiyanın köməyi ilə başlıca problem hesab edilən təlim prosesi səmərəli şəkildə idarə olunur.

Azərbaycanda interaktiv metodlarla işləyən az sayda müəllimlərin iş təcrübəsi, doğrudan da, xarici ölkələrin iş təcrübəsinin necə də faydalı olduğunu bir daha təsdiq edir. Lakin bununla belə, təlim prosesində bu məsələyə yanaşmada tam təkrarlamalara və köçürülmələrə yol verilməməlidir. Hər bir fəal, işgüzar Azərbaycan müəllimi təhsil alanların sosial şəraitini, ictimai mühitini, milli mentalitetini diqqətdə saxlamalı, adət-ənənələrimizi, fənnin, mövzunun fundamentallığı və ya praktikliyi, fənlərarası əlaqəni, hətta biliklərin inteqrasiyasını gözləməli, hər kəsin yaş və anlaq xüsusiyyətlərini, həyat təcrübəsini və pədaqoji-metodik, psixoloji-iradi xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, həmçinin bütövlükdə tədris prosesinin təşkilinə yaradıcı yanaşmalıdır.

Vaxtilə keçmiş Sovetlər ittifaqında təlim texnologiyasını təkmilləşdirən, ona yenilik gətirən bir sıra novatorçu müəllimlər və məktəb direktorları olmuşdur. Buna Gürcüstanda Ş.A.Amonaşvilini, Azərbaycanda Z.Şoyubovu, Rusiyada V.F.Şatalovu və başqalarını misal göstərmək olar. Bu novatorçu müəllimlər arasında V.F.Şatalov xüsusilə fərqlənmişdir. Onun işlətdiyi təlim texnologiyasını mütəxəssislər “Şatalov metodu” adlandırmışlar. Onun təlim texnologiyasının əsasını qrup (sınıf) təlimi şəraitində şagirdlərin mürəkkəb idrak fəaliyyətlərinin formalaşdırılması təşkil etmişdir. Hazırda bir sıra Avropa ölkələrində və ABŞ-da nəşr olunan pədaqoji ədəbiyyatlarda yeni təlim metodları və texnologiyaları haqqında geniş məlumat verilir.

“Pədaqoji texnologiya” anlayışına gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayış təlim prosesinə daxil edilən yeni anlayışdır. Pədaqoji texnologiyanın tarixi XX əsrin ikinci yarısında bilikləri yoxlamaq üçün texniki qurğuların meydana gəlməsi dövründən başlanır. Pədaqoji texnologiyanın və ya, başqa sözlə desək, təlim texnologiyasının inkişafı onu göstərir ki, hər bir fənni öyrətmək üçün texnoloji prosesi yaratmaq mümkündür. Belə ki, bu zaman texnologiya üzrə mütəxəssislər müntəzəm olaraq texnoloji proqramlar və təlim layihələri işləyib hazırlayırlar. Müasir təlim texnologiyaları kompüterdən istifadəyə daha çox meyil göstərdiyindən təlim proqramlarını həyata keçirmək üçün bütün materiallarla birgə disketlərdən də istifadə olunur. Bütövlükdə, müəllimin təlim texnologiyalarına aşağıdakı əməliyyatlar daxildir.

- 1.bilikləri əldə etmək üçün əməliyyatlar;
- 2.təlim və təhsil-tərbiyə məqsədlərini layihələşdirmək üçün əməliyyatlar;
- 3.təlim və təhsil-tərbiyə prosesini təşkil etmək üçün əməliyyatlar;
- 4.bilikləri ötürmək üçün əməliyyatlar;

Bundan əlavə, təlimin keyfiyyətlərinin daha da yüksəldilməsində təlim texnologiyalarının digər spesifik xüsusiyyətləri də mühüm rol oynayır:

- 1.qarşıya qoyulmuş məqsədlər;
- 2.bütün tədris əməliyyatlarının təlim məqsədlərinə yönəldilməsinin təmin edilməsi;
- 3.müntəzəm (fasiləsiz) əks-əlaqə (nəticələrin cari və yekun qiymətləndirilməsi);
- 4.öyrədici sistemin təkrarlanması;

Yuxarıda deyilənlərdən aydın görmək olur ki, pedaqoji texnologiya elmlilik, sistematiklik, davamlılıq kimi təlim keyfiyyətlərinə malik olub, təlim-tərbiyə və inkişaf vəhdətində götürür, eyni zamanda kollektiv xarakterli tədris prosesində təhsil alanların fərdi xüsusiyyətlərini stiumullaşdırır.

Bildiyimiz kimi, pedaqoji texnologiyanın tərkib hissələri olan təlim texnologiyası bilik, bacarıq və vərdişləri formalaşdıran əməliyyatlar, tərbiyə texnologiyası nisbi, sabit ümumiləşən münasibətləri məqsədyönlü istiqamətə yönəldən əməliyyatlar, diaqnostika texnologiyası pedaqoqların və psixoloqların iştirakı ilə təhsil alanları diaqnostlaşdıran əməliyyatlar kompleksi kimi dəyərləndirilir.

Texnologiya yunan mənşəli söz olub (yunanca *techni* – “incəsənət”, “remeslo”, “elm”, *loqos* isə “anlayış”, “təlim” deməkdir), pedaqoji fəaliyyət və pedaqoji ustalığa aparən “yol” mənasını ifadə edir. Əlbəttə, müəllim işləyən istənilən şəxsdə pedaqoji ustalıq ya nəzərdə tutulan səviyyədə, ya da əksinə ola bilər. Lakin mahiyyətindən asılı olmayaraq, hər bir müəllim pedaqoji texnologiyaların sirlərinə dərinlən yiyələnəli və tədris sahəsində ondan səmərəli istifadə etməyi bacarmalıdır. Çünki proqramlaşdırılmış təlim bir növ avtomatlaşdırılmış repetitordur. O, təhsil alanları:

- 1) qısa, məntiqi, əlaqəli addımla aparır;
- 2) o, demək olar ki, səhv buraxmır;
- 3) düzgün cavablar verir;
- 4) nəticəni çatdırmaq yolu ilə cəld möhkəmləndirir;
- 5) cavabı ardıcıl yaxınlaşdırmaqla hərəkət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, interaktiv təlim metodlarından müntəzəm istifadə onun təsirini azalda bilər. Həqiqi təlim üçün metod və texnologiyalar qarşıya qoyulmuş məqsəd və şəraitdən asılı olaraq seçilməlidir. Ona görə də müəllimlər təlim zamanı məqsəd və şəraitdən asılı olaraq, fənni, mövzunu, təcrübə və bilik səviyyəsini nəzərə alıb təlim modellərindən və texnologiyalardan istifadəyə üstünlük verməlidir. Sözsüz ki, pedaqoji texnologiya dedikdə, ilk növbədə, müəllimin pedaqoji ustalıqı nəzərdə tutulur. Müəllimin pedaqoji ustalıqı təlim texnologiyaları əsasında tədris prosesinin müasir üslubda qurulmasında həlledici şərtlərdəndir.

Ən yeni elmi-pedaqoji ədəbiyyatlarda coxlu sayda pedaqoji texnologiyalar haqqında geniş və ətraflı məlumatlar verilmişdir. Həmin texnologiyaların adı belədir: “Materialın əzbər öyrənilməsi”, “Səhvlər axtarıram”, “Məsləhətçilər sorğu aparır”, “Məsləhətçilər dərstdə iştirak edir”. “Konspekt-mühazirə” “Mühazirə-diskusiya”, “Mühazirə-məsləhət”, “Tap, kimin haqqında danışırıq” və s.

Məlumdur ki, hər bir ölkənin özünəməxsus təhsil sistemi, təhsil siyasəti və inkişaf konsepsiyası vardır. XX əsrin axırlarına qədər bu fərqli spesifiklik nəzərəcarpacaq dərəcədə seçilirdi. Lakin ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq inkişaf etmiş ölkələr arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin və iş birliyinin daha da güclənməsi təhsil sahəsində də, xüsusilə də, təlim prosesində müasir metod və texnologiyalardan istifadənin əhəmiyyətini olduqca aktuallaşdırmışdır. Belə ki, təhsilin məzmununda baş verən mühüm yeniliklər, integrasiya, informasiyalasdırma, həmçinin qiymətləndirmə dəyərinin və onun tətbiqi mexanizminin yeniləşməsi, ali təhsil sahəsində kredit və digər yeni təlim metodlarının geniş tətbiqi Amerika və Avropa qabaqcıl təhsil təcrübəsindən istifadəni reallaşdırdı.

Ümumiyyətlə, müasir qloballaşma dövründə təhsil sahəsində pedaqoji texnologiyalardan istifadə olunması zəruri və qanunauyğun məsələdir. Çünki təhsil sahəsində pedaqoji texnologiyalardan istifadə təlim zamanı problemlər arasındakı əlaqəni başa düşməyə, təhlil etməyə, öz mövqeyini bildirməyə, yeni-yeni bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnəlməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov N.M. Pedaqoji ustalıqın problemləri: ali məktəblər üçün vəsait. Bakı: Çarşıoğlu, 2009, 294 s.
2. Məmmədov T., Həsənov Y. Pedaqogika fənninin tədrisinə dair. Metodik vəsait. Bakı: Elm, 2004.

3. Nəzərov A.M., Mollayev E.Ə. Müasir dövrün təhsil problemləri (Mühazirə xülasələri). Dərs vəsaiti. Bakı: Elm, 2011, 121 s.
4. Ağamalıyev R., Əhmədov İ. Tədris prosesində modul təlim texnologiyasından istifadənin imkan və yolları. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: 2006, 121s.
5. Kərimov Y. Təlim metodları. Bakı: Aspoliqraf, 2007, 78 s.

РЕЗЮМЕ

ВАЖНОСТЬ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ СЕКТОРЕ В ПЕРИОД СОВРЕМЕННОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Кулиев А.Ф., Исмаилов А.О., Оруджев С.К., Самедов Я.А.

Ключевые слова: педагогическая технология, сфера образования, программа реформы.

В статье подробно рассказывается о необходимости использования педагогических технологий в области образования в эпоху современной глобализации и анализируется роль и значение их применения в этой важной сфере.

SUMMARY

THE IMPORTANCE OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN EDUCATIONAL SECTOR IN THE PERIOD OF GLOBALIZATION

Quliyev A.F., Ismayilov A.O., Orujov S.K., Samadov Y.A.

Key words: pedagogical technology, the sphere of education reform program

The article details the necessity of the use of educational technology in the field of education in the era of contemporary globalization and analyzes the role and importance of their application in this important area.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.07.2017
	Son variant	27.09.2017

UOT 378.2

TƏLƏBƏLƏRİN ŞƏXSİYYƏT KİMİ FORMALAŞMASINDA SEMINAR MƏŞĞƏLƏSİNİN ROLU

RZAYEVA SEVİNÇ BAXIŞ qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim**e-mail: sdu.elmixeberler*

Açar sözlər: seminar məşğələsi, tələbə, keyfiyyət, əxlaqi dəyərlər, şəxsiyyət, müstəqil-yaradıcı fəallıq

Gənc nəslin hərtərəfli inkişafında, yüksək əqli və əxlaqi dəyərlərə yiyələnmələrində, şəxsiyyət kimi formalaşmalarında seminar müəlliminin əvəzolunmaz rolu vardır. Seminar məşğələlərinin əksəriyyəti öyrədici xarakter daşısa da, əsas məsələ tədris prosesində təfəkkürün inkişafına nail olmaqdır. Hər bir seminar məşğələsi mövcud cəmiyyətin adət və ənənələri, əxlaqi dəyərləri ilə vəhdət təşkil etməlidir.

Təlim prosesində seminar məşğələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və tələbələrdə əqli fəallığın yaranmasının və nəzəri biliklərin mənimsənilməsinin mühüm sahəsi kimi diqqəti cəlb edir. Seminar məşğələlərinin keyfiyyəti, təsirliliyi mühazirə məşğələlərinin məzmunu və metodikasından, müəllimin elmi-pedaqoji hazırlıq səviyyəsindən, dünyagörüşü, əqidəsi və özünəinamından; tələbələrin elmə idraki marağının səviyyəsindən və kafedranın bu məsələyə münasibətindən bilavasitə asılıdır. Seminar məşğələsi hər şeydən əvvəl tələbələrin müstəqil yaradıcı fəallığı, elmi – pedaqoji təfəkkürün inkişaf etdirilməsi prosesi kimi, konkret məqsəd və plan əsasında həyata keçirildikdə istənilən nəticələr əldə olunur. Dərs o zaman daha keyfiyyətli olur ki, seminar müəllimi ilə mühazirə aparan müəllim arasında möhkəm əlaqə və elmi fikir birliyi olur.

Seminar müəllimi mühazirə mətninə və dəqiq seçilmiş elmi ədəbiyyata daha çox istinad etməlidir. Seminar məşğələsinin planında sualların qoyuluşu elə olmalıdır ki, tələbələrin proqramın əsas müddəalarını öyrənməyə, ilk mənbələri oxuyub icmallaşdırmağa maraqlandırsın. Məşğələ üçün seçilmiş suallar qrupun ümumi səviyyəsinə uyğunlaşdırılmalı, materialın öyrənilməsinə, ümumiləşdirib nəticə çıxarılmasına kömək etməlidir.

Təcrübə göstərir ki, seminar məşğələlərinin gedişi və müvəffəqiyyəti iki mühüm amildən asılıdır:

1. Tələbələrin hazırlıq səviyyəsindən;
2. Müəllimin səriştəsindən, bacarığından və rəhbərliyindən.

Məşğələ müəllimin sözü ilə başlamalıdır. O, məşğələnin mahiyyətini, xarakterini, istiqamətini, çox mühüm cəhətlərini vurğulamaqla, tələbələrə aydın istiqamət verməlidir. Seminar bütün tədris prosesini əks etdirən güzgüdür. Bu məşğələ növünün təşkili, keyfiyyəti və keçirilməsi metodu müəllimin elmi səviyyəsi və pedaqoji təcrübəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Müəllim öz işinin birincisi olarsa, məşğələnin yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün daha effektiv və məqsəduyğun üsul və priyomlar seçə bilər və seçməyə səy göstətməlidir [1,11].

Təcrübə göstərir ki, sual-cavab və canlı müsahibə metodu qrupun fəallaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, tələbələrdə özünəinam hissənin inkişafına müsbət təsir göstərir. Seminarda əldə edilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsi, şüurlu mənimsənilməsi müəllimin əsas məqsədi olmalıdır. Bu məqsədlə də qısamüddətli tapşırıq olan testlərdən istifadə də səmərəli nəticə verir. Tələbələr müstəqil surətdə mövzu ilə bağlı olaraq testlər tərtib edirlər. Tələbələr nə qədər müntəzəm və yaradıcı şəkildə çalışıb öyrənməyə səy göstərsələr, mövzu ilə əlaqədar müxtəlif ədəbiyyatlara əsaslanıb internetdən səmərəli şəkildə istifadə edərsələr, onda məşğələ canlı və

yaradıcı fikir mübadiləsi üçün situativ şərait yaratmış olar. Bu baxımdan seminar məşğələnin daha çox səciyyəvi hesab edilən bir neçə forması diqqəti cəlb edir[4,17].

1. Seminar-sorğu;
2. Seminar-müsahibə;
3. Seminar-disput;
4. Seminar-nəzəri konfrans;
5. Məruzə və referatın müzakirəsi və s.

Seminar-sorğu daha geniş istifadə olunan bir üsul olub, sual-cavab şəklində aparılır. Bizcə, bu yol nə qədər uğurlu olsa da, tələbənin nəzəri bilikləri hərtərəfli mənimsənilməsinin əsas meyarı sayıla bilməz. Ona görə də adlarını qeyd etdiyimiz metodlardan da yeri gəldikcə istifadə etmək lazımdır. Seminar məşğələnin sonunda müəllim yekunlaşdırıcı mülahizələri ilə tələbələrin öyrəndikləri biliyi bir daha təsdiqləməklə onlarda özünəinam hissini inkişaf etdirməlidir.

Müasir Azərbaycan gənclərinin hərtərəfli formalaşmasında, inkişafında kompüterin əvəzsiz rolu var. Tələbələrin kompüterin və müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarının imkanları ilə tanış etmək şəxsiyyətin inkişafının mühüm amilidir. Təlimin kompüterləşməsi bütün fənnlər üzrə bilik, bacarıq və vərdislər əldə olunmasına, onların idrak fəaliyyətlərinin və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə imkan verir. Seminar dərslərində kompüterlərdən istifadə təlimin keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı, həm də psixi proseslərin əksətiliricilik imkanlarını fəallaşdırır. Bütün dünya təcrübəsi də təlimin kompüterləşməsinin tədris prosesinin effektivliyinin yüksəldilməsi kimi mənalandırır [3,66-67].

Problemli təlimdə kompüterin imkanları daha genişdir. Tələbə axtarış qarşısında qalır, tədqiqatçı kimi fəaliyyət göstərir, problemin həllinə can atır. Kompüter təlimi şəraitində nəzarət və özünənəzarət prosesi dinamik xarakter alır və tələbənin müəllimlə əks-əlaqəsi subyekt-subyekt münasibətləri baxımından sistemli və məhsuldar olur, tələbə şəxsiyyətini fəallaşdırmaqla yanaşı, onu obyekt deyil, subyekt kimi xarakterizə edir. Belə anlam müəllim-sagird münasibətlərində əks-əlaqəni çox dəqiq ifadə edir. Müəllim və sagirdlərin bərabərliyi və birliyi mahiyyətcə “insan-insan” münasibətlərini formalaşdırır.

Müəllim nəzərdə tutulan mövzunun tələbələr tərəfindən necə mənimsənildiyini müəyyən etməli və lazım gəldikdə onu təkrarən bir daha yenə izah etməlidir. Bu baxımdan seminar məşğələləri nəinki öyrədici xarakter daşıyır, həm də təlimin inkişafetdirici forması kimi təzahür edir.

Bilirik ki, seminar məşğələsi bir sıra mərhələdən keçir. Bu mərhələlər, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Mövzu ilə əlaqədar internetdə yer alan mətnlərdən qeydlər.
2. Seminar məşğələsinin səmərəli olması üçün zəruri sayılan ədəbiyyat üzərində iş.
3. Seminar məşğələlərinin planlaşdırılması.
4. Seminar məşğələlərinin icmallaşdırılması.
5. Seminar məşğələlərinin icrası və yekunlaşdırılması.
6. Seminar məşğələlərinin səmərəli təşkilində sorğunun rolu.
7. Seminar məşğələlərinin səmərəli təşkilində təfəkkür əməliyyatlarının rolu.
8. Seminar məşğələlərində mövzunu əhatə edən testlərin tərtibi.

Adlarını qeyd etdiyimiz bu mərhələlər üzrə məşğələyə hazırlaşarkən aşağıdakı tələblərin nəzərə alınmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

- a) mövzu ilə tanışlıq;
- b) mətnin strukturunu müəyyənləşdirmək;
- c) mətn üzrə hazırlaşarkən qeydlər aparmaq.

Bu hazırlıq mərhələsindən sonra seminar məşğələlərinin struktur xüsusiyyətlərinin planlaşdırılması zəruri hesab edilir. Mövzu öz aktuallığını və müasirliyini saxlamaqla bütün xırda detallarla izah edilməlidir. Hər bir seminar məşğələsini planlaşdırarkən onun icmalını tərtib etmək vacibdir. Seminar məşğələsinin icrası mərhələsi praktik məzmun kəsb edir. Bu mərhələdə bütün

qrupun fəallığının tam təmin edilməsinə diqqət ayırmaq və materialın uzun müddət yadda saxlanılmasına nail olmaq lazımdır. Sorğuda kimin necə fəallıq göstərməsi haqda müəllimin qeyd dəftəri olmalıdır və burada aparılan qeydləri tələbələr müntəzəm bilməlidir.

Seminar mövzusunun fərdi sorğusu zamanı dərsi danışan tələbənin fikirlərinin ardıcılığını və mövzunu tamlığı ilə izləməsinə təmin etmək məqsədilə belə bir qayda qoymaq lazımdır ki, yoldaşını dinləyən tələbələr ona sual versinlər, onun materialın hansı cəhətlərini dəqiq ifadə etmədiyini və ya unutduğunu çıxış edib bildirsinlər. Belə olduqda tələbələrin məsuliyyəti artar, fəallıq göstərir və mövzu səmərəli öyrənilir. Müəllim elə metod seçməlidir ki, cavab verən tələbə arxayınlaşsın. Ona görə də müəllim də hər bir dərslə frontal sorğu ilə başlayıb tələbələrin hazırlıq səviyyəsini üzə çıxarmalıdır.

Məlumdur ki, fərdi sorğu zamanı tələbənin biliyini daha dərindən müəyyən etməyə və qiymətləndirməyə zəmin yaranır və eyni zamanda tələbələrin funksional imkanları üzə çıxır. Fərdi sorğu zamanı müəllimin diqqəti daha çox dərslə danışan tələbənin üzərinə yönəlir. Ona görə də, hər bir müəllim qrupa verəcəyi sualları əvvəlcədən hazırlamalıdır. Seminar zamanı aşağıdakı məqsədləri yerinə yetirməyi faydalı hesab edirik:

- a) tələbənin biliyinin yoxlanılması;
- b) tələbənin funksional imkanlarının öyrənilməsi;
- c) müstəqilliklərinin təmin edilməsi;
- d) tərbiyəvilik prinsipinə əməl edilməsi;
- e) elmi araşdırmalarına kömək edilməsi.

Müasir təhsil sisteminin mühüm tələblərindən biri təlim prosesində tələbələrin müstəqilliyini təmin etmək, gələcək mütəxəssislərin elmi-nəzəri və praktik bilik, bacarıq və vərdişlərinin, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir [2,5].

Cəmiyyətdə mənəvi amillərin rolunun daha da artdığı bir zamanda müəllim əxlaqi kamilliyi, yüksək mədəniyyəti və fiziki sağlamlığı ahəngdar şəkildə özündə birləşdirən yeni insan tərbiyə edir. Ona görə də xalqımızın tarixən milli zəmində formalaşdırdığı müsbət əxlaqi dəyərləri mənimsətmək, milli vətənpərvərlik hissini formalaşdırmaq müəllimlərdən iradə, əzm, mətanətlik tələb edir.

Gənc mütəxəssislərin hazırlanmasında seminar məşğələsinin təkrarolunmaz, xüsusi yeri vardır. Ali məktəb təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir fənn olursa-olsun, onun, spəfik xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, seminar məşğələləri səmərəli təşkil edilərsə, məqalədə qeyd olunan tələblər səviyyəsində qurularsa, onda təlimin müvəffəqiyyətindən, gənclərin humanist şəxsiyyət kimi formalaşmasından, mütəxəssis hazırlığının günümüzün tələbləri səviyyəsində qurulmasından danışa bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. Müasir sosial şərait və psixologiya elminin qarşısında duran bəzi məsələləri // Azərbaycan məktəbi, N7, Bakı: 1989, s.9-12.
2. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Təhsil, 2003, 346 s.
3. Əzimov Q. Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri. Bakı: ADPU, 2004, 317 s.
4. Mərdanov M., Ağamalıyev R., Mehrabov A., Qardaşov T. Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı: Caşıoğlu, 2003, 298 s.
5. Həməyev M. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: TŞ, 2000, 172 s.

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ СЕМИНАРОВ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ
ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТА

Рзаева С.Б.

Ключевые слова: семинарские занятия, студент, качество, личность, нравственные ценности, самостоятельное творчество

Статья посвящена роли высших учебных заведений во всестороннем развитии молодого поколения, в приобретении ими высоких нравственных качеств и формировании их как личности. Семинарские занятия играют важную роль в процессе усвоения студентами теоретических знаний, в проявлении самостоятельной творческой активности и развитии научно-педагогического мышления. Каждое семинарское занятие должно соотноситься с традициями и нравственными ценностями общества.

SUMMARY
ROLE OF SEMINARS IN THE FORMATION OF STUDENTS' PERSONALITY

Rzayeva S.B.

Key words: seminar, student, quality, personality, moral values, information exchange, independent activity

The article is devoted to the essential role of the institutions of higher education, where a young generation gains intellectual and moral values, and their personality is formed. Seminars play significant role in the process of gaining theoretical knowledge by students, in developing scientific-pedagogical consciousness and demonstrating independence in creative work. Each seminar should follow the traditions and moral values of the society.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	10.04.2017
	Son variant	27.09.2017

UOT 004.5

YENİ RƏQƏMSAL VİZUAL MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT**KƏRİMOVA MƏLƏK FERUZ qızı***Xəzər Universiteti, doktorant**e-mail: mkerimova@khazar.org**Açar sözlər: rəqəmsal mədəniyyət, incəsənət, toxunmatik cəmiyyət*

İnternet və kompüter texnologiyasının həyatımıza daxil olması nəinki yaşam tərzimizi, eyni zamanda düşüncə tərzimizə də öz təsirini göstərmişdir. 1990-cı illərdə bəzi insanlar tərəfindən istifadə edilən kompüterlər bu illər ərzində evlərə daxil olmağa və sürətlə yayılmağa başladı. Günümüzdə isə bir anlıq internetsiz, mobil telefonsuz, kompütersiz həyatı təsəvvür etmək çətinləşmişdir. İnsanların texnologiyaya sürətli ayaq uydurmaları, texnologiyani həyatlarının mərkəzinə qoymaları, öz kimlik, sosial yaşamlarını yenidən qurmaları bəzən qorxuducu görünməkdədir. Dünyanın ümumi mənzərəsinə baxıldığı zaman texnologiyadan istifadə etməkdən imtina etmək və ya bu inkişafa ayaq uydurmaq üçün cəhd etməmək imkansız kimi görünməkdədir.

Dünyada baş verən texnoloji dəyişikliklərin bütün mədəniyyətlərə təsiri qaçılmazdır. Bəs mədəniyyət nədir? Mədəniyyət termini ilk dəfə 1767-ci ildə Şotland filosofu A. Fergüson tərəfindən işlədilmişdir [5]. Mədəniyyətin iki sahəsi maddi və mənəvi mədəniyyət bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Mədəniyyətin dar və sadə anlamda incəsənət, folklor, etik normaları əhatə etdiyi, kontekstual anlamda hər hansı hadisənin və ya insanın özünün inkişaf səviyyəsinin keyfiyyət xarakteristikasını, elmi anlamda təbiətin, insanın özünün və cəmiyyətin dərk edilməsi və dəyişdirilməsi, nəticədə, yaranmış mənəvi və maddi dəyərlər və normalar, habelə onların istehsalı, saxlanması, istifadə edilməsi və translyasiyası üsulları kimi qiymətləndirilməkdədir [4].

Müasir cəmiyyətin mədəniyyətinin strukturuna da təhsil və tərbiyə, elm və texnologiya, incəsənət, iqtisadiyyat, hüquq, təşkilat və idarəetmə, informasiya, mətbuat, turizm, həyat tərz, dil, mədəni irs, səhiyyə, ekologiya və digər həyat təminatı sistemləri, ideologiya din, etika, daxili siyasət və beynəlxalq münasibətlərin daxil olduğu da qeyd edilməkdədir [4].

Beləliklə, mədəniyyət anlayışının çox geniş anlayış olduğu, elm və texnologiyanın da, incəsənətinin də bu anlayışın altında birgə yer aldığı görülməkdədir. Yeni rəqəmsal vizual mədəniyyətin də istənilən fəaliyyət sahəsinə, eyni zamanda incəsənətə təsiri inkaredilməzdir.

Yeni texnologiyalar yeni ünsiyyət tərzilə də bizləri qarşılaşdırmaqdadır. Artıq interaktiv ünsiyyət anlayışı mədəniyyətlərə daxil olmuşdur. İnteraktiv ünsiyyət geniş anlamda “rəqəmsal mədəniyyətin” nəticəsi kimi qarşımıza çıxır. Bilik, görüntü və səs artıq rəqəmsal məlumat xarakteri daşıyır. Günümüzdə artıq rəqəmsal məlumatla tanışlığın yaşı aşağı çəkilmişdir. Dil sərhədlərinin aşıldığı və vizual simvolların istifadə edildiyi yeni cəmiyyət, yeni mədəniyyət tərzilə cəmiyyəti üzləşdirməkdədir. “İnsanları yeni rəqəmsal vizual cəmiyyətin üzvlü kimi çıxış etməyə nə vadar edir?” sualı da düşündürücüdür. Bu suala cavab olaraq da insanların sosial və psixoloji mənbəli ehtiyaclarının olduğunu qeyd etmək lazımdır. Texnologiya və internet də insanların ehtiyaclarını qarşılamada əsas vasitələrdən biridir. Sosial və psixoloji ehtiyacları ödəmək məqsədi ilə bir araya gələn insanlar öz adlarını, cinsiyyətlərini, haralı olduqlarını gizlədərək yaratdıqları “ideal mənlilik və kimliklərini” yaradır. Beləliklə “yeni kimlik” başqa bir xəyali insanla (kimliklə) tanış olmaqda və ünsiyyət qurmaqdadır. Beləcə toxunmatik cəmiyyət və yeni ünsiyyət tərzilə ortaya çıxmaqdadır. Artıq insanlar duyğularını müxtəlif şəkillər vasitəsi ilə (qəzəbli, gülən, ağlayan və s.üzlər) ifadə edirlər.

Bəzən yeni toxunmatik cəmiyyətə ayaq uydurmaq, yeni ünsiyyət tərzini qəbul etmək insanlara çətin gəlir. Zeybək (2012) müasir dövrdəki ünsiyyət tərzini texnologiyanın istifadə edilmədiyi cəmiyyətdəki ünsiyyətlə müqayisə edərək maraqlı fikirlər irəli sürür. Aşağıdakı cədvəldə bu fikirlər öz əksini tapır. O, “in” anlayışını müasir dövrdəki ünsiyyət üçün, “out” anlayışını isə texnologiyasız cəmiyyətdə olan ünsiyyət üçün nəzərdə tutmuşdur.

“In”	“Out”
Virtual ünsiyyət	Üz-üzə ünsiyyət
Virtual mühitdə sosial paylaşım	Emosional ünsiyyət
Texnologiya cəmiyyəti	Emosional cəmiyyət
Simvollarla ünsiyyətin qurulduğu cəmiyyət	Göz təması qurmaq
Virtual mənlik	Real mənliklər

Bəşər tarixinin bu yeni mərhələsində texnologiyada yaşanan sıçrayış müsbət tərəfləri ilə yanaşı, mənfiləri də özündə əks etdirməkdədir. Texnologiyanın aludəçisi olmuş, saatlarla internet başında məqsədsizcə dolaşan insanlar da artıq sürətlə artmağa başlamışdır. İnterneti həyatının tək məqsədləri halına gətirənlər də var. McLuhan media texnologiyalarının artıq cəmiyyətdə insanların necə düşünəcəyini, hiss edəcəyini, hərəkət edəcəyinə təsir etdiyini və cəmiyyətin formalaşdığını qeyd edir. Yengin (2012b:116) insanın yaşadığı vəziyyətin fərqi varmadığını və, əslində, “həssas bir həbsxana”da yaşadığını qeyd edir. Təbii ki, məqsədimiz texnologiyanın və internetin fəsadlarını qeyd etmək deyil, texnologiyanın sosial həyatın hər bir sahəsinə təsir etdiyini açıqlamaqdır.

Texnologiyanın mədəniyyətin sahələrindən biri olan incəsənətə təsiri də müşahidə edilməkdədir. İncəsənət də artıq öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Yeni dünyanın mədəniyyətə təsir etdiyi real bir gerçəklikdir. Texnoloji reallıq sayəsində teleprens (uzaqda hazır olma) fiziki olaraq o mühitdə olmasaq da ekran, internet vasitəsilə zaman və məkan sərhədlərini aşma bilirik. İncəsənətin istənilən növü ilə marqlanıb tez bir zamanda məlumat əldə edə bilirik. Artıq teleprens olaraq istənilən ölkənin mədəniyyəti ilə yaxından tanış ola bilirik. Texnologiyadan, xüsusilə, internetdən istifadə edərək istənilən xalqın rəqslərini, musiqilərini, xalq mahnılarını və s. nəinki seyr edə, eyni zamanda onları öyrənə də bilirik. Rəqəmsal kodlama nəticəsində qrafiklərin, hərəkətli görüntülərin, səslərin, şəkillərin, məkanların və mətnlərin üzərində rahatlıqla işləyə bilirik və dəyişdirə bilirik. Biz texnologiyayı formalaşdırarkən, vasitələrimiz də bizi formalaşdırır. Bir başqa ifadə ilə, incəsənətin istənilən növündə texnologiyanın təsirini müşahidə etməyimiz mümkündür. Bədii əsər yazan yazıçı da artıq əlyazması üzərində saatlarla dəyişiklik etmək, yenidən köçürmək yerinə, bu işi komputerdə rahatlıqla həll edərək, vaxtına qənaət etmiş olur. İncəsənətlə məşğul olan sənətkarlar üçün əvəzedilməz fürsət yaranıb desək yəqin ki, yanılmırıq. İncəsənət əsərinin yaranması və cəmiyyət tərəfindən qiymətləndirilməsi, rəğbət görüb görməyəcəyi də hər zaman müərkəb bir proses kimi qarşımıza çıxmaqdadır. Bir başqa deyişlə, incəsənət əsərlərini geniş kütlələrə çatdırmaq, muzeylərə online səyahət etmək, əsəri yaradan şəxslə birbaşa ünsiyyət yarada bilmək fürsəti və s. kimi xüsusiyyətlər texnologiyanın təsiri ilə yaranan dəyişiklik incəsənət sahəsinə də hərəkətilik, dinamizm gətirməkdədir. Belə ki, incəsənətin bir sahəsi olan musiqidə də istifadə edilən çalğı alətlərinin tarixi dəyişikliyi diqqətimizi cəkməkdədir. (Məsələn, gitaranın basgitaraya, elektrogitaraya kimi növlərinin ortaya çıxması, skripkada texnologiyanın əks olunması və s.). Bu dəyişiklikləri və mərhələləri Fredrik Ceymsen özünəməxsus şəkildə belə ifadə etmişdir: “Buxar enerjisi ilə Realizm, elektrik enerjisi ilə Modernizm, elektronikle də Postmodernizm ortaya çıxıb”.

Sənət əsəri ortaya çıxdığı cəmiyyətin və dövrün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu mənada da Qobustan qaya rəsmləri, Ordubad və Kəlbəcər dağlarından tapılmış qaya rəsmləri, petroqrifləri o dövrün xüsusiyyətlərini əks etdirir. Fotoaparatin inkişaf mərhələsinə baxıldığı zaman artıq işıq və digər xüsusiyyətləri dəqiq əks etdirən aparatların ortaya çıxdığı görünür. Texnologiyanın inkişafına bağlı olaraq incəsənətlə əlaqəli yeni sahələr yaranmışdır. İncəsənətin yeni sahələrindən biri kimi çıxış edən videosənət (videoart) görüntü və səs informasiyasının

rəqəmsal mühitdə saxlanılmasına xidmət edir. Bill Viola, Rebekka Horn, Nam Cyun Peyk video incəsənət sənətkarlarından hesab edilir. Kibernetik incəsənət, holoqrafi incəsənəti (əşyanın fəzadakı quruluşunun xüsusi şəkildə qeyd edilməsi), kompüter incəsənəti (müxtəlif elm sahələrinin kompüterdə hazırlanan praktiki təcrübələri) də yeni yaranan sahələrdən hesab edilir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə müasir dövrümüzdə texnologiyanın inkişafı və internetin həyatımıza daxil olması ilə əlaqədar dəyişən mədəniyyət, dəyişən cəmiyyət və bu cəmiyyətdəki yeni tərz ünsiyyət modeli geniş şərh edilmiş, texnologiya və internetin cəmiyyətin hər bir fəaliyyət sahəsinə təsir etdiyi qeyd edilmiş və bu təsirin incəsənət sahələrində də əks olunduğu konkret nümunələr əsasında verilərək, “toxunmatik cəmiyyət” anlayışı müzakirə edilərək yeni incəsənət sahələri haqqında məlumat verilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: İncəsənət və yeni mədəni rəqəmsal mədəniyyətlə tanış olmaq istəyən hər bir tədqiqatçı üçün gələcək tədqiqatlara işıq tutacaq, incəsənət-texnologiya-internet üçbucağının qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan yeni incəsənət sahələrinin daha geniş tətqiq edilməsinə şərait yaradacaqdır.

Beləliklə, yeni rəqəmsal vizual mədəniyyət sosial həyatın hər bir sahəsində əks olunmaqdadır. Bu sahələrdən biri olan incəsənətdə də texnologiyanın müsbət təsirləri görünür və məhz bunun nəticəsində onun təsir dairəsi genişlənərək müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşmasına şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Akdoğan K. Dijital sanatta nesne. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum. 2015.
2. Mahallı. D. Güncel Sanat pratiğinde video oyunları. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. 2011
3. McLuhan M. Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu.(Çev.) G. Çağalı Güven. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
4. Məmmədov F, Əhmədov F, Şulman R, Əliyev R, İsmayılov İ. Azərbaycanda yeni mədəniyyət siyasətinin formalaşdırılmasına yardım. Simurq Azərbaycan Mədəniyyət Assosiasiyası. Bakı: Sabah. 2001.
5. Məmmədova S. Mədəniyyətşünaslıq. Bakı: Kooperasiya, 2001, s. 202.
6. Popper F. From Technological to Virtual Art. USA: MIT Press, 2007.
7. Ubay&Ceren. 20-ci yüzylın sanati ile teknolojinin etkileşimi, Yüksek lisans Tezi, İstanbul. 2015.
8. Yengin. D. Yeni Medya ve Dokunmatik Toplum. İstanbul: Derin Yayınları, 2012.

РЕЗЮМЕ

НОВАЯ ЦИФРОВАЯ ВИЗУАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА И ИСКУССТВО

Керимова М.Ф.

Ключевые слова: цифровая культура, искусство, сенсорная культура

Статья посвящена теме влияния интернета и компьютерных технологий на наш образ жизни, а также на наше мышление. Особое место занимает тема влияния интерактивного общения на культуру. Все более широко распространяется интерактивное общение в интернете. Возросшая производительность компьютеров и увеличившаяся скорость передачи данных дают возможность не только обмениваться текстовыми сообщениями, но и осуществлять аудио- и видеосвязь. Также в статье даётся определение понятия “цифровая культура”, анализируется влияние современных технологий и интернета на культуру, даются примеры современных технологий в области искусства.

SUMMARY
NEW DIGITAL VISUAL CULTURE AND ART
Kerimova M. F.

Key words: *digital culture, art, sensor society*

The objective purpose of the presented article is to investigate how the way of our life changed with the effect of internet and computer technology. Also, the author analyzed that, new technologies and the Internet bring together a new way of communication, and the understanding of the effect of interactive communication to the other cultures. In given article, the concept of “Digital Culture” interpreted, in modern period the effects of technology and internet to the cultures are analyzed, the examples of modern technologies in art are given, “Sensor Society” and the communication models put forward and explained with details.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.05.2017
	Son variant	27.09.2017

UOT 37.046.14

**KİMYA MÜƏLLİMİNİN DƏRSƏ HAZIRLAŞMASI,
DƏRSİN PLANLAŞDIRILMASI VƏ TƏŞKİLİ**¹**ƏSKƏROV AĞAİSA BAYRAMƏLİ oğlu**²**HƏSƏNOVA DÜNYA TALEH qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2- magistrant**e-mail: agaisa.askerov.1955@mail.ru**Açar sözlər: planlaşdırma, hazırlıq, təlim modelinin komponentləri, qiymətləndirmə sxemləri.*

Son illərdə ölkəmizdə aparılan məqsədayönlü təhsil islahatları Azərbaycan təhsil sisteminin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə xüsusi rəvac vermişdir. Gənc nəslin təlim-təربiyəsi və onların şəxsiyyət kimi formalaşmasında müstəsna rolu müəllimlərin icra etdiklərini nəzərə alaraq, gənc müəllim kadrlarının hazırlanması hər zaman diqqət mərkəzində saxlanılır. Gənc müəllimlərə kömək məqsədi ilə müəllimin dərslər hazırlaşması və dərslərin planlaşdırılması haqda bəzi tövsiyələrə diqqət yetirək.

İlk öncə unutmamalıyıq ki, tədris-təlim prosesində müəllim həlledici simadır. Müəllimin müvəffəqiyyətinin başlıca amili onun intellektual səviyyəsi, vəzifə məsuliyyətini dərk edərək dərslər hazırlığıdır. Ədəbiyyatlardan məlumdur ki, müəllim dərslər hazırlaşan zaman təlimin önəmli dörd funksiyasının: təhsil (öyrədici), inkişafetdirici, təربiyəvi və nəzarətedici funksiyalarının tələblərini necə yerinə yetirməyin icrasını diqqətdə saxlamalıdır [1, 559-560]. Dərsdə öyrədici funksiyayı yerinə yetirmək üçün müəllim, ilk növbədə, mövzuya aid əsas bilikləri, qanun və nəzəriyyələri, kimyəvi anlayışları dəqiqləşdirir; inkişafetdirici funksiyayı yerinə yetirmək üçün dərslərin məzmununu təşkil edən bilik və bacarıqlar vasitəsilə nə kimi funksiyaları – idraki prosesləri inkişaf etdirəcəyini müəyyənləşdirir; təربiyəedici funksiyayı yerinə yetirmək üçün materialist dünya görüşü formalaşdırmaq formalarını təyin edir; nəzarətedici funksiyayı yerinə yetirmək üçün hansə əməli işləri icra etmək lazım olduğunu konkret olaraq düşünüb seçir və fəaliyyəti nəzarətdə saxlayır.

İkinci mərhələdə müəllim dərslərin hər bir mərhələsində görəcəyi əks-əlaqə işlərini planlaşdırır. Buraya müəllimin nəzəri və praktik bilikləri əldə etmək üçün ədəbiyyat seçimi və şagirdlərlə işləmək planı daxildir. Müəllimin dərslər hazırlaşması və dərslərin planlaşdırılması zamanı, əsasən, aşağıdakı ardıcılıqların gözlənilməsi təklif olunur: mövcud fənn proqramının tələbləri, şagirdlərin intellektual səviyyəsi, mövzunun məzmunu, təlim üsulları və iş formalarının seçilməsi, refleksiyyaya hazırlıq və s.

Dərslərin planlaşdırılmasında isə aşağıdakılar diqqət mərkəzində saxlanmalıdır: mövzunun proqramın tələblərinə uyğun elmiliyi, proqramın tələbi; mövzunun tədrisi zamanı sinif şagirdlərinin real bilik səviyyəsi; mövzunun mahiyyətinə uyğun metod və üsulların seçilməsi; nailiyyət dərəcəsinə əminlik; müvafiqlik, elmilik, sistematiklik və əyaniliyin təminatı; təlim prosesində vaxt bölgüsü və icra mexanizmləri.

Dərslərin planlaşdırılması zamanı aşağıdakı şərtlər gözlənilməlidir [1, 560-565]: mövzunun məqsədi (öyrədici, təربiyəedici və inkişafetdirici) müəyyənləşdirilir; keçilən mövzuların nəticələrinin nəzərə alınması və mövzulararası əlaqənin dəqiqləşdirilməsi; mövzunun həcmi və mahiyyəti nəzərə alınmaqla üsul və metodların seçilməsi; iş formasının konkretləşdirilməsi; motivasiyanın yazılı və ya şifahi formada təşkilinin müəyyənləşdirilməsi; müəllimin fasilitasiya və fasilitator funksiyası. Qeyd olunan amillərin gənc müəllimlər tərəfindən nəzərə alınması tədrisin təşkilinə və nəticələrin yüksəldilməsinə müsbət təsir edəcəkdir.

Kurikulum fənn proqramlarının tələblərinin ödənilməsi təlim prosesində fəal/interaktiv təlim metodlarından istifadə zərurətini yaradır. Bu isə təlim prosesində bir sıra çətinliklərə və problemlərə

səbəb olur. Klassik ədəbiyyatdan da məlumdur ki, müasir dərslər problemli (problem situasiyası yaradan) dərslərdir.

Müasir dərslər problemli, inkişafetdirici təlimin təşkilinin birinci və başlıca şərti yüksək ixtisaslı mütəxəssis və azad düşüncəli, vətənpərvər şəxsiyyətlərin yetişdirilməsidir. Bu zaman təlimin təşkili müəllimdən yüksək hazırlıq, təlim metod və üsullarının seçilməsi üçün yeni səviyyədə sistemativ yaradıcı iş və bacarıq tələb edir. Müəllimin peşəkarlığı və hazırlıq səviyyəsi, onun baza biliyindən, kimyaya aid peşə hazırlığından, həyata baxışından, intellektual səviyyəsindən, şagirdlərlə münasibətindəki humanistlikdən asılıdır [4, 123,124].

Müəllimlər günün tələbləri səviyyəsində yeni təlim texnologiyalarından istifadə ilə dərslər təşkilində bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Bu sıraya aşağıdakıları şamil etmək olar: təlim metod və üsullarının seçilməsi. Əgər üsullar düzgün seçilməzsə, mövzunun (tədris materialının) şagirdlərə mənimsədilməsi yetərli olmayacaq, onların sərbəst surətdə təfəkkürü inkişaf etdirən əməli fəaliyyətləri alınmayacaq; motivasiyanın yaradılması və dərslər bütün mərhələlərində vaxt bölgüsünün düzgün təşkili; zamanın və tədris materialının tələbinə uyğun video, audio və digər texniki vasitələrdən istifadə; şagirdlərdə fənnə qarşı mənəvi tələbatın bir həyat normasına çevrilməsi; metodik ədəbiyyatların tam yetərinə yayılmaması və bu səbəbdən müəllimlərin iradi-emosional vəziyyətlərinin sabilliyinin dəyişkənliyi.

Kimya üzrə metodik ədəbiyyatlarda problemli dərslərin planlaşdırılması və tədrisi geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Dərslər hazırlıq haqqında T.V.Kudryatsevin fikirlərinə bəzi əlavələri qeyd etmək istəyirəm: materialın məzmununu təhlil edərkən müəllim diaqnozlaşdırma, proqnozlaşdırma və layihələndirmə amillərini təhlil etməlidir; bu amillərə əsasən motivasiyanı qurmaqla problemli situasiyanın meyarlarını seçməlidir; nə edəcəyəm?, necə edəcəyəm?, hansı həcmdə edəcəm? suallarına cavab tapılmalıdır; virtual olaraq dərslər ümumi gedişi öncədən düşünülməli və planlaşdırılmalıdır.

Müasir dərslər xüsusiyyətinə görə tələbyönümlü, nəticəyönümlü, şəxsiyyətyönümlü və şagirdyönümlülüüyü ilə xarakterizə edilir. Qeyd olunan prinsiplərin nəzərə alınması (tətbiqi) zamanı müəllim bir sıra çətinliklərlə üzləşir. Bu sıraya aşağıdakı amillər daxildir: şagirdlərin real bilik səviyyəsi və bacarıq imkanlarının nizamlanması məqsədilə başlanğıc nöqtəsinin düzgün təyin edilməsi ilə əlaqədar həyata keçirilən təlim fəaliyyətləri şagirdin inkişaf səviyyəsi ilə mütənəsb olmalıdır; fəal, müstəqil və kollektiv (birgə) təlim üçün imkanların yaradılmasına əlverişli şəraitin yaradılması; təhsil müəssisələrində maddi-texniki və əşyavi mühitin tələbatına cavab verməməsi; şagirdlərdə kollektivçilik ruhunun tam başa düşülməməsi; valideyin–məktəb–müəllim üçlüyünün yetərinə vəhdət təşkil etməməsi və s.

Müasir mərhələdə təlim modelinin komponenti olmaqla qiymətləndirməyə fəal/interaktiv yanaşmanın münasibəti barədə çox danışılıb, xeyli araşdırmalar aparılıb. Fəal/interaktiv təlimə görə, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirmə obyektləri çoxdur. Bunlardan biri ənənəvi təlimin çox az diqqət yetirdiyi şagirdin şəxsi keyfiyyətlərinin diqqət mərkəzində saxlanmasıdır. Şagirdin biliyə yiyələnmək həvəsinin, yaradıcılıq meyillərinin, mənəvi keyfiyyətlərinin və s. onun təlim nəticələrində mühüm rol oynadığını unutmamaq olmaz. Bu cəhətlərə fəal/interaktiv təlimin diqqət yetirməsi bütövlükdə təlimin uğurları, nəticələri barədə əsaslı fikir söyləməyə imkan verir [3, 87,142].

Ədəbiyyatlardan məlum olduğu kimi, təlim modelinin dörd əsas komponenti, başqa sözlə, təlim prosesinin tərkib hissələri (təlimin məzmunu, təlimin metodları, öyrədici mühit, qiymətləndirmə) qarşılıqlı əlaqəyə girərək (eləcə də hər biri ayrılıqda) aşağıdakı iki məqsədə nail olunmasına şərait yaratmalıdır: şagirdlərin idrak proseslərinin (təfəkkür, hafizə, diqqət və təxəyyülün eləcə də bilik, bacarıq və vərdislərin) inkişafı; şagirdlərin şəxsiyyətinin (başlıca olaraq sosial-psixoloji, emosional-iradi) inkişafı. Deyilənlərdən aydın olur ki, bu iki cəhət təlim prosesinin hansı dərəcədə uğurlu olduğunu müəyyənləşdirmək üçün meyar rolunu oynayır [2,86,88,108].

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi onların biliklərə hansı səviyyədə yiyələndikləri haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Sələflərimiz doğru demişlər: qiymətləndirmədən kənarda heç bir şüurlu fəaliyyət yoxdur. Məhz bu zaman müəllim-şagird münasibətlərində əsas əks-əlaqə meydana gəlir. Metodistlər belə hesab edirlər ki, qiymətləndirilmənin aparılmasında müvafiqliyinin və etibarlılığın təmin olunması, şəffaflıq, ədalətlik, qarşılıqlı ehtiram və əməkdaşlıq kimi prinsiplər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Metodik ədəbiyyat məlumatlarına istinad etsək, qiymətləndirmənin aşağıdakı prinsipləri diqqət mərkəzində saxlanılır.

Qiymətləndirmə: şəraitdən asılı olaraq müxtəlif metodlarla (formalarla da) təlim prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi bütün mərhələlərdə aparıla bilər; şagirdlərin mənimsəmə bacarıqlarını yüksəltməli, idrakı fəaliyyət qabiliyyətini formalaşdırmaqlı, qazandıqları nəticələri daim yaxşılaşdırmaq istəyi, arzusu yaratmalıdır; qiymətləndirmə zamanı müəllim özü nümunə olmalı, ədalət və şəffaflıq nümayiş etdirməlidir; kriteriyalar dəqiq hesablanmış meyarlara əsaslanmalıdır. Qiymətləndirmədə portfolio vasitəsi önəmli amildir. Onun vasitəsi ilə müəllim şagirdin ilkin diaqnostik, cari inkişaf (formativ) və yekun summativ bilik mənbəyini və onun dəyərini müəyyənləşdirir.

Qiymətləndirmə ayrı-ayrı fərdlər (müəllimlər) tərəfindən həyata keçirildiyi üçün verilən qiymətlər bir-birindən xeyli fərqlənir, subyektivlik inkar olunmaz problem olaraq qalır və mübahisəyə səbəb olan məsələdir.

Kurikulum tədris proqramının tələbləri ilə təlim aparılan məktəblərdə, əsasən aşağıdakı qiymətləndirmə motivlərindən istifadə olunması tövsiyə olunur: diaqnostik qiymətləndirmə – ilkin səviyyənin qiymətləndirilməsi, formativ qiymətləndirmə – şagirdin gündəlik inkişaf dinamikasının müəyyənləşdirilməsi, summativ (yekun) qiymətləndirmə – qarşıya qoyulan son nailiyyət dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi və əldə olunan bilikləri tətbiq etmə qabiliyyətinə nə dərəcədə malik olduqlarını aşkarlamaqdır.

Qiymətləndirmənin daha ədalətli, obyektiv, etibarlı və ardıcıl həyata keçirilməsinə imkan verən, müəllimləri tədrisin səmərəliliyi ilə, faydalı məlumatlarla təmin edən qiymətləndirmə vasitəsi – qiymətləndirmə standartlarıdır. Onlar xüsusi sxemlər və meyarlar formasında hazırlanır. Bu meyarlardan istifadə zamanı müəllim vaxta qənaət edir, sinif şagirdlərinin fərqli cəhətlərini aşkar edir siniflər arasındakı fərqi müqayisə edə bilər, məlum meyarlarla qiymətləndirmənin aparılması daha dəqiq, şəffaf və ədalətli olur.

Ədəbiyyatda qiymətləndirmə sxemlərinə aşağıdakıları şamil edirlər: qiymətləndiriləcək əsas sahələr; nailiyyətin müxtəlif səviyyələrini dəyərləndirmək üçün qiymətləndirmə şkalası; səviyyə üzrə etiket: nailiyyət səviyyəsini təsvir edən söz və ya rəqəm; səviyyə deskriptoru: nailiyyət səviyyəsini daha müfəssəl təsvir edən söz (ifadə); səviyyə indikatorları: hər bir nailiyyət səviyyəsi üzrə diqqət yetiriləcək məsələyə aid konkret nümunələr; standart: nail olunması nəzərdə tutulan nəticə [1, 570-572]. Bu sıraya xüsusi meyar cədvəlini də əlavə etmək lazımdır. Eyni zamanda müəllim ona hazır formada verilən qiymətləndirmə standartlarından istifadə zamanı standartın hazırlanma ardıcılığına xüsusi diqqət verərək bu sıralamanın tələblərinin yerinə yetirilməsini gözləməlidir. Bütün bu proseslərin həyata keçirilməsi zamanı lazım gəldikdə müəllim öz əlavələrini, təklif və tövsiyələrini verə bilər.

Qeyd olunan iş mexanizmlərinin nəzərə alınması kurikulum fənn proqramının tələblərinə cavab verən müasir dərslərin təşkilinə və icrasına müsbət təsir etdiyini əməli fəaliyyətimizin nəticəsi kimi əminliklə deyirik.

Elmi yeniliyi: Təklif olunan yanaşma forması şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasına və onların idrakı fəaliyyətinin inkişafına zəmin yaradır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Orta ümumtəhsil məktəblərində təlim zamanı iş forması kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. İbrahimov F.N., Hüseynzadə F.L. Pedaqogika. Dərslik. Bakı: Mütərcim, 2013, s.559-576.
2. Əhmədov A., Şərifov T., Abbasov Ə. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi. // Kurikulum jurnalı, N 1. Bakı: 2008, s.86-87.
3. Əskərov A.B., Niyazova A.A., Şərəfova Z.S. Kimya dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim. SDU, 2014. s.87-108.
4. Махмутов М.И. Теория и практика проблемного обучения. Казань: Таткнигоиздат, 1972. с.42, 123, 178, 427-431.

РЕЗЮМЕ

ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЕЙ ХИМИИ К УРОКАМ, ИХ ОРГАНИЗАЦИЯ И ПЛАНИРОВАНИЕ.

Аскеров А.Б., Гасанова Д.Т.

Ключевые слова: планирование, подготовка, компоненты моделей обучения, схемы оценивания.

В статье представлен план работы учителя на каждом этапе урока, выбор литературы для проведения практических работ и план работ с учащимися.

Одним из основных условий в организации использования новых технологий в обучении являются усовершенствование проблемных занятий, их преимущества, а также получение информации в процессе обучения, направленное на оценивание компонентов моделей обучения соответственно стандартам.

SUMMARY

CHEMISTRY TEACHER'S LESSON PREPARATION, LESSON PLANNING AND ORGANIZATION

Askerov A.B., Hasanova D.T.

Key words: planning, training, components of the training model, evaluation models.

Plan of teachers' work in every stage of a lesson, selection of literature for practical work and a work plan with the student are introduced in the article.

One of the key conditions on arrangements of usage of new technologies is: improvement of problematical lessons and their advantages, at the mean time to receive information (in the process of education) which is directed to evaluation of components on study models of demanded standards.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.04.2016
	Son variant	27.09.2017

Dilçilik

1. *Yunusova Ş.Ə.* Müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri və onların müqayisəli təhlili 4
2. *Eminli B.İ.* Kommunikativ konflikt və ya konfliktli ünsiyyət 9
3. *Karimova D.A.* Inversion in the English language 12
4. *Əhmədova E.H.* Oğuz boyu padarlar Qubadlıda 16

Ədəbiyyatşünaslıq

5. *Bayramov A.Ə., İsgəndərov B.A.* Ozan-aşıq şeirində təsəvvüf 19
6. *Cəfərli Y.İ.* Den Braunun "Mələklər və iblislər" romanında postmodern oyun texnologiyası 25
7. *Rəfiyeva A.İ.* Ədəbiyyatşünaslığımızda monoqrafik tədqiqatlara meylin güclənməsi 31
8. *Rəsulova S.H.* XX əsrin əvvəllərində yaranan Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tədqiqi və nəşrinə dair (F.Köçərli, S.M.Qənizadə, M.Ə.Sabir, A.Səhhət) 36

Tarix

9. *Hacıyev İ.M.* Naxçıvanın Azərbaycanda dövlətyaranma prosesindəki roluna dair (e.ə. III minillik-e.ə. II minilliyin sonları) 42
10. *Baxşəliyev A.B.* Təbriz şəhəri Avropa müəlliflərinin əsərlərində (XVI–XVII əsrlər) 46
11. *Rzaquliyeva S.D., Bünyadov Z.V., Muradova K.V.* Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyasının mahiyyəti və əsas müddəaları 51
12. *Ağayev T.D., Musayeva M.A., Alməmmədli M.G., Əliyeva N.F.* Pirsatçı və Girdimançay hövzəsinin iqlimi 56

İqtisadiyyat

13. *Əhmədzadə M.İ.* Material ehtiyatlarının və məsrəflərinin qiymətləndirilməsi metodları 60
14. *Məmmədov İ.S., Tağıyeva A.V.* Bazar iqtisadiyyatı şəraitində beynəlxalq əlaqələrin qloballaşmasının bəzi məsələləri 64
15. *Hüseynova M.S., Əhmədova T.M.* Amortizasiya siyasəti investisiya qoyuluşlarının artırılması vasitələrindən biri kimi 67
16. *Vəliyeva L.M., Məmmədova E.Ş.* Dünya bankı və global problemlərin həllində onun rolu 72
17. *Pənahəliyeva M.Ö., Babayeva T.P.* Avropa İttifaqı ölkələri ilə Azərbaycan Respublikasının qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin kompleks tədqiqi 75
18. *Allahverdiyeva S.Ə., Alməmmədli M.G., Babaşova Ə.A.* Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunda kənd təsərrüfatının müasir ixtisaslaşma istiqamətləri 79

Pedaqogika, psixologiya, metodika

19. *İsmayilov A.Ö., Quliyev Ə.F., Orucov S.K., Səmədov Y.A.* Müasir qloballaşma dövründə təhsil sahəsində pedaqoji texnologiyalardan istifadənin əhəmiyyəti 83
20. *Rzayeva S.B.* Tələbələrin şəxsiyyət kimi formalaşmasında seminar məşğələsinin rolu 87
21. *Kərimova M.F.* Yeni rəqəmsal vizual mədəniyyət və incəsənət 91
22. *Əskərov A.B., Həsənova D.T.* Kimya müəlliminin dərslər hazırlaşması, dərslər planlaşdırılması və təşkili 95

Kompüter yığımı	<i>S.Şahverdiyeva</i>
Texniki redaktor	<i>E.Həsəratova</i>
Dil dəstəyi	<i>Linqvistik mərkəz</i>

Çapa imzalanmışdır: 26.09.2017-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 63. Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-88-10
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: www.sdu.edu.az
E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru